

IUS MODERNUM

Науковий журнал

<https://www.doi.org/10.31617/zt.knute>

УДК 342

Журнал визнано МОН України як фахове видання з юридичних наук категорії "Б"

Виходить 4 рази на рік. Заснований у січні 2012 р.

З березня 2026 року виходить за назвою "Ius Modernum"

До лютого 2026 року виходив під назвою

"Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право"

2026
№1 (142)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

ГУРЖІЙ Тарас, д. ю. н., професор, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права ДТЕУ (Україна)

Заступник головного редактора

МАЗАРАКІ Наталія, д. ю. н., професор, завідувач кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права ДТЕУ (Україна)

Відповідальний секретар

ШВЕДОВА Ганна, к. ю. н., доцент, доцент кафедри правового забезпечення безпеки бізнесу ДТЕУ (Україна)

Члени редакційної колегії

БУТС Каролін, доктор філософії, професор Брюссельського центру з питань конкурентної політики Брюссельського вільного університету (Бельгія)

ВАШЕНКО Юлія, доктор філософії, професор кафедри адміністративного та екологічного права юридичного факультету Університету Коменського в Братиславі (Словацька Республіка)

ГУРАШ Вікторія, к. ю. н., науковий співробітник Університету Цюриха (Швейцарія)

ОСТАПЕНКО Ганна, д. ю. н., лектор права Університету Бедфордшир (Велика Британія)

ЯКУШЕВИЧ Адам, д. ю. н., доцент Інституту права, адміністрування та менеджменту Університету Казимира Великого в Бидгощі (Польща)

ГОНЧАРЕНКО Олена, д. ю. н., доцент, головний науковий консультант відділу з питань цивільних і господарських відносин та підприємництва Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України (Україна)

КОРТУКОВА Тамара, доктор філософії з міжнародного права, доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права Державного торговельно-економічного університету (Україна)

ОСТРОГЛЯД Олександр, к. ю. н., доцент, доцент кафедри права та правоохоронної діяльності Державного університету "Житомирська політехніка" (Україна)

ЦУВІНА Тетяна, д. ю. н., доцент, в. о. завідувача кафедри цивільного судочинства, арбітражу та міжнародного приватного права Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого (Україна)

Адреса редакції, видавця, виготовлювача:

вул. Кіото, 19, м. Київ,

Україна, 02156

Телефон редакції: 531-31-16

E-mail: zt@knute.edu.ua

<https://journals.knute.edu.ua/foreign-trade/golovna>

Внесено зміни до Реєстру суб'єктів медіа України, рішення № 383 від 05.02.2026

За рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення

№ 798 від 31.08.2023

присвоєно ідентифікатор R30-01230

Індекс журналу в Каталозі видань України на 2026 рік – 09641

Надруковано на обладнанні ДТЕУ

Свідцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 7656 від 05.09.2022

Видається за рекомендацією

Вченої ради ДТЕУ

(протокол засідання № 8

від 26.02.2026)

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач

**ДЕРЖАВНИЙ
ТОРГОВЕЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Директор Центру
періодичних видань
І. В. Кривицька

Редактори: Л. Л. Нескороджена,
І. С. Салай, Л. М. Данченко

Художньо-технічний редактор
Л. В. Чернокозинська

Підписано до друку 09.03.2026.
Тираж 200 пр. Зам. 52.

З М І С Т

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ТИЩЕНКО Ю., КОЛОМІЄЦЬ К.	Віртуальні активи крізь призму міжнародного приватного права	4
НЕВАРА Л., ГОЛОВКО Є.	Міжнародно-правовий захист викривачів у сфері довілля	13
ЦУВІНА Т.	Процедура (само)відводу судді як механізм забезпечення неупередженості суду: практика ЄСПЛ та національне правове регулювання	29
ДЕНИСЕНКО С.	Сприяння інноваціям як критерій оцінки концентрацій у Європейському Союзі	45

НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВО

МИКИТЕНКО Л.	Колективний захист прав споживачів: перспективи законодавчої імплементації	64
РИЖЕНКО Н.	Аліментні зобов'язання та додаткові витрати батьків відносно дітей	80
БОРТНЯК К., ДОБРЯНСЬКА Н.	Правове регулювання ринку природного газу в період воєнного стану	93
СТЕЦОВ Є.	Правова концептуалізація об'єкта державного контролю	103

ПРАВО ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

ГАЧКЕВИЧ А.	"Сірі зони" правового регулювання ШІ та обробки персональних даних	121
ГОРЄЛОВА В.	Етичні межі використання автономної зброї на базі штучного інтелекту	136

ТЕОРІЯ ПРАВА

ЧВАЛЮК А.	Доктрина "плодів отруйного дерева" в адміністративному судочинстві	148
ГРИНИШИН М.	До питання міжнародно-правової відповідальності держав	160

C O N T E N T

IUS INTER GENTES

TYSHCHENKO Yu., KOLOMIETS K.	Virtual assets through the prism of international private law	4
NEVARA L., HOLOVKO Ye.	International legal protection of whistleblowers in the environmental sphere	13
TSUVINA T.	The procedure of (self)recusal of a judge as a mechanism for ensuring the court impartiality: ECtHR practice and national legal regulation	29
DENYSENKO S.	Promotion of innovation as a criterion for assessing concentrations in the EU	45

IUS DOMESTICA

MYKYTENKO L.	Collective protection of consumer rights: prospects for legislative implementation	64
RYZHENKO N.	Alimony obligations and additional parental expenses regarding children	80
BORTNIAK K., DOBRIANSKA N.	Legal regulation of the natural gas market during the period of martial law	93
STETSOV Ye.	Legal conceptualization of the object of state control	103

IUS NATIONALE

HACHKEVYCH A.	"Grey areas" of legal regulation of AI and personal data processing	121
HORIELOVA V.	Ethical boundaries of AI-Driven Autonomous Weapons	136

DOCTRINA IURIS

CHVALIUK A.	The "fruit of the poisonous tree" doctrine in the administrative proceedings	148
HRYNYSHYN M.	On the issue of international legal responsibility of states	160

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

DOI: [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)03](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)03)
УДК 341.9:[004.738.5:347.764.1

ТИЩЕНКО Юлія

<https://orcid.org/0000-0002-3799-4227>

к. ю. н., доцент,
доцент кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного
університету

вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
y.tyshchenko@knote.edu.ua

TYSHCHENKO Yuliia

<https://orcid.org/0000-0002-3799-4227>

PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of International, Civil and Commercial Law
State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
y.tyshchenko@knote.edu.ua

КОЛОМІЄЦЬ Каріна

<https://orcid.org/0000-0002-8045-0188>

доктор філософії (право),
доцент кафедри міжнародного, цивільного
та комерційного права
Державного торговельно-економічного
університету

вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
k.kolomiets@knote.edu.ua

KOLOMIETS Karyna

<https://orcid.org/0000-0002-8045-0188>

PhD (Law), Senior Lecturer
at the Department of International,
Civil and Commercial Law
State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
k.kolomiets@knote.edu.ua

ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ КРИЗЬ ПРИЗМУ МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Досліджено правову природу віртуальних активів та особливості їх колізійно-правового регулювання в системі міжнародного приватного права. Стрімкий розвиток цифрових технологій, зокрема блокчейну, криптовалют, токенів, NFT та смартконтрактів, зумовив формування нових об'єктів цивільних правовідносин, які активно використовуються у транскордонному обігу та потребують належного правового врегулювання. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває питання визначення правового статусу віртуальних активів та застосованого права до відповідних правовідносин, які ускладненні іноземним елементом. Здійснено порівняльно-правовий аналіз

VIRTUAL ASSETS THROUGH THE PRISM OF INTERNATIONAL PRIVATE LAW

The research is devoted to the study of the legal nature of virtual assets and the specific features of their conflict-of-laws regulation within the system of private international law. The rapid development of digital technologies, in particular blockchain, cryptocurrencies, tokens, NFTs, and smart contracts, has led to the emergence of new objects of civil legal relations that are actively used in cross-border transactions and therefore require appropriate legal regulation. In this context, the issue of determining the legal status of virtual assets and the applicable law governing the relevant legal relations, complicated by a foreign element, becomes particularly relevant. The research provides a comparative legal

Copyright © 2026. Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії [Creative Commons Attribution License 4.0 \(CC-BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) Міжнародна ліцензія

законодавчого визначення поняття "віртуальний актив" в Україні, Європейському Союзі, Польщі, США, Німеччині та Норвегії. Особливу увагу приділено Закону України "Про віртуальні активи", який визнає віртуальні активи об'єктом цивільних прав, а також змінам до Цивільного кодексу України, якими введено категорію "цифрових речей". Встановлено, що, на відміну від українського підходу, законодавство ЄС переважно розглядає криптоактиви як цифрове відображення вартості або прав, не надаючи їм статусу об'єкта цивільних прав. Проаналізовано можливість застосування традиційних колізійних прив'язок, зокрема *lex rei sitae*, до визначення правового статусу віртуальних активів, а також об'єднувано їх невідповідність з огляду на нематеріальну та децентралізовану природу таких активів. Досліджено чинні колізійні підходи до правочинів із віртуальними активами в праві України та Європейського Союзу, в т. ч. колізійні прив'язки *lex voluntatis* та право, що має найбільш тісний зв'язок. Запропоновано можливі альтернативні колізійні критерії для визначення правового статусу віртуальних активів, як-от право місця діяльності постачальника послуг, особистий закон власника віртуального активу або право місця функціонування розподіленого реєстру. Зроблено висновок про необхідність подальшого розвитку та законодавчого закріплення спеціальних колізійних норм щодо віртуальних активів.

Ключові слова: віртуальні активи, криптоактиви, міжнародне приватне право, колізійні норми, застосоване право, цифрові речі, блокчейн, транскордонні правовідносини, правовідносини з іноземним елементом.

*analysis of the statutory definitions of the concept of "Virtual Asset" in Ukraine, the European Union, Poland, the United States, Germany, and Norway. Special attention is paid to the Law of Ukraine «On Virtual Assets», which recognizes virtual assets as objects of civil rights, as well as to the amendments to the Civil Code of Ukraine introducing the category of "digital objects". It is established that, unlike the Ukrainian approach, EU legislation predominantly treats crypto-assets as a digital representation of value or rights without granting them the status of objects of civil rights. The possibility of applying traditional conflict-of-laws connecting factors, in particular *lex rei sitae*, to determining the legal status of virtual assets is analyzed, and their inadequacy is substantiated in view of the intangible and decentralized nature of such assets. The current conflict-of-laws approaches to transactions involving virtual assets under Ukrainian law and EU law are examined, including the connecting factors of *lex voluntatis* and the law of the closest connection. Possible alternative conflict-of-laws criteria for determining the legal status of virtual assets are proposed, including the law of the place of business of the service provider, the personal law of the virtual asset holder, or the law of the place of operation of the distributed ledger. The article concludes by emphasizing the need for further development and legislative consolidation of special conflict-of-laws rules governing virtual assets.*

Keywords: virtual assets; crypto-assets; private international law; conflict-of-laws rules; applicable law; digital objects; blockchain; cross-border legal relations; legal relations with a foreign element.

JEL Classification: K33, K39.

Вступ

Науково-технічний прогрес сьогодення вражає новими технологіями, продуктами, розвитком штучного інтелекту, а також інноваціями, які увійшли й у сферу фінансових інструментів. Уже і в бізнесі, і в приватному житті ми стикаємося з активним використанням технології блокчейну: з криптовалютами, токенами, *NFT*, смартконтрактами, цифровою логістикою тощо. Відповідно, в нашому словнику з'явилося нове поняття – "віртуальні активи", яке потребує належної легалізації, особливо у сфері транскордонних відносин у світлі глобальної світової економіки.

Питаннями правового регулювання "віртуальних активів/валюти" займалися такі вітчизняні науковці, як Грудницький (2023, с. 44–48), Красилюк (2024, с. 65–68), Овчаренко (2020, с. 201), Самсін (2022, с. 70–73), Шемет (2025, с. 237–239), Юсупов (2025, с. 368–371), Полатай та ін. (2020, с. 22). Проте їхні дослідження стосувалися або правового регулювання віртуальних активів загалом, або розглядали статус цих активів

через призму податкових відносин. Тож вивчення особливостей правового статусу та регулювання віртуальних активів в аспекті міжнародного приватного права потребує додаткового дослідження.

Метою статті є з'ясування особливостей колізійного регулювання правового статусу віртуальних активів, а також приватних правовідносин з іноземним елементом, об'єктом яких є віртуальні активи.

В основу дослідження покладено гіпотезу, що в законодавстві України та зарубіжних країн відсутнє спеціальне колізійно-правове регулювання правового статусу віртуальних активів як об'єктів цивільних прав. Проте до віртуальних активів можуть бути застосовані загальні колізійні принципи за аналогією закону та права, які можуть стати основою для формування спеціального колізійного регулювання в майбутньому.

Для перевірки цієї гіпотези у статті використано загальнонаукові та спеціально-юридичні методи, а саме: формально-юридичний метод, за допомогою якого здійснено аналіз нормативних дефініцій поняття "віртуальний актив" у законодавстві України, Європейського Союзу та окремих іноземних держав; порівняльно-правовий метод – для зіставлення підходів до правової природи віртуальних активів у праві України, Європейського Союзу, США, Німеччини, Польщі, Норвегії; системно-структурний метод – для дослідження місця віртуальних активів у системі об'єктів цивільних прав та колізійних норм; формально-логічний метод – для формулювання висновків щодо допустимих колізійних способів регулювання.

Перевірка гіпотези здійснювалася шляхом аналізу нормативно-правового визначення поняття "віртуальний актив" у законодавстві України, порівняння цих положень із правом ЄС та окремих іноземних держав; дослідження наявних колізійних прив'язок щодо визначення статусу віртуальних активів та виявлення прогалин у колізійному регулюванні; обґрунтування можливості застосування загальних колізійних принципів та аналогії закону; формулювання висновків щодо перспектив законодавчого закріплення відповідних підходів.

Стаття складається з двох розділів. У першому здійснено аналіз нормативного визначення поняття "віртуальні активи" в аспекті міжнародного приватного права. Другий присвячено дослідженню колізійного правового регулювання правового статусу віртуальних активів.

Інформаційною базою дослідження стали нормативно-правові акти України та права Європейського Союзу, національне законодавство окремих іноземних держав, наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених.

1. Нормативно-правове визначення поняття "віртуальні активи"

Для того щоб дослідити особливості колізійно-правового регулювання, варто з'ясувати нормативне визначення поняття "віртуальні активи".

В Україні у сфері правового забезпечення технології блокчейн і, зокрема, визнання криптовалют об'єктом цивільних правовідносин існувало декілька законопроектних документів починаючи з 2017 р. І тільки у 2022 р. було реалізовано належне правове забезпечення обігу криптовалют шляхом прийняття Закону України "Про віртуальні активи". Принагідно слід зауважити, що цей закон набирає чинності з дня набрання чинності законом України про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування операцій з віртуальними активами, чого ще не сталося.

Поняття "віртуальний актив" у згаданому законі визначається як нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість, виражене сукупністю даних в електронній формі та існує в системі забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав (Закон "Про віртуальні активи", 2022, 17 лютого).

Доцільно звернутися для порівняння до іноземного досвіду законодавчого визначення віртуальних активів.

31 травня 2023 р. було прийнято Регламент (ЄС) 2023/1114 Європейського парламенту та Ради про ринки криптоактивів (Регламент *MiCA*), в якому дається визначення криптоактиву як цифрового вираження вартості або прав, яке може передаватися та зберігатися в електронній формі з використанням технології розподіленого реєстру (*DLT*) або подібної технології (Регламент ЄС 2023/1114, 2023).

У Республіці Польща наразі існує законопроект № 1424 "Про ринок криптоактивів", де "криптоактив" визначається як цифрове відображення вартості або прав, яке можна переносити і зберігати в електронній формі із застосуванням технології розподіленого реєстру (як-от блокчейн) (Законопроект Республіки Польща, 2025, 26 червня).

Сполучені Штати Америки не мають єдиного законодавчого акта щодо віртуальних активів, ця сфера має секторальне регулювання залежно від напрямку – регулювання транзакцій з використанням віртуальної валюти, протидія використанню віртуальної валюти у відмиванні грошей та запобігання фінансовим злочинам або в аспекті оподаткування. Згідно з керівництвом Служби внутрішніх доходів США (*IRS Notice 2014-21*) віртуальна валюта – це цифрове вираження вартості, що може виконувати функції засобу, міри вартості (одиниці обліку) та/або засобу збереження вартості (*Internal Revenue Service*, 2014).

У Законі про банківську діяльність Німеччини в параграфі 1 абзаці 11 п. 4 наведено визначення "криптоактиву" як цифрового відображення вартості, яке не було випущене або гарантоване центральним банком чи державним органом, не має юридичного статусу валюти чи грошей, але приймається фізичними або юридичними особами як засіб обміну чи оплати або використовується для інвестицій і може бути об'єктом передачі, зберігання та торгівлі в електронній формі (*Kreditwesengesetz in der Fassung der Bekanntmachung*, 1998).

Схоже визначення віртуальної валюти міститься в Правилах боротьби з відмиванням грошей Норвегії, а саме: "віртуальна валюта – це цифрове вираження вартості, яке не випущене центральним банком чи державною установою, не прив'язане до законної валюти та не має юридичного статусу валюти чи грошей, але приймається як засіб обміну та може передаватися, зберігатися або реалізовуватися в електронній формі" (*Regulations relating to Measures to Combat Money Laundering and Terrorist Financing*, 2018, 14 September).

Як бачимо, законодавче визначення поняття "віртуальних активів/валюти", особливо в законодавствах країн Європейського Союзу, повторює дефініцію Регламенту MiCA. Варто зауважити, що в цих визначеннях "віртуальний актив" не визнається об'єктом цивільних прав, на відміну від Закону України "Про віртуальні активи".

Отже, з аналізу українського закону можна зробити висновок, що віртуальний актив (у т. ч. віртуальна валюта) – це цінність/благо/річ, що існує у віртуальному середовищі, без прив'язки до конкретної країни її місцезнаходження.

2. Колізійно-правове регулювання правового статусу віртуальних активів

З метою впровадження вищезазначених положень вітчизняного законодавства про віртуальні активи 10 серпня 2023 р. було прийнято Закон України "Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав", яким до об'єктів цивільних прав було включено "цифрові речі", а статтею 179¹ надано їх визначення як блага, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність. Цифровою річчю є віртуальні активи, цифровий контент та інші блага.

В аспекті колізійного регулювання цифрових речей (у т. ч. віртуальних активів) важливим видається положення ч. 2 ст. 179¹, де особливості правового режиму цифрових речей визначаються законом. До цифрових речей застосовуються положення цього Кодексу про речі, якщо інше не встановлено цим Кодексом, законом або не впливає із сутності цифрової речі (Закон України "Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав", 2023, 10 серпня).

Відтак, варто звернутися до законодавчих установ щодо правового статусу речі. Основною колізійною прив'язкою до речових прав є *lex rei sitae* – закон місцезнаходження речі (згідно зі ст. 38 Закону України "Про міжнародне приватне право"). З огляду на такий вид речей, як віртуальний актив, сама сутність цієї речі унеможлиблює визначення її місцезнаходження. Отже, в сучасному вітчизняному колізійному законодавстві відсутнє регулювання "віртуальних активів".

Водночас постає питання щодо колізійного регулювання правового статусу віртуального активу в праві Європейського Союзу. Аналізуючи Регламент (ЄС) № 593/2008 від 17 червня 2008 р. про право, що застосовується до договірних зобов'язань (Регламент "Рим I") та Регламент (ЄС) № 864/2007 про право, що застосовується до недоговірних зобов'язань (Регламент "Рим II"), конкретного колізійного регулювання речових прав на віртуальні активи не знаходимо. Щодо Регламенту (ЄС) 2023/1114 Європейського парламенту та Ради про ринки криптоактивів, він містить лише матеріально-правове регулювання криптоактивів, як-от емісія, правочини, захист інвесторів тощо.

Таким чином, в законодавстві як України, так і Європейського Союзу поки відсутнє колізійно-правове регулювання правового статусу віртуальних активів.

Дещо краща ситуація спостерігається стосовно колізійного регулювання правочинів щодо віртуальних актів. Хоча ані в Законі України "Про міжнародне приватне право", ані в Регламенті ЄС "Рим I" не існує спеціальної колізійної норми (ланцюжка колізійних норм) щодо правочинів з віртуальними активами, до таких видів угод застосованими є загальні колізійні правила.

Відповідно, це генеральна прив'язка *lex voluntatis* (право, обране сторонами правочину), а субсидіарна – право, яке має найбільш тісний зв'язок із правочином. У колізійному законодавстві України та Європейського Союзу під правом, що має найбільш тісний зв'язок із правочином, розуміється право держави, у якій сторона, що повинна здійснити виконання, яке має вирішальне значення для змісту правочину, має своє місце проживання або місцезнаходження (в купівлі-продажу віртуальних активів – право країни місцезнаходження продавця, в договорі послуг щодо віртуальних активів – надавача послуг) тощо (Регламент ЄС № 593/2008, 2008, 17 червня).

На таку ж аналогію закону посилаються і німецькі юристи в питаннях спадкування криптоактивів. Так, "згідно з німецьким законодавством, криптоактиви розглядаються як будь-яке інше майно для цілей спадкування. Немає жодних специфічних обмежень чи процедур щодо спадкування криптовалют: спадкоємець може успадкувати цифрові гаманці та біржові рахунки так само, як успадкував би банківські рахунки чи інші активи" (Nitz & Schenk, 2025). А відповідно до параграфу 25 Німецького цивільного уложення, що корелюється зі ст. 21 (1) Регламенту (ЄС) № 650/2012, спадкування регулюється правом держави, в якій померлий мав своє звичайне місце проживання на момент своєї смерті (Регламент ЄС № 650/2012).

Повертаючись до визначення правового статусу віртуальних активів, вбачається за доцільне застосувати до нього той самий колізійний принцип, який було використано до цінних паперів, що існують в електронній формі, – право держави місцезнаходження надавача послуг.

Так, Регламент *MiCA* пов'язує правове регулювання криптоактиву з правом місця діяльності постачальника послуг, тобто країною, де знаходиться криптоактив, можна вважати країну, де зареєстровано або ліцензовано постачальника послуг щодо операцій з криптоактивами (Регламент ЄС № 2023/1114, 2023).

Також до "місцезнаходження" віртуального активу можна прив'язати країну місцезнаходження (громадянства/доміцилій/реєстрації) власника криптоактиву або таким місцем можна вважати місцезнаходження блокчейну (місцезнаходження головного оператора мережі чи майнінгового сервера).

Універсальним колізійним регулюванням правового статусу криптоактиву можна вважати колізійний принцип найбільш тісного зв'язку, за допомогою якого правом, за яким буде визначатися правовий статус криптоактиву, можна вважати і право власника активу (особистий закон), і право місцезнаходження надавача послуг, і "місцезнаходження" розподіленого реєстру (блокчейн).

Висновки

Проведене дослідження встановило, що правове регулювання віртуальних активів перебуває в процесі становлення як на національному рівні, так і у сфері міжнародно-правового регулювання, що зумовлено стрімким розвитком цифрової економіки. Здійснений аналіз законодавства як України, так і зарубіжних країн свідчить про відсутність уніфікованого підходу до визначення дефініції "віртуальні активи". Право Європейського Союзу та окремих іноземних держав здебільшого визначає віртуальні активи як цифрове вираження вартості, не визнаючи їх об'єктами цивільних прав. Натомість Закон України "Про віртуальні активи" визнає віртуальні активи нематеріальним благом та об'єктом цивільних прав.

Також з'ясовано, що включення віртуальних активів до кола об'єктів цивільних прав та їх віднесення до цифрових речей не має належного колізійно-правового регулювання. Колізійна прив'язка *lex rei sitae* є нерелевантною для визначення правового статусу віртуальних активів з огляду на їх нематеріальну природу та відсутність фізичного місцезнаходження. Аналогічні прогалини спостерігаються і в уніфікованих актах Європейського Союзу, зокрема в Регламентах "Рим I", "Рим II" та *MiCA*, які не містять спеціальних колізійних норм щодо речових прав на віртуальні активи. Водночас у сфері колізійного регулювання правочинів з віртуальними активами застосовуються загальні колізійні прив'язки, насамперед *lex voluntatis* та принцип найбільш тісного зв'язку, що забезпечує певну правову визначеність у договірних, спадкових та інших правовідносинах, пов'язаних із віртуальними активами. У статті обґрунтовано доцільність використання принципу найбільш тісного зв'язку як універсальної колізійної прив'язки для визначення компетентного правопорядку, що

застосовується до з'ясування правового статусу віртуальних активів. Залежно від конкретних правовідносин таким правом може бути право держави місця діяльності постачальника послуг щодо віртуальних активів, право особистого закону власника активу або право, пов'язане з функціонуванням розподіленого реєстру. Такий підхід дозволяє адаптувати колізійне регулювання до сучасних реалій.

Отже, розвиток цивільно-правових відносин за участю новітніх фінансових інструментів, об'єктів прав власності тощо відбувається швидше, ніж їх правове регулювання, а особливо колізійно-правове регулювання. Проте існують колізійні способи їх вирішення, які чекають свого законодавчого закріплення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

Internal Revenue Service. (2014). *Notice 2014-21: IRS virtual currency guidance*. <https://www.irs.gov/pub/irs-drop/n-14-21.pdf>

Krasyliuk, M. (2024). Virtual assets as a taxable object: Directions of legal regulation and key principles. *Visegrad Journal on Human Rights*, (5), 64–70.

Kreditwesengesetz (KWG). (1998, 9 вересня). *Gesetz über das Kreditwesen* (BGBl. I S. 2776), зі змінами від 28 лютого 2025 р. <https://www.gesetze-im-internet.de/kredwg/BJNR008810961.html>

Kreditwesengesetz (KWG). (1998, September 9). *Gesetz über das Kreditwesen* (BGBl. I S. 2776), as amended on February 28, 2025. <https://www.gesetze-im-internet.de/kredwg/BJNR008810961.html>

Nitz, F. N., & Schenk, A. (2025). *Blockchain & cryptocurrency regulation*. Global Legal Insights. <https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/blockchain-cryptocurrency-laws-and-regulations/germany/>

Polatay, V., Ovcharenko, A., Bondarenko, I., & Gavkalova, N. (2020). Crypto currencies in the system of international private monetary law: Some issues of virtual assets taxation and accounting in Ukraine. *Revista Espacios*, 41(8), 22.

Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets (MiCA). <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj>

Regulation (EU) No. 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I). <https://pravo.hse.ru/intprilaw/doc/040001>

Regulation (EU) No. 650/2012 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions, acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/?uri=celex:32012R0650>

Regulations relating to Measures to Combat Money Laundering and Terrorist Financing (the Anti-Money Laundering Regulations) of 14 September 2018. https://www.finanstilsynet.no/globalassets/laws-and-regulations/regulations/aml-regulations-of-14-september-2018.pdf?utm_source=chatgpt.com

Грудницький, В. М. (2023). Правове регулювання обігу віртуальних (цифрових) активів в Україні. *Київський часопис права*, (2), 43–49.

Hrudnytskyi, V. (2023). Legal regulation of virtual (digital) assets circulation in Ukraine. *Kyiv Law Journal*, (2), 43–49.

Закон України "Про віртуальні активи" № 2074-IX (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20>

Law of Ukraine "On Virtual Assets" No. 2074-IX (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20>

Закон України "Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав" № 3320-IX (2023). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20>

Law of Ukraine "On Amendments to the Civil Code of Ukraine Regarding the Expansion of the Scope of Civil Rights" No. 3320-IX (2023). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20>

Законопроект Республіки Польща "Про ринок крипто-активів" № 1424 (2025). <https://www.sejm.gov.pl/sejm10.nsf/druk.xsp?nr=1424>

Draft Law of the Republic of Poland "On the Crypto-asset Market" No. 1424 (2025). <https://www.sejm.gov.pl/sejm10.nsf/druk.xsp?nr=1424>

Овчаренко, А. С. (2020). Правове регулювання віртуальних активів та криптовалют в Україні: сучасний стан і перспективи. <i>Юридичний науковий електронний журнал</i> , (4), 200–202.	Ovcharenko, A. (2020). Legal regulation of virtual assets and cryptocurrencies in Ukraine: current status and prospects. <i>Legal Scientific Electronic Journal</i> , (4), 200–202.
Самсін, Р. І. (2022). Державне регулювання у сфері обігу віртуальних активів в Україні. <i>Право та інновації</i> , (4), 69–74.	Samsin, R. (2022). State regulation in the field of virtual asset circulation in Ukraine. <i>Law and Innovation</i> , (4), 69–74.
Шебет, Д. С. (2025). Правове регулювання віртуальних активів: виклики легалізації та інституційного впровадження в Україні. <i>Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право</i> , (87, ч. 3), 236–241.	Shemet, D. (2025). Legal regulation of virtual assets: challenges of legalization and institutional implementation in Ukraine. <i>Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law</i> , (87, part 3), 236–241.
Юсупов, В. В., & Марчук, Р. П. (2025). Протидія незаконному обігу віртуальних активів в Україні. <i>Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право</i> , (90, ч. 4), 367–373.	Yusupov, V., & Marchuk, R. (2025). Counteracting the illegal circulation of virtual assets in Ukraine. <i>Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law</i> , (90, part 4), 367–373.

Конфлікт інтересів. Автори заявляють, що не мають фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не мають відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автори афілійовані з установою, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автори не отримували прямого фінансування для цього дослідження.

Тищенко, Ю., & Коломієць, К. (2026). Віртуальні активи кризь призму міжнародного приватного права. *Ius Modernum*, 1(142), 4–12. [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)03](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)03)

Надійшла до редакції 21.01.2026.

Прийнято до друку 27.02.2026.

Публікація онлайн 12.03.2026.

НЕВАРА Лілія

 <https://orcid.org/0000-0003-1775-8806>

к. ю. н., доцент, доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
l.nevara@knute.edu.ua

NEVARA Liliia

 <https://orcid.org/0000-0003-1775-8806>

PhD (Law), Associate Professor, Associate Professor at the Department of International, Civil and Commercial Law
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
l.nevara@knute.edu.ua

ГОЛОВКО Єлизавета

 <https://orcid.org/0009-0000-1008-0567>

спеціаліст відділу міжнародних зв'язків
Державного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
y.holovko@knute.edu.ua

HOLOVKO Yelyzaveta

 <https://orcid.org/0009-0000-1008-0567>

Leading specialist of the International Relations Office
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
y.holovko@knute.edu.ua

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ВИКРИВАЧІВ У СФЕРІ ДОВКІЛЛЯ

Захист екологічних викривачів є одним із найбільш вразливих і водночас найменш системно врегульованих інститутів сучасного права. Він перебуває на перетині права на доступ до інформації та гарантій ефективного судового захисту, але досі не отримав ані належного міжнародно-правового закріплення, ані повноцінної імплементації на національному рівні. Орхуська конвенція 1998 року закріпила три ключові складові "екологічної демократії": доступ до інформації, участь громадськості та доступ до правосуддя. Однак залишила поза увагою процесуальні гарантії (імунітет викривачів, інверсію тягаря доказування) та матеріальні засоби захисту (захист від переслідувань, поновлення на роботі). Це знижує ефективність її положень і створює ризик декларативності гарантій у національних правових системах. Дослідження ґрунтується на доктринально-практичному аналізі міжнародних і національних механізмів захисту екологічних викривачів. На міжнародному рівні розглянуто Директиву (ЄС) 2019/1937, Рекомендацію CM/Rec(2014)7 Комітету міністрів Ради Європи, практику ЄСПЛ (*Guja v. Moldova*, *Bucur and Toma v. Romania*), а також резолюції та спеціальні доповіді Ради ООН з прав людини. Показано, що зазначені акти встановлюють принципово важливі стандарти, однак не формують уніфікованого міжнародно-правового механізму. Національний вимір охоплює

INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF WHISTLEBLOWERS IN THE ENVIRONMENTAL SPHERE

The protection of environmental whistleblowers is one of the most vulnerable and at the same time the least systematically regulated institutions of contemporary law. It lies at the intersection of the right to access information and guarantees of effective judicial protection, but so far it has not received either proper international legal recognition or full implementation at the national level. The 1998 Aarhus Convention enshrined three key components of "environmental democracy": access to information, public participation, and access to justice. However, it neglected procedural guarantees (whistleblower immunity, reversal of the burden of proof) and substantive means of protection (protection from prosecution, reinstatement at work). This reduces the effectiveness of its provisions and creates a risk of declarative guarantees in national legal systems. The study is based on a doctrinal and practical analysis of international and national mechanisms for the protection of environmental whistleblowers. At the international level, Directive (EU) 2019/1937, the CM/Rec(2014)7 Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe, the case law of the ECtHR (*Guja v. Moldova*, *Bucur and Toma v. Romania*), as well as UN Human Rights Council resolutions and special reports are examined. It is shown that these acts establish fundamentally important standards, yet do not form a unified international legal mechanism. The national

аналіз законодавства та судової практики США і Канади, а також компаративне дослідження окремих європейських юрисдикцій (Німеччини, Франції, Нідерландів, Італії), що демонструють різні моделі правозастосування у сфері захисту викривачів. В українському контексті проаналізовано новітню практику Верховного Суду у справах, пов'язаних із доказуванням екологічних порушень, встановленням причинно-наслідкового зв'язку між шкодою довкіллю та правами особи, а також балансуванням між економічними інтересами суб'єктів господарювання і правом на безпечне довкілля. Окрему увагу приділено діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції у сфері повідомлень про порушення, пов'язані з видачею екологічно значущих дозволів. Встановлено, що національна правова система зберігає домінування "корупційного редуccionізму", маргіналізуючи екологічний вимір викривання, що зумовлює дисбаланс між міжнародними зобов'язаннями *erga omnes* у сфері довкілля та внутрішньодержавним рівнем їх нормативного закріплення і правозастосування. Результати дослідження підтверджують гіпотезу про те, що відсутність окремого міжнародно-правового механізму захисту екологічних викривачів є ключовим чинником фрагментарності гарантій на національному рівні. Аргументовано необхідність інкорпорації до міжнародно-правових зобов'язань держав-учасниць комплексу: (а) процесуальних презумпцій (інверсія тягаря доказування, процесуальний імунітет); (б) матеріальних гарантій (захист від SLAPP-позовів, автоматичне поновлення на роботі); (в) міжнародних механізмів контролю й захисту (Комітет з дотримання Орхуської конвенції, ЄСПЛ, спеціальні процедури ООН). Таке поєднання дозволить забезпечити конкретизацію міжнародних стандартів і їх ефективне відтворення у національних правових системах, надаючи екологічним викривачам чіткий правовий статус суб'єктів "екологічної демократії", здатних здійснювати превентивний захист довкілля та прав майбутніх поколінь.

Ключові слова: екологічні викривачі, інформаторство, антикорупційна політика, Орхуська конвенція, доступ до правосуддя, SLAPP-позови, Комітет з дотримання Орхуської конвенції, ЄСПЛ.

dimension includes an analysis of the legislation and judicial practice in the United States and Canada, as well as a comparative study of certain European jurisdictions (Germany, France, the Netherlands, Italy), which demonstrate different models of law enforcement in the field of whistleblower protection. In the Ukrainian context, the latest case law of the Supreme Court has been analysed in cases related to proving environmental violations, establishing a causal link between harm to the environment and individual rights, as well as balancing the economic interests of business entities and the right to a safe environment. Particular attention is paid to the activities of the National Agency for the Prevention of Corruption in the field of whistleblowing related to the issuance of environmentally significant permits. It has been established that the national legal system maintains the dominance of "corruption reductionism," marginalising the environmental dimension of whistleblowing, which causes an imbalance between international *erga omnes* obligations in the field of the environment and the domestic level of their normative consolidation and law enforcement. The study results confirm the hypothesis that the absence of a separate international legal mechanism for the protection of environmental whistleblowers is a key factor in the fragmentation of guarantees at the national level. The necessity of incorporating into the international legal obligations of the participating states of the complex is substantiated: (a) procedural presumptions (reversal of the burden of proof, procedural immunity); (b) substantive guarantees (protection against SLAPP lawsuits, automatic reinstatement at work); and (c) international monitoring and protection mechanisms (the Aarhus Convention Compliance Committee, the ECtHR, UN special procedures). Such a combination would ensure the specification of international standards and their effective reproduction in national legal systems, providing environmental whistleblowers with a clear legal status as subjects of "environmental democracy" capable of exercising preventive protection of the environment and the rights of future generations.

Keywords: environmental whistleblowers, informantism, anti-corruption policy, Aarhus Convention, access to justice, SLAPP lawsuits, Aarhus Convention Compliance Committee, ECHR.

JEL Classification: K32, K33, K40, K42.

Вступ

Проблематика захисту екологічних викривачів посідає проміжне місце між гарантіями доступу до інформації та правом на ефективні засоби правового захисту, проте досі не отримала належного нормативного закріплення в міжнародному праві. Попри те, що Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (1998) закріпила три ключові стовпи "екологічної демократії": доступ до інформації про екологію, участь громадськості та доступ до

правосуддя, вона залишила поза увагою питання процесуального імунітету та матеріальних гарантій для осіб, які надають суспільно значущу інформацію про екологічно шкідливу діяльність. Це призводить до того, що в багатьох національних юрисдикціях гарантії захисту викривачів мають декларативний характер і не забезпечують ефективного застосування конвенційних норм.

Аналіз ступеня наукової розробленості проблеми засвідчує її нерівномірний характер. У сфері міжнародного екологічного права дослідження здебільшого зосереджені на Орхуській конвенції та її трьох базових складових, однак питання процесуальних гарантій та матеріальних механізмів захисту викривачів залишаються поза межами спеціального регулювання. Інститут викривачів ґрунтовно опрацьований у площині антикорупційної політики, де сформовано значний масив досліджень, зокрема щодо імплементації Директиви (ЄС) 2019/1937 та практики GRECO. Водночас інтеграція механізмів захисту викривачів як суб'єктів у сфері охорони довкілля залишається фрагментарною та недостатньо дослідженою як у міжнародному праві, так і в національних правопорядках. Ця прогалина зумовлює і наукову новизну, і практичну значущість дослідження, оскільки саме відсутність комплексного підходу до захисту екологічних викривачів спричиняє низький рівень гарантій у національних системах й актуалізує потребу у виробленні уніфікованих міжнародно-правових стандартів.

Актуальність дослідження додатково підтверджується й у сучасному науковому дискурсі. Праця *Yao et al.* (2025) демонструє вплив корпоративних структур на ефективність викриття екологічних правопорушень. Дослідження *Kostić* (2024) висвітлює дефіцит процедурних гарантій у сфері довкілля, наголошуючи на потребі спеціальних механізмів захисту. У *Transparency International EU* (2023) висвітлюється аспект фрагментарності імплементації Директиви (ЄС) 2019/1937 у державах-членах, а *OECD* (2016) констатує слабкість процедурних гарантій у порівнянні з антикорупційними та суміжними сферами. Водночас дослідження *Ituarte-Lima* та *Mares* (2024) показує, що розвиток екологічної демократії, зокрема через інновації Угоди Ескасу та їх взаємодію з правом Європейського Союзу, формує нові нормативні рамки участі громадськості й доступу до інформації, які прямо впливають на ефективність екологічного викривання. Водночас звіти GRECO (2023, 2024) та *Transparency International EU* (2023) свідчать, що питання екологічних викривальних повідомлень залишаються маргіналізованими в загальному контексті антикорупційної практики. В українському контексті важливими є як фундаментальні дослідження (Нестеренко & Шостко, 2016), так і аналіз діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК) (2024, 23 лютого), який засвідчує, що національна практика досі тяжіє до "корупційного редукаціонізму", ігноруючи "екологічний вимір викривання". Це створює суттєвий

дисбаланс між міжнародними зобов'язаннями держав *erga omnes* у сфері довкілля та національним нормативним закріпленням і практикою їх реалізації.

Гіпотеза дослідження полягає в аналізі міжнародно-правового механізму захисту екологічних викривачів, зокрема Орхуської конвенції, для доведення декларативності її положень. За допомогою комплексного аналізу міжнародних актів, національних законодавств деяких держав і судової практики вбачається за доцільне сформулювати пропозиції щодо створення інституційних механізмів, які дозволять трансформувати наявний потенціал у стабільну систему захисту екологічних викривачів.

Методологія дослідження ґрунтується на комплексному поєднанні кількох методів. По-перше, застосовано компаративний аналіз права ЄС, США, Канади, Італії, Франції та Нідерландів з метою виявлення різних моделей нормативного регулювання і практики захисту викривачів. По-друге, використано доктринальний аналіз сучасної наукової літератури (2023–2025 рр.), що дозволив систематизувати підходи до співвідношення міжнародного екологічного права та інституту викривачів і визначити рівень дослідженості проблеми. По-третє, проведено аналіз судової практики та емпіричних даних щодо *SLAPP*-позовів і стримуючого ефекту в країнах Центральної та Східної Європи, який забезпечив оцінку ефективності наявних процесуальних і матеріальних гарантій.

Метою дослідження є критичний аналіз міжнародних та національних механізмів захисту екологічних викривачів із виокремленням ключового значення процесуальних і матеріальних гарантій. Для досягнення цієї мети у статті поставлено такі завдання:

- дослідити міжнародно-правові механізми захисту викривачів у сфері довкілля та надати оцінку їхній процесуальній ефективності;
- ідентифікувати структурні обмеження *acquis communautaire* та національних правопорядків щодо екологічних викривачів;
- здійснити компаративний аналіз судової практики і нормативного регулювання у США, Канаді та провідних європейських державах;
- визначити основні недоліки чинного українського законодавства щодо захисту екологічних викривачів шляхом аналізу судових справ у сфері довкілля і практики спеціалізованих органів.

Структурно стаття складається з трьох блоків: перший присвячено міжнародно-правовим засадам захисту викривачів у сфері довкілля; у другому проаналізовано концептуальні відмінності практики викриття в екологічній сфері порівняно з класичними антикорупційними моделями; третій містить порівняльно-правовий аналіз судової практики США, Канади, європейських держав та України.

1. Міжнародно-правові засади захисту викривачів у сфері довкілля

"Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля" (1998) (надалі – Конвенція) традиційно розглядається як ключовий міжнародний акт, що закріпив три взаємопов'язані процесуальні права у сфері екології: доступ до інформації про стан довкілля (ст. 4–5), участь громадськості у прийнятті рішень (ст. 6–8) та доступ до правосуддя (ст. 9). У своїй сукупності ці елементи створюють систему гарантій реалізації матеріальних норм міжнародного екологічного права. Водночас Конвенція не передбачає спеціальних положень щодо статусу та захисту осіб, які надають первинну інформацію про екологічні порушення. Це утворює системну прогалину: ефективність перших двох складових Конвенції безпосередньо залежить від наявності викривачів, однак вони залишаються поза сферою правової регламентації. При цьому текст Конвенції оперує загальною категорією "громадськість" (ст. 2), не використовуючи поняття "викривач", що унеможлиблює закріплення спеціального правового статусу таких осіб. Процесуальні гарантії в Конвенції подано рамково, а їх розвиток і конкретизація відбуваються на рівні національних нормативно-правових актів та судової практики, у тому числі в контексті забезпечення доступу громадськості до "дієвих судочинних механізмів... з метою захисту її інтересів і дотримання законності" (Преамбула). Діяльність Комітету з дотримання Орхуської конвенції Європейської Економічної комісії ЕКОСОП ООН (надалі – Комітет) підтвердила цю вразливість. Так, у справі АССС/С/2004/01 (Казахстан) Комітет визнав значення інформації, наданої окремими особами та громадськими організаціями, проте відмовив у наданні їм спеціального правового статусу, що фактично залишило викривачів без належних гарантій захисту (UNECE, 2005).

У праві Європейського Союзу переломним етапом у розвитку правового регулювання стала Директива (ЄС) 2019/1937 "Про захист осіб, які повідомляють про порушення права Союзу" (European Union, 2019). У ст. 2(1)(а) прямо зазначено, що сфера її дії охоплює питання охорони довкілля, а ст. 5(2) визначає "повідомлення про порушення" як інформацію про фактичні або потенційні порушення. Ст. 6(1) закріплює презумпцію добросовісності викривача, ст. 21(5) встановлює інверсію тягара доказування у випадках репресій, а ст. 23 зобов'язує держави-члени передбачати ефективні санкції проти осіб чи організацій, які здійснюють переслідування. Особливе значення має ст. 25, що вимагає "ефективних, пропорційних та стримувальних" санкцій у разі порушення правил захисту викривачів. Практика імплементації демонструє суттєві відмінності: у Німеччині санкції інтегровані у трудове законодавство, тоді як у Франції вони закріплені в ширшому антикорупційному контексті, що ускладнює їх застосування в екологічній сфері. Це свідчить

про відсутність уніфікованого підходу, попри формальне існування єдиного нормативного акта.

Рекомендація *CM/Rec(2014)7* Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо захисту викривачів стала першим документом, у якому було чітко визначено концепт розкриття інформації, що становить суспільний інтерес, незалежно від її конфіденційності (п. 2). У п. 29 прямо заборонено дискримінацію викривачів за ознакою їхнього статусу: працівника, контрактної особи чи колишнього співробітника (*Council of Europe*, 2014). Значення цього документа виявилось у практиці ЄСПЛ: у справі *Guja v. Moldova* (2008) суд визнав порушення ст. 10 ЄКПЛ у зв'язку зі звільненням викривача, тоді як у справі *Vucur and Toma v. Romania* (2013) сформульовано критерії пропорційності між суспільним інтересом та шкодою, завданою державі чи роботодавцю. Для екологічного контексту ці критерії набувають особливої ваги, оскільки такі явища, як забруднення довкілля, незаконні вирубки чи маніпуляції з екологічною звітністю, об'єктивно належать до категорії питань, що викликають суспільне занепокоєння, навіть якщо формально вони підпадають під режим комерційної або службової таємниці.

У системі ООН ключовим документом є резолюція Ради з прав людини 48/13 від 8 жовтня 2021 р., яка вперше визнала право людини на чисте, здорове та стале довкілля як універсальне (*UN Human Rights Council*, 2021). У поєднанні з доповідями Спеціального доповідача з питань правозахисників (*UN*, 2019, 2023) ця резолюція створює підґрунтя для визнання екологічних викривачів як "правозахисників *sui generis*", діяльність яких спрямована на забезпечення виконання державами зобов'язань *erga omnes* у сфері довкілля. Зокрема, у §§56–57 доповіді 2023 року прямо зазначено, що держави мають розробити спеціалізовані процедури для захисту викривачів у сферах, де шкода довкіллю може мати глобальні наслідки (*UN*, 2023). Це демонструє поступ у напрямі міжнародного визнання, однак механізми залишаються фрагментарними через вузький характер мандатів спеціальних процедур.

Важливим є і розвиток концепції "розкриття інформації в інтересах громадськості". Якщо у 1990-х роках вона застосовувалася переважно в антикорупційній та фінансовій сферах, то нині дедалі частіше використовується для обґрунтування захисту викривачів у справах, що стосуються довкілля, біобезпеки та зміни клімату. Особливості екологічних правопорушень полягають у відкладеному характері шкоди, труднощах доказування та трансграничних наслідках, що робить їх питанням міжнародного публічного порядку. Це підсилює аргументацію на користь потреби спеціального міжнародно-правового статусу для екологічних викривачів. У практичному плані це означає, що їхня діяльність повинна розглядатися не лише як засіб фіксації правопорушень, а і як інструмент превентивного захисту довкілля та прав майбутніх поколінь.

Порівняльний аналіз неєвропейських юрисдикцій підтверджує відсутність універсальної міжнародної рамки. У США система захисту викривачів базується на поєднанні спеціальних актів (зокрема Закону про захист викривачів) та судових прецедентів, однак екологічна сфера не виокремлена в самостійний напрям. У Канаді основою захисту залишаються конституційні гарантії свободи вираження поглядів, закріплені у ст. 2(b) Канадської хартії прав і свобод, які можуть бути обмежені відповідно до ст. 1 Хартії. Це означає, що захист викривачів у сфері довкілля здійснюється виключно через загальні механізми, без спеціалізованих процедур.

Аналіз міжнародних та національних підходів демонструє, що, попри значний розвиток окремих стандартів (презумпція добросовісності, інверсія тягаря доказування, заборона дискримінації), комплексного й уніфікованого міжнародно-правового механізму захисту екологічних викривачів наразі не існує. Це створює законодавчу прогалину, яка підвищує ризик фрагментації практики та нерівності рівня захисту в різних правових системах. Отже, постає потреба в доктринальному і нормативному формуванні спеціалізованого міжнародно-правового режиму, що забезпечував би узгодженість стандартів та їхню імплементацію на національному рівні.

2. Екологічні аспекти інформаторства

Екологічне викриття має іншу природу, ніж класичні антикорупційні повідомлення, і тому не може бути редуковане до універсальних моделей захисту викривачів. Воно поєднує часовий, соціальний і правовий виміри, які суттєво ускладнюють як доказування, так і інституційні механізми реагування.

Передусім відмінність полягає в часовому та доказовому вимірі. Антикорупційний викривач зазвичай інформує про діяння, які вже кваліфікуються як правопорушення, тоді як екологічний викривач працює з даними, наслідки яких можуть проявитися лише через роки. Доктрина превентивності, закріплена у Принципі 15 Декларації Ріо-де-Жанейро (*United Nations*, 1992), надає такій діяльності правове підґрунтя: сумнів щодо наявності шкоди не може бути підставою для відсутності дій. У цьому контексті показовими є доповіді Європейського агентства з довкілля, де наголошено, що саме інформація інсайдерів дозволила виявити приховані промислові викиди, які не відображались в офіційній статистиці (*European Environment Agency*, 2019). Це підкреслює: екологічний викривач функціонує як ключовий носій доказів превентивного характеру, без яких принцип обережності залишався б декларативним, і вказує на важливість його ролі у збереженні довкілля.

Не менш важливим є соціальний вимір. На відміну від антикорупційних справ, де суспільство здебільшого підтримує викривача, у сфері довкілля громада може чинити йому опір. Феномен попередньої

згоди означає, що локальні спільноти легітимізують екологічно шкідливі практики, якщо вони забезпечують робочі місця чи економічні вигоди. Як зазначає *Iwasaki* (2025), це формує особливу модель "екологічного компромісу", коли шкода визнається прийнятною ціною заради економічної стабільності. Практичний вимір цього феномена ілюструє досвід Канади: профспілки нафтопереробної галузі блокували внутрішні розслідування щодо витоків нафти, оскільки розкриття інформації могло призвести до закриття підприємств і втрати робочих місць (*Canadian Environmental Law Association*, 2021). У такій ситуації викривач опиняється під подвійним тиском – з боку корпорації та з боку громади, що перетворює його правовий статус на особливо вразливий.

Юридичні наслідки цієї вразливості виявляються у поширенні репресивних механізмів. Найбільш відомим є використання *SLAPP*-позовів, тобто стратегічних судових позовів проти участі громадськості, які спрямовані не на доведення правоти, а на виснаження викривача фінансово й процесуально. Додатково проблему поглиблює стримувальний ефект, описаний у звіті *Transparency International* (2023): у 60% випадків екологічні викривачі у Європі утримуються від повідомлень через страх репресій. У практиці ЄСПЛ питання захисту викривачів розкривалося насамперед у соціальній сфері, однак сформульовані стандарти мають універсальне значення. У справі *Heinisch v. Germany* (2011) ЄСПЛ підкреслив, що інформатор, який діє в інтересах суспільства, заслуговує на підвищений захист, навіть якщо його дії завдають шкоди репутації чи комерційним інтересам роботодавця. За аналогією, екологічний викривач виконує функцію суспільного "сигнального механізму", а його переслідування суперечить не лише принципу свободи вираження, а й міжнародним екологічним зобов'язанням держав.

Додатково ці відмінності підтверджує і *soft law*. У нещодавній редакції Керівних принципів ОЕСР для багатонаціональних підприємств (*OECD*, 2023) окремим блоком закріплено обов'язок екологічної належної обачності, який прямо пов'язується з каналами повідомлення та захистом викривачів. Це демонструє, що навіть позадоговірні інструменти міжнародного економічного права вже інституалізують потребу в спеціалізованому підході до екологічних інформаторів, створюючи підґрунтя для подальшої кодифікації.

Отже, екологічне викриття має відмінну часову динаміку, особливу соціальну конфігурацію та вищий рівень ризиків, ніж класичні антикорупційні повідомлення. Воно не є просто "частиною" ширшої доктрини викриття неправомірних дій, а становить автономний феномен, що потребує *lex specialis* у міжнародному праві. Наявні інструменти – Орхуська конвенція, Директива (ЄС) 2019/1937, Рекомендації Ради Європи, а тепер і оновлені Керівні принципи ОЕСР – залишаються лише основою, яка без урахування цих концептуальних особливостей не здатна забезпечити ефективний і превентивний захист викривачів у сфері довкілля.

3. Судова практика та компаративні стандарти захисту екологічних викривачів

Міжнародно-правові стандарти захисту екологічних викривачів не визначаються єдиним нормативним актом, а еволюціонують через взаємодію декларативних принципів та судових практик. Цей процес нерівномірний: універсальні акти створюють основу, однак реальне наповнення відбувається у практиці національних та міжнародних судів, де викривачі стають безпосередніми учасниками формування стандартів.

У США розвиток екологічного викриття найбільш показово проявився у справі *Erin Brockovich v. Pacific Gas & Electric* (UKEssays, 2018). Предметом спору стало тривале забруднення підземних вод сполуками шестивалентного хрому в місті Гінклі (штат Каліфорнія), що спричинило істотні ризики для життя і здоров'я місцевого населення. Процесуально справа була реалізована у формі консолідованого цивільного провадження за участю численних потерпілих та завершилася затвердженням мирової угоди з компенсацією у розмірі 333 млн доларів США – на той момент однією з найбільших виплат у спорах, пов'язаних зі шкодою довкіллю. Значення цього кейсу полягає в демонстрації можливості трансформації індивідуального викриття в механізм колективного судового захисту, що поєднує інструменти деліктної відповідальності за екологічну шкоду, процесуальну консолідацію вимог та превентивну функцію цивільного судочинства у сфері охорони довкілля.

Європейський Союз пропонує іншу модель, побудовану на гармонізації. В Італії після імплементації Директиви (European Union, 2019) через *D.lgs. 24/2023* уже сформувалася практика, що закріплює презумпцію реторсії. В ухвалі *Tribunale di Milano* у справі № 34087/2023, (2023, 20 серпня) суд поновив працівника транспортної компанії, якого звільнили після повідомлення про порушення, визнавши звільнення актом репресії. Суд застосував і інверсію тягаря доказування, і тест пропорційності, сформований судовою практикою. У Франції, відповідно до Закону 2022-401, захист викривачів інтегровано з корпоративною необхідністю дотримання. У справі № 24/05193 *Cour d'appel de Paris* від 17 червня 2025 р. суд підтвердив необхідність дотримання вимог Закону № 2017-399 щодо деталізації екологічних ризиків і підкреслив, що викривач користується процесуальним імунітетом від санкцій (*Cour d'appel de Paris*, 2025, 17 червня). У Нідерландах *Rechtbank Den Haag* у справі *Greenpeace v. State of the Netherlands* № WAMCA 2023/000091 (2025, 22 січня) суд зобов'язав уряд забезпечити скорочення азотних викидів у зонах *Natura 2000* з огляду на вимоги права Європейського Союзу щодо ефективного захисту оселищ та принципу запобіжності. Водночас суд надав процесуальне значення повідомленням активістів та інспекторів як діям у суспільному інтересі, що узгоджується з підходами, закріпленими у Директиві (ЄС) 2019/1937 щодо захисту викривачів.

Канада демонструє протилежний приклад правового регулювання, за якого відсутність єдиного федерального стандарту захисту викривачів зумовлює нормативну фрагментацію та залежність гарантій від механізмів конституційного контролю. Судові спори щодо так званих *ag-gag* законів, спрямованих на обмеження фіксації порушень у сфері тваринництва, виявили неузгодженість між корпоративними інтересами та свободою вираження поглядів. У справі *Animal Justice et al. v. Attorney General of Ontario* (2024, April 2) *Ontario Superior Court of Justice* застосував тест пропорційності, сформульований Верховним судом Канади у рішенні *R v. Oakes* (1986), для оцінки виправданості обмежень відповідно до ст. 1 Канадської хартії прав і свобод. Суд дійшов висновку, що спірні законодавчі положення, які передбачають відповідальність за неправдиві заяви з метою отримання доступу до сільськогосподарських об'єктів, є надмірно широкими та непропорційно обмежують свободу вираження, у зв'язку з чим не можуть бути виправдані як *reasonable limit* і втрачають юридичну силу як неконституційні. Водночас інші норми, спрямовані на заборону неправдивих відомостей щодо професійної кваліфікації, були визнані конституційно допустимими як мінімально обтяжливі та раціонально пов'язані з цілями біобезпеки і захисту тварин. Значення цього рішення полягає в підтвердженні можливості безпосереднього застосування конституційних гарантій свободи вираження як ефективного інструменту судового захисту осіб, які розкривають суспільно значущу інформацію у сфері довкілля, навіть за відсутності спеціалізованого законодавчого режиму захисту викривачів.

Європейський суд з прав людини сформував послідовний процесуальний підхід до захисту викривачів та осіб, які розкривають інформацію суспільного інтересу. У справі *Brincat and Others v. Malta* (2014) суд констатував порушення ст. 2 і 8 Європейської конвенції з прав людини у зв'язку з неналежним інформуванням працівників про небезпечний вплив азбесту та відсутністю достатніх заходів державного захисту, поклавши на державу позитивний обов'язок забезпечити ефективне інформування і регуляторні гарантії щодо відомих ризиків для життя і здоров'я. У справі *Matúz v. Hungary* (2014) суд визнав порушення ст. 10 Конвенції, підкресливши, що притягнення журналіста до відповідальності за розкриття інформації може бути сумісним із Конвенцією лише за умови доведення необхідності та пропорційності такого втручання у світлі суспільного інтересу. У справі *Szurovecz v. Hungary* (2019) суд також встановив порушення ст. 10 через необґрунтовану відмову журналісту в доступі до інформації про умови перебування осіб у транзитних центрах, наголосивши на ключовій ролі преси у здійсненні громадського контролю з питань істотного суспільного значення.

У сукупності ці рішення формують процесуальний стандарт, відповідно до якого втручання держави в розкриття інформації суспільного інтересу підлягає суворій перевірці на необхідність і пропорційність, особливо у справах, що стосуються здоров'я, довкілля й умов людського існування.

В Україні відсутність *lex specialis* щодо екологічних викривачів особливо відчутна на практиці. Практика Верховного Суду засвідчує складність процесуального доступу індивіда до захисту екологічних інтересів. Зокрема, у постанові у справі № 400/3940/21 (Верховний Суд України, 2024, 23 лютого) суд наголосив на необхідності належного доказування екологічних порушень та підтвердив значення актів державного екологічного контролю як ключових носіїв доказової інформації про системність порушень природоохоронного законодавства. Водночас інша постанова Верховного Суду у справі № 279/4969/20 (Верховний Суд України, 2024, 24 травня) конкретизує матеріально-правовий вимір цього процесуального бар'єра. Суд дослідив співвідношення права особи на безпечне довкілля та права суб'єктів господарювання на здійснення діяльності, підкресливши вирішальне значення належного доказування причинно-наслідкового зв'язку між забрудненням і завданою шкодою. Визнавши можливим відшкодування моральної шкоди, спричиненої порушенням екологічних прав, Верховний Суд водночас відмовив у припиненні діяльності підприємств з огляду на принцип пропорційності та наявність дозвільних документів. Такий підхід демонструє, що ефективний судовий захист екологічних прав в Україні залишається залежним від належної доведеності шкоди та необхідності балансування між приватними економічними інтересами і правом на безпечне довкілля, що не повною мірою узгоджується з підходом ЄСПЛ щодо підвищеного захисту розкриття інформації суспільного інтересу.

Водночас наявні й позитивні тенденції. Практика НАЗК демонструє, що екологічні аспекти поступово інтегруються у рамки антикорупційних повідомлень: у 2021 році було відкрито провадження щодо незаконної видачі дозволів на атмосферні викиди, кваліфіковане як зловживання службовим становищем (Національне агентство з питань запобігання корупції, 2025). Хоча справа формально мала "корупційний" характер, вона де-факто охоплювала екологічне викриття, що співзвучно з підходом ст. 2(1)(а) Директиви, яка поширює сферу захисту на довкілля.

Судова практика щодо доступу до екологічної інформації демонструє поступове наближення до європейських стандартів. Так, у постанові у справі № 826/8917/16 Верховний Суд України визнав незаконною відмову Міністерства екології та природних ресурсів надати дані про викиди підприємства, підкресливши, що екологічна інформація не може обмежуватися режимом службової чи комерційної таємниці (Верховний Суд України, 2019, 4 липня). Такий підхід узгоджується з позицією Суду Європейського Союзу у справі *East Sussex County Council v. Information Commissioner* (Court of Justice of the European Union, 2015, October 6) та з практикою Європейського суду з прав людини у справі *Szurovecz v. Hungary* (2019), які утверджують пріоритет доступу до інформації у питаннях значного суспільного

інтересу. Отже, практика Верховного Суду фактично інтегрує українське правозастосування в загальноєвропейський стандарт презумпції відкритості екологічної інформації та переваги суспільного інтересу над комерційною чи службовою конфіденційністю.

Політико-правовий вимір підтверджує і Законопроект № 3450 (Верховна Рада України, 2020), яким пропонувалося розширити сферу дії національного закону про викривачів на екологічні повідомлення, проте він так і не був ухвалений.

Узагальнюючи, можна констатувати відмінність підходів правового захисту екологічних викривачів: США демонструють модель стимулювання викривачів через поєднання фінансових інтересів і колективних позовів; ЄС поступово формує процесуальні стандарти, інтегруючи інверсію тягаря доказування, необхідність дотримання та принцип ефективного використання; Канада засвідчує, що у фрагментованих системах саме конституційна юрисдикція стає гарантом балансу між суспільним і корпоративним інтересами; ЄСПЛ сформував "процесуальний трикутник", який визначає: (а) обов'язок держави активно надавати екологічно значущу інформацію (*Brincat and Others v. Malta*, 2014), (б) допустимість порушення конфіденційності заради публічного інтересу (*Matúz v. Hungary*, 2014), (в) пріоритет доступу до інформації в умовах суспільної важливості (*Szurovecz v. Hungary*, 2019). Україна демонструє прогрес у формуванні інституту викривачів, практики доступу до екологічної інформації (№ 826/8917/16, № 640/22094/19) (Національне агентство з питань запобігання корупції, 2025). Діяльність НАЗК спрямована на поступове зближення з європейськими стандартами, адаптацію з міжнародними практиками. Це доводить, що створення гібридної міжнародно-правової моделі має інтегрувати не лише матеріальні стимули і процесуальні гарантії, а й інституційні механізми, які дозволять трансформувати наявний потенціал у стабільну систему захисту екологічних викривачів.

Висновки

Дослідження підтвердило гіпотезу, що відсутність уніфікованого міжнародно-правового механізму захисту екологічних викривачів є ключовим чинником фрагментарності та декларативності національних гарантій. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) (1998) не містить поняття "викривач", оперуючи категорією "громадськість" (ст. 2) і встановлюючи лише рамкові процесуальні гарантії (ст. 4–9). Їх конкретизація залишена на розсуд держав, що призводить до нерівномірності та непослідовності правозастосування.

Аналіз міжнародних стандартів показав, що Директива (ЄС) 2019/1937, Рекомендація CM/Rec(2014)7 Комітету міністрів Ради Європи та практика ЄСПЛ (*Guja, Bucur and Toma, Brincat, Matúz, Szurovecz*)

виробили низку ключових орієнтирів: презумпцію добросовісності повідомлень, інверсію тягара доказування у справах про переслідування викривачів, пріоритет суспільного інтересу та заборону дискримінації незалежно від статусу особи. Водночас ці інструменти не формують цілісної моделі саме для екологічних викривачів. Механізми ООН, зокрема у межах права на здорове довкілля та спеціальних процедур Ради з прав людини, залишаються фрагментарними та не забезпечують адресного захисту.

Компаративний аналіз підтвердив, що у США та Канаді захист базується на поєднанні загальних конституційних гарантій, спеціального трудового законодавства і прецедентної практики, однак окремого "екологічного" режиму немає. В ЄС імплементація Директиви приводить до різних національних моделей (наприклад кодифікація у трудовому праві Німеччини чи інтеграція в антикорупційне законодавство Франції), що впливає на реальний доступ до процесуальних і матеріальних гарантій.

Українська судова практика демонструє суперечливі тенденції. З одного боку, новітні рішення Верховного Суду, зокрема постанова від 23 лютого 2024 р. у справі № 400/3940/21 та постанова від 24 травня 2024 р. у справі № 279/4969/20, наближають національне правозастосування до стандартів Європейського суду з прав людини, підкреслюючи значення доказів екологічних порушень, причинно-наслідкового зв'язку між шкодою довкіллю та правами особи, а також необхідність балансування між приватними економічними інтересами і правом на безпечне довкілля. З іншого боку, збереження високих процесуальних вимог до доведення індивідуалізованої шкоди фактично обмежує доступ осіб, які діють в інтересах захисту довкілля, до судового захисту. Відсутність *lex specialis* щодо екологічних викривачів і залежність їхнього правового статусу від суміжних антикорупційних механізмів знижують ефективність гарантій захисту саме у сфері довкілля.

Отримані результати свідчать про необхідність: (1) міжнародної кодифікації спеціальних процесуальних та матеріальних гарантій (інверсія тягара доказування, процесуальний імунітет, *anti-SLAPP*, автоматичне поновлення на роботі, компенсаційні механізми та інші мінімальні стандарти); (2) імплементації цих стандартів у національні правові системи у формі спеціального законодавчого акта з розширеним *locus standi* для індивідів та об'єднань; (3) інституційного посилення моніторингу, зокрема ролі Комітету з дотримання Орхуської конвенції.

Отже, ефективність Орхуської конвенції та інших міжнародних стандартів у сфері захисту екологічних викривачів можлива лише за умови створення цілісного й узгодженого міжнародно-правового механізму і його подальшої національної конкретизації. Для України це завдання є безпосереднім пріоритетом європейської інтеграції та виконання зобов'язань *erga omnes* у сфері довкілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

- Animal Justice et al. v. The Attorney General of Ontario; Animal Alliance of Canada et al., intervenors* (2024, April 2). <https://digital.ontarioreports.ca/ontarioreports/20240607/MobilePagedArticle.action?articleId=1982888#articleId1982888>
- Brincat and Others v. Malta* (nos. 60908/11, 62110/11, 62129/11, 62312/11, 62338/11). (2014). European Court of Human Rights. HUDOC. <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-145790>
- Bucur and Toma v. Romania* (no. 40238/02). (2013). European Court of Human Rights. HUDOC. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115844>
- Canadian Environmental Law Association. (2021). *Celebrating 50 years of environmental protection: 2020 annual report*. <https://cela.ca/wp-content/uploads/2021/09/CELA-2020-Annual-Report.pdf>
- Council of Europe, Group of States against Corruption (GRECO). (2023). *Fifth Evaluation Round – Compliance Report on Italy: Preventing corruption and promoting integrity in central governments (top executive functions) and law enforcement agencies*. <https://rm.coe.int/fifth-evaluation-round-preventing-corruption-and-promoting-integrity-i/1680b16315>
- Council of Europe, Group of States against Corruption (GRECO). (2024). *Fourth Evaluation Round – Evaluation Report on France: Preventing corruption and promoting integrity in central governments (top executive functions) and law enforcement agencies*. <https://rm.coe.int/second-addendum-to-the-second-compliance-report-france-4th-evaluation-/1680ae51d2>
- Council of Europe. (2014). *Recommendation CM/Rec(2014)7 of the Committee of Ministers to member States on the protection of whistleblowers*. <https://rm.coe.int/16807096c7>
Cour d'appel de Paris. (2025, 17 juin). <i>Arrêt, n° 24/05193</i> . https://www.courdecassation.fr/decision/export/68524b5657c4e2b05573a1ae/1	Paris Court of Appeal. (2025, June 17). <i>Judgment in case No. 24/05193</i> . https://www.courdecassation.fr/decision/export/68524b5657c4e2b05573a1ae/1
- Court of Justice of the European Union. (2015, October 6). *Case C-71/14, East Sussex County Council v. Information Commissioner*. ECLI:EU:C:2015:656. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62014CJ0071>
- European Environment Agency. (2019). *The European environment – state and outlook 2020: Knowledge for transition to a sustainable Europe*. <https://www.eea.europa.eu/en/analysis/publications/soer-2020>
- European Union. (2019). Directive (EU) 2019/1937 of the European Parliament and of the Council on the protection of persons who report breaches of Union law. *OJ L*, 305, 17–56. <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/1937/oj/eng>
- Guja v. Moldova* (no. 14277/04). (2008). European Court of Human Rights. HUDOC. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85016>
- Heinisch v. Germany* (no. 28274/08). (2011). European Court of Human Rights. HUDOC. <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-105777>
- Ituarte-Lima, C., & Mares, R. (2024). Environmental democracy: Examining the interplay between Escazu Agreement's innovations and EU economic law. *Earth System Governance*, 21, 100208. <https://doi.org/10.1016/j.esg.2024.100208>
- Iwasaki, M. (2025). Environmental governance and whistleblower rewards: Balancing prosocial motivations with monetary incentives. *Law & Social Inquiry*, 50(2), 468–503. <https://doi.org/10.1017/lsi.2025.13>
- Kostić, J. Ž. (2024). The challenges related to whistleblowing in the field of environmental crime prevention. *NBP*, 29(3), 215–226. <https://doi.org/10.5937/nabepo29-51656>
- Matúz v. Hungary* (no. 73571/10). (2014). European Court of Human Rights. HUDOC. <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-147276>

OECD. (2016). <i>Committing to Effective Whistleblower Protection</i> . https://doi.org/10.1787/9789264252639-en	
OECD. (2023). <i>OECD Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct</i> . https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/06/oecd-guidelines-for-multinational-enterprises-on-responsible-business-conduct_a0b49990/81f92357-en.pdf	
Rechtbank Den Haag. (2025, January 22). <i>Greenpeace v. State of the Netherlands, No. WAMCA 2023/000091</i> . https://climatecasechart.com/non-us-case/greenpeace-netherlands-v-state-of-the-netherlands	
Supreme Court of Canada. (1986). <i>R. v. Oakes</i> , [1986] 1 SCR 103. https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/117/index.do	
<i>Szurovecz v. Hungary</i> (no. 15428/16). (2019). European Court of Human Rights. HUDOC. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-196418	
Transparency International EU. (2023). <i>How well do EU countries protect whistleblowers?</i> (Revised ed.). https://transparency-france.org/wp-content/uploads/2023/11/2023-How-well-do-EU-countries-protect-whistleblowers-REVISED.pdf	
Tribunale di Milano. (2023, 20 agosto). <i>Ordinanza, n. 34087/2023</i> . https://www.giuslavoristi.it/agi_cms/public/news/1_93.pdf	Court of Milan. (2023, August 20). <i>Order No. 34087/2023</i> . https://www.giuslavoristi.it/agi_cms/public/news/1_93.pdf
UKessays. (2018). <i>Erin Brockovich and her case against Pacific Gas and Electric</i> . Issue April 25, 2019. https://www.ukessays.com/essays/history/erinbrockovich-and-her-case-against-pacific-gas-and-electric-history-essay.php?vref=1	
UN Human Rights Council. (2021). <i>Resolution 48/13: The human right to a clean, healthy and sustainable environment</i> . https://docs.un.org/A/HRC/RES/48/13	
UN. (2019). <i>A/HRC/40/60 – Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights defenders</i> . https://undocs.org/A/HRC/40/60	
UN. (2023). <i>A/78/168 – Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights defenders</i> . https://docs.un.org/A/78/168	
UNECE. (2005). <i>Communication ACCC/C/2004/01 (Kazakhstan)</i> . https://unece.org/env/pp/cc/accc.c.2004.01_kazakhstan	
United Nations. (1992). <i>Rio Declaration on Environment and Development</i> . Principle 15. https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_C_ONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf	
Yao, T., Shan, Yi., Zhang, Z., & Li, X. (2025). Will whistleblowing corporate environmental wrongdoing to regulatory authorities be effective? The effects of actual controllers. <i>Journal of Cleaner Production</i> , 457, 144848. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2025.144848	
Верховна Рада України. (2020). Законопроект № 3450 про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення окремих положень про викривачів. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68779	Verkhovna Rada of Ukraine. (2020). Draft Law No. 3450 on amendments to certain legislative acts of Ukraine on the improvement of certain provisions regarding whistleblowers. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68779
Верховний Суд України. (2019, 4 липня). Постанова у справі № 826/8917/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. https://reyestr.court.gov.ua	Supreme Court of Ukraine. (2019, July 4). Resolution in case No. 826/8917/16. Unified State Register of Court Decisions. https://reyestr.court.gov.ua
Верховний Суд України. (2024, 23 лютого). Постанова у справі № 400/3940/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. https://reyestr.court.gov.ua	Supreme Court of Ukraine. (2024, February 23). Resolution in case No. 400/3940/21. Unified State Register of Court Decisions. https://reyestr.court.gov.ua

Верховний Суд України. (2024, 24 травня). Постанова у справі № 279/4969/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. https://reyestr.court.gov.ua	Supreme Court of Ukraine. (2024, May 24). Resolution in case No. 279/4969/20. Unified State Register of Court Decisions. https://reyestr.court.gov.ua
Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція). (1998). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text	Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention). (1998). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text
Національне агентство з питань запобігання корупції. (2025). Аналітичне дослідження у сфері захисту викривачів за 2024 рік. https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2025/Analiz-doslidzhennya-u-sferi-zakhystu-vykryvachiv-za-2024-rik.pdf	National Agency on Corruption Prevention. (2025). Analytical study in the field of whistleblower protection for 2024. https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2025/Analiz-doslidzhennya-u-sferi-zakhystu-vykryvachiv-za-2024-rik.pdf
Нестеренко, О. В., & Шостко, О. Ю. (Ред.). (2016). Правовий захист викривачів. Видавництво "Права людини". https://acrec.org.ua/wp-content/uploads/2017/02/03_vlppk_Whistleblower-book_color_ukr_light-site.pdf	Nesterenko, O. V., & Shostko, O. Yu. (Eds.). (2016). Legal protection of whistleblowers. "Human Rights" Publishing House. https://acrec.org.ua/wp-content/uploads/2017/02/03_vlppk_Whistleblower-book_color_ukr_light-site.pdf

Конфлікт інтересів. Автори заявляють, що не мають фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не мають відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автори афілійовані з установою, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автори не отримували прямого фінансування для цього дослідження.

Невара, Л., & Головка, Є. (2026). Міжнародно-правовий захист викривачів у сфері довкілля. *Ius Modernum*, 1(142), 13–28. [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)04](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)04)

Надійшла до редакції 02.09.2025.

Прийнято до друку 19.12.2025.

Публікація онлайн 12.03.2026.

DOI: [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)01](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)01)
УДК 347.993

ЦУВИНА Тетяна

<https://orcid.org/0000-0002-5351-1475>

д. ю. н., професор, завідувач кафедри
цивільного судочинства, арбітражу
та міжнародного приватного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
вул. Сковороди, 77, м. Харків, 61024, Україна
t.a.tsuvina@nlu.edu.ua

TSUVINA Tetiana

<https://orcid.org/0000-0002-5351-1475>

Doctor of Sciences (Law), Professor,
Head of the Department of Civil
Procedure, Arbitration and Private
International Law
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Skovorody St., Kharkiv, 61024, Ukraine
t.a.tsuvina@nlu.edu.ua

ПРОЦЕДУРА (САМО)ВІДВОДУ СУДДІ ЯК МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ СУДУ: ПРАКТИКА ЄСПЛ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Дослідження присвячене актуальній як з теоретичної, так і з практичної точки зору проблематиці забезпечення міжнародних стандартів неупередженості суду через процедуру (само)відводу судді крізь призму міжнародних стандартів права на справедливий судовий розгляд (п. 1 ст. 6 ЄКПЛ). Метою статті є дослідження процедурних аспектів (само)відводу судді як механізму забезпечення неупередженості суду у практиці ЄСПЛ та аналіз національного законодавчого регулювання інституту (само)відводу суддів на відповідність міжнародним стандартам справедливого судочинства. Стаття складається з трьох частин: перша присвячена аналізу ролі процедури (само)відводу як гарантії забезпечення неупередженості суду у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ; друга стосується особливостей процедури (само)відводу судді у випадку одноособового розгляду справи у практиці ЄСПЛ та національному процесуальному законодавстві; третя розкриває особливості процедури (само)відводу судді у разі колегіального розгляду справи у практиці ЄСПЛ та національному процесуальному законодавстві. У дослідженні з практичної та теоретичної точок зору розглянуто спірні питання нормативного регулювання та судової практики застосування процедури (само)відводу та запропоноване авторське бачення шляхів їх подолання. Обґрунтовано доцільність внесення змін до процесуального законодавства, зокрема необхідність закріплення у цивільному процесуальному, господарському процесуальному та адміністративному процесуальному законодавстві положення про необхідність передачі заяви про (само)відвід судді на розгляд іншому судді у всіх без виключення випадках;

THE PROCEDURE OF (SELF)RECUSAL OF A JUDGE AS A MECHANISM FOR ENSURING THE COURT IMPARTIALITY: ECtHR PRACTICE AND NATIONAL LEGAL REGULATION

The study is devoted to the theoretically and practically relevant issue of ensuring international standards of court impartiality through the procedure of judge (self)recusal through the prism of international standards of the right to a fair trial (paragraph 1, art. 6 of the ECHR). The purpose of the article is to study the procedural aspects of (self)recusal of a judge as a mechanism for ensuring the impartiality of the court in the practice of the ECtHR and to analyse the national legislative regulation of the institute of the judge (self)recusal for compliance with international standards of the fair trial. The article consists of three parts: the first is devoted to the analysis of the role of the (self)recusal procedure as a guarantee of ensuring the impartiality of the court in the context of paragraph 1 of art. 6 of the ECHR; the second concerns the features of the (self)recusal procedure of a judge in the case of a single-judge proceeding in the practice of the ECtHR and national procedural legislation; the third reveals the features of the (self)recusal procedure of a judge in the case of a collegial proceeding in the practice of the ECtHR and national procedural legislation. The study examines, from both practical and theoretical points of view, controversial issues of regulation and judicial practice in the application of the (self)recusal procedure, and the author's vision of ways to overcome them has been proposed. The feasibility of introducing amendments to procedural legislation has been substantiated, in particular the need to enshrine in civil procedural, economic procedural, and administrative procedural legislation the provision on the need to transfer an application for the (self)recusal of a judge to another judge for

Copyright © 2026. Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії [Creative Commons Attribution License 4.0 \(CC-BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) Міжнародна ліцензія

забезпечення права апеляційного оскарження судового рішення за результатами розгляду заяви про відвід судді; необхідність регламентації інституту (само)відводу в Кодексі України про адміністративні правопорушення.

Ключові слова: неупередженість (безсторонність) суду, право на справедливий судовий розгляд, відвід судді, самовідвід судді, цивільне судочинство, адміністративне судочинство, господарське судочинство, кримінальне судочинство.

consideration in all cases without exception; ensuring the right to appeal a court decision based on the results of consideration of an application for the (self)recusal of a judge; and the need to regulate the institution of (self)recusal in the Code of Ukraine on Administrative Offenses.

Keywords: impartiality of the court, the right to a fair trial; recusal of a judge, self-recusal of a judge, civil proceedings, administrative proceedings, economic proceedings, criminal proceedings.

Вступ

Стаття 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (надалі – ЄКПЛ) закріпила право кожного на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним й неупередженим судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов’язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Однією з інституційних гарантій права на справедливий судовий розгляд є неупередженість (безсторонність) суду, що разом з вимогами незалежності суду та його створенням, відповідно до закону становлять тріаду складових "належного суду" (Сакара, 2011; Сакара, 2010).

Питання неупередженості (безсторонності) суду розглянуто у публікаціях Гуйвана (2019), Овсяннікової (2020), Погорецького та Старенького (2025), Сакари (2011; 2010) та ін. Вимогам неупередженості суду у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ присвячені й праці автора цієї статті (Цувіна, 2022; Цувіна, 2011; Цувіна, 2020; Цувіна, 2019; Цувіна, 2021; Цувіна, 2023). Водночас розвиток практики Європейського суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ) щодо тлумачення та застосування п. 1 ст. 6 ЄКПЛ стосовно вимоги неупередженості (безсторонності) суду дає змогу по-новому оцінити процедурні аспекти відводу суддів як гарантії забезпечення неупередженості судді у судовому провадженні.

Метою цієї статті є дослідження процедурних аспектів (само)відводу судді як механізму забезпечення неупередженості (безсторонності) суду у практиці ЄСПЛ та аналіз національного законодавчого регулювання інституту (само)відводу суддів на відповідність міжнародним стандартам справедливого судочинства.

У ході дослідження використано діалектичний метод – для з’ясування природи та змісту феномену неупередженості суду й процедури (само)відводу як механізму її забезпечення, співвідношення міжнародно-правового та національного регулювання зазначеного інституту в аспекті реалізації вимог ЄКПЛ і чинного процесуального законодавства. Завдяки методу аналізу та синтезу проаналізовано й систематизовано основні підходи, запропоновані у науковій літературі, та впроваджено у практиці ЄСПЛ до регламентації процедури

(само)відводу судді при одноособовому та колегіальному розгляді справи. Логіко-правовий метод дав можливість виявити особливості тлумачення положень чинного законодавства крізь призму стандартів п. 1 ст. 6 ЄКПЛ та практики ЄСПЛ. Використання прогностичного методу та методу правового моделювання дозволило сформулювати пропозиції для покращення нормативного регулювання процедури (само)відводу суддів у національному правопорядку.

Стаття складається з трьох частин: перша – присвячена аналізу ролі процедури (само)відводу як гарантії забезпечення неупередженості суду у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ; друга висвітлює особливості процедури (само)відводу судді у випадку одноособового розгляду у практиці ЄСПЛ та національному процесуальному законодавстві; третя розкриває особливості процедури (само)відводу судді у разі колегіального розгляду справи в практиці ЄСПЛ та національній практиці.

1. Роль (само)відводу як механізму забезпечення неупередженості суду у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ

Практика ЄСПЛ щодо неупередженості суддів є досить значною. У попередніх публікаціях автором здійснено узагальнення позицій ЄСПЛ щодо неупередженості суддів, суб'єктивного та об'єктивного критеріїв неупередженості судді, функціональної та персональної неупередженості судді, ситуацій, що викликають сумніви в неупередженості суду тощо. У ході цього дослідження зосередимося на аналізі саме процедурних аспектів (само)відводу суддів.

У цьому контексті ЄСПЛ неодноразово наголошував, що процесуальним механізмом забезпечення неупередженості суду є процедура (само)відводу суддів, передбачена процесуальним законодавством. ЄСПЛ підкреслює особливу важливість зазначеного інституту, акцентуючи на тому, що наявність національних процедур забезпечення неупередженості, зокрема правил відводу суддів, є ключовим чинником. Такі правила однозначно свідчать про наміри національного законодавця усунути обґрунтовані сумніви в упередженості судді або суду та спрямовані на забезпечення довіри до судової системи. Для забезпечення відсутності будь-яких актуальних сумнівів вони безпосередньо впливають на усунення будь-яких проявів упередженості, а отже, слугують підвищенню тієї довіри, яку суди мають викликати у демократичному суспільстві з боку громадськості (*Meznaric v. Croatia*, 2025, July 15).

Водночас ЄСПЛ не вимагає від держав – учасниць ЄКПЛ закріплення на національному рівні конкретної процедури вирішення питання про (само)відвід суддів, підкреслюючи, що бере до уваги національні правила відводу при з'ясуванні того, наскільки побоювання заявника щодо упередженості судді можуть вважатися об'єктивно

виправданими (*Micallef v. Malta*, 2009, October 15). Останнім часом у практиці ЄСПЛ сформувалася низка справ, у яких ЄСПЛ безпосередньо аналізував процедурні аспекти відводу суддів, як у випадку одноособового, так і колегіального розгляду справи. На цих підходах доцільно зупинитися докладніше.

2. (Само)відвід у разі одноособового розгляду справи

У справі "*Mikhail Mironov v. Russia*" (2020, October 6) прокурором подано цивільний позов до заявника про визнання договору купівлі-продажу між ним та муніципалітетом недійсним, одночасно з цим порушено кримінальну справу щодо продажу відповідної земельної ділянки за заниженими цінами проти батька заявника, який був головою муніципалітету. Після розгляду справи за позовом прокурора мировим суддею рішення останнього було оскаржене до районного суду та в подальшому скасоване суддею А. Паралельно з цим кримінальна справа була призначена до розгляду трьома суддями, одним з них був також суддя А., який невдовзі заявив самовідвід через свою участь у розгляді цивільної справи за позовом прокурора. Відвід обґрунтовано тим, що під час розгляду кримінальної справи мали бути встановлені факти щодо заявника (зокрема незаконність факту продажу земельної ділянки родичам підсудного), яким суддя вже надав оцінку під час розгляду цивільної справи. Надалі обласний суд не погодився із задоволенням відводу, адже в районному суді працювало лише три судді, що унеможливило б розгляд справи у цьому суді. Після скасування рішення у цивільній справі за позовом прокурора через неналежне повідомлення заявника справа направлена на повторний розгляд до районного суду. Під час повторного розгляду цивільної справи заявник подав заяву про відвід судді А., посиляючись на заяву останнього у кримінальному провадженні та сформованість думки судді щодо справи. Зазначену заяву про відвід розглянуто суддею А., який відмовив в її задоволенні на тій підставі, що заява про відвід у межах кримінального провадження не може бути підставою для відводу у цивільній справі. У своїй скарзі до ЄСПЛ заявник стверджував про порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ щодо недотримання вимоги неупередженості суду через те, що суддя, якому було заявлено відвід, самостійно розглядав заяву про свій відвід, та не надав належного мотивування, відмовляючи у задоволенні такої заяви (*Mikhail Mironov v. Russia*, 2020, October 6). Проаналізувавши фактичні обставини цієї справи, ЄСПЛ здійснив декілька важливих висновків стосовно процедури (само)відводу судді при одноособовому розгляді справи.

По-перше, ЄСПЛ зауважив, що при розгляді питання про те, чи процедура розгляду питання про відвід судді відповідала п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, слід звертати увагу передусім на підстави відводу. Коли заявник обґрунтовує свою заяву про відвід загальними або абстрактними

підставами, не посилаючись на конкретні та/або суттєві факти, які могли б викликати розумні сумніви в безсторонності судді, така заява може бути розцінена як зловживання процесом. За таких умов той факт, що суддя, якому було заявлено відвід з таких підстав, самостійно ухвалив рішення щодо відводу, не викликає сумнівів у його неупередженості (*Mikhail Mironov v. Russia*, 2020, October 6). Крім того, ЄСПЛ зауважив, що слід зважати і на інші елементи, зокрема чи були підстави для відмови у задоволенні заяви про відвід належними, і чи було процесуальне порушення виправлене вищестоящим судом. Отже, ЄСПЛ виснує, що право заявника на справедливий судовий розгляд неупередженим судом не порушується, якщо суддя розглядає заяву про свій відвід за відсутності у заяві про відвід аргументів, які за своєю природою мають значення для вирішення питання стосовно неупередженості. У зазначеній справі заявник посилався на заяву судді А. про самовідвід, у якій останній зауважував на своїй вже сформованій думці стосовно скарги заявника. Відтак, заявник зробив посилення на важливі моменти, які мали бути взяті до уваги при вирішенні питання щодо безсторонності судді. Його заява не могла паралізувати судову систему держави-відповідача та не вважалася порушенням процесуальних норм, а підстави для відводу не могли розцінюватися як такі, що не стосуються справи, адже вони були достатньо конкретними. З огляду на зазначене, ЄСПЛ дійшов висновку, що за умов, коли мали місце обставини, які в принципі могли вплинути на безсторонність судді, зокрема конфлікт інтересів, суддя А. не мав права самостійно приймати рішення стосовно відводу (*Mikhail Mironov v. Russia*, 2020, October 6).

По-друге, важливим при розгляді питання про відвід судді є належне мотивування судового рішення, яким вирішується питання про відвід судді. Так, ЄСПЛ зауважив, що у вищенаведеній справі у своєму рішенні суддя не відреагував належним чином на стурбованість заявника щодо упередженості судді, зазначивши лише, що підстави, які сформульовані в заяві про відвід, не входили до передбачених національним законодавством підстав для відводу судді. Він не пояснив, чому його безсторонність не повинна була ставитися під сумнів у цій справі. Крім того, суд не перевіряв, чи входили підстави, які вказав заявник, до категорій "інших підстав", що можуть викликати сумніви в упередженості судді, що визначалося як самостійна підстава для відводу відповідно до норм національного законодавства (*Mikhail Mironov v. Russia*, 2020, October 6).

По-третє, ЄСПЛ звернув увагу на те, чи були виправлені недоліки провадження в суді нижчої інстанції судом вищої інстанції у цій справі. З цього приводу ЄСПЛ зауважив, що в арсеналі заявника відсутні будь-які ефективні засоби правового захисту для виправлення зазначених вище процесуальних недоліків, оскільки єдиним засобом оскаржити упередженість судді апеляційного суду був перегляд в

порядку нагляду, що в попередній практиці ЄСПЛ характеризувався як занадто "невизначений" та "неефективний". Відтак, у цій справі ЄСПЛ знайшов порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ саме через невідповідність вимозі неупередженості суду процедури вирішення питання про відвід судді (*Mikhail Mironov v. Russia*, 2020, October 6).

Аналіз практики ЄСПЛ свідчить про диверсифікований підхід ЄСПЛ до механізму (само)відводу судді при одноособовому розгляді справи, адже для висновку про порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ ЄСПЛ не достатньо лише того, що заява про відвід розглядалася тим самим суддею, якому було заявлено відвід. До уваги у цьому випадку має братися низка факторів: а) підстави відводу; б) вмотивованість заяви про відвід; в) чи становить заява про відвід зловживання процесуальними правами; г) вмотивованість судового рішення, яким вирішується питання про відвід судді; д) можливість оскарження судового рішення за результатами розгляду заяви про відвід, тобто потенційна можливість суду вищої інстанції виправити недоліки судового рішення суду нижчої інстанції.

Наведена справа є важливою з погляду національної моделі процедури (само)відводу суддів при одноособовому розгляді справи, що, на нашу думку, не повністю відповідає підходам, виробленим у практиці ЄСПЛ. Так, аналіз національного законодавства щодо процедури (само)відводу суддів дозволяє зробити висновок, що у ньому застосовані різні підходи до врегулювання цього питання на рівні різних процесуальних кодексів. Так, якщо у випадку подачі заяви про відвід судді у межах кримінального провадження така заява за одноособового розгляду справи завжди передається на розгляд іншому судді цього самого суду (ст. 81 КПК України), то в інших видах судочинства – цивільному, господарському та адміністративному – така заява спочатку розглядається самим суддею, якому заявлено відвід, і лише у випадку відмови у задоволенні заяви про (само)відвід надалі остання передається на розгляд іншому судді цього самого суду. При цьому у разі, коли заява про відвід подана менше ніж за три дні до судового засідання, або ж коли у відповідному суді працюють менше за три судді, така заява не передається на розгляд іншому судді (ст. 40 ЦПК України, ст. 39 ГПК України, ст. 40 КАС України). Окремо слід звернути увагу на відсутність правового регулювання процедури (само)відводу судді у Кодексі України про адміністративні правопорушення (надалі – КУпАП), що призвело до того, що на практиці норми КПК України застосовуються за аналогією у ситуації, коли має місце упередженість суду, що розглядає справу (Рішення Ради суддів, 2017). Таке нормативне регулювання викликає низку зауважень.

По-перше, у кримінальному провадженні гарантії неупередженості суду, з точки зору механізму розгляду питання про відвід судді, забезпечені краще, адже у всіх без виключення випадках за одноособового розгляду справи заява про (само)відвід передається на

розгляд іншому судді. На наш погляд, застосування різних підходів до регулювання механізму (само)відводу судді при одноособовому розгляді справи в різних процесуальних кодексах не має будь-якого вагомого підґрунтя, не сприяє єдності правового регулювання по суті однакових процесуальних питань у межах різних видів судочинства, тому призводить до порушення принципу правової визначеності. Натомість відсутність правового регулювання зазначеного інституту в межах КУпАП також ставить питання про відповідність вимозі законності в контексті принципу верховенства права.

По-друге, як свідчить аналіз практики ЄСПЛ, хоча суд і не вимагає від держав – членів ЄКПЛ регламентації на національному рівні конкретного механізму вирішення питання про відвід судді, допускаючи певну дискрецію, основою аналізу національного механізму відводу є диференційований підхід: розгляд питання про відвід судді самим суддею, якому відвід заявлено, є допустимим у випадку, коли заява про відвід не має конкретних та релевантних підстав для відводу і може бути розцінена як зловживання правом, якщо ж підстави для відводу є досить конкретними, то розгляд питання про відвід судді самим суддею вважається неприйнятним. При цьому також мають враховуватися вмотивованість судового рішення, яким вирішується питання про відвід судді та можливість оскарження такого судового рішення з метою виправлення помилок судом вищої інстанції. На рівні ж цивільної, господарської та адміністративної юрисдикції як підстава для диференціації механізму вирішення питання про відвід закладена зовсім інша логіка: заява завжди розглядається самим суддею, якому заявлено відвід, і лише у випадку незадоволення заяви – остання передається на вирішення іншому судді. Така конструкція має два ризики. Перший ризик – самоусунення судді від розгляду справи у тих ситуаціях, коли відсутні підстави для (само)відводу, однак з тих чи інших причин суддя не бажає розглядати конкретну справу. Другий – затягування розгляду справи у разі заявлення учасниками справи безпідставних відводів, адже безпідставні заяви про відвід, які містять ознаки зловживання процесуальними правами, і які, за логікою ЄСПЛ, мали б розглядатися доволі швидко тим суддею, якому було заявлено відвід, на рівні національного правопорядку передаються після відмови у задоволенні заяви на розгляд іншому судді.

По-третє, положення процесуального законодавства, відповідно до яких заява про відвід не передається на розгляд іншому судді у випадку, коли вона подана менш, ніж за три дні до судового засідання, або у випадку, коли у суді працюють три та менше суддів (ст. 40 ЦПК України, ст. 39 ГПК України, ст. 40 КАС України), введена з метою ефективності судочинства, однак, на наш погляд, у конкретних справах таке законодавче регулювання може призводити до порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Передусім, це суперечить практиці ЄСПЛ, який при оцінці доцільності передачі питання про відвід судді передусім виходить із

такого показника, як обґрунтованість та підставність відводу, а не кількість суддів у певному суді та можливість розгляду справи цим судом. Крім того, знову ж таки, йдеться про застосування необґрунтовано різного підходу до вирішення питання про відвід судді для учасників справи, які знаходяться у рівному процесуальному статусі, виключно через кількість суддів у суді або час заявлення відводу.

Очевидно, що запропоновані зміни мають на меті зменшення строків судового розгляду справи та попередження зловживання процесуальними правами, втім вони також мають бути оцінені з точки зору принципу пропорційності, який вимагає, щоб вжитий захід був співмірним із поставленою метою, тобто пропорційний їй. Якщо питання про відвід судді вирішується суддею, якому цей відвід заявлений, то у такому випадку, переслідуючи мету прискорення розгляду справи, ми позбавляємо учасників справи гарантій права на розгляд цього питання належним судом, що, на наш погляд, порушує принцип пропорційності та право на справедливий судовий розгляд у цивільних справах, надаючи різний обсяг процесуальних гарантій особам, які опинилися у тотожній ситуації виключно через строки подачі заяви про відвід судді. Натомість правило про відсутність необхідності передачі питання про відвід судді на розгляд іншому судді, якщо на час подання такої заяви вирішення питання про відвід судді у суді здійснюють правосуддя менше трьох суддів, на наш погляд, покладає надмірний тягар на учасника справи, який має відповідати за те, що держава не спромоглася забезпечити належну кількість суддів у суді, і тим самим він опиняється у ситуації гіршій, порівняно з особами, чиї справи розглядаються судами, де працює більше за три судді. Така ситуація є неприпустимою, особливо, зважаючи на фундаментальне значення та наслідки неправильного застосування процедури відводу судді, адже відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 376 та п. 2 ч. 1 ст. 411 ЦПК однією з обов'язкових підстав для скасування судових рішень судів нижчих інстанцій під час апеляційного або касаційного перегляду є порушення норм процесуального права, пов'язане з тим, що в ухваленні судового рішення брав участь суддя, якому було заявлено відвід, і підстави його відводу визнані судом апеляційної або касаційної інстанції обґрунтованим (Цувіна, 2022).

По-четверте, ситуація з процедурою вирішення питання про (само)відвід на рівні національного правопорядку також ускладнюється відсутністю можливості оскарження судового рішення, постановленого за наслідками розгляду заяви про (само)відвід судді у суді вищої інстанції. Це фактично свідчить про відсутність на національному рівні ефективних засобів правового захисту права на розгляд справи неупередженим судом та неможливість виправлення ситуації судом вищої інстанції, на що також звертає увагу у своїх рішеннях ЄСПЛ.

Прикметно, що окреслені вище підходи, вироблені у практиці ЄСПЛ, також суголосні з зауваженнями GRECO щодо України

стосовно процедури (само)відводу суддів. Зокрема, у Доповненнях до другого звіту-оцінки відповідності Четвертого раунду оцінки міститься Рекомендація XVIII, відповідно до якої "необхідно забезпечити, щоб в усіх провадженнях усі рішення про відвід судді приймалися без його/її участі та могли бути оскаржені" (GRECO, 2024). Для цього необхідні зміни до законодавства, що закріплюють такі гарантії: а) судді, щодо яких заявлено відвід, завжди повинні бути виключені з процесу прийняття рішення про їх відвід або усунення від участі в конкретному провадженні з метою забезпечення об'єктивності та неупередженості у процесі прийняття рішень; б) з тієї самої причини необхідно запровадити можливість оскарження рішень за результатами заяв про відвід (окремо від можливості оскарження рішень по суті справи, яка вже передбачена законодавством) (GRECO, 2024).

3. (Само)відвід у разі колегіального розгляду справи

Аналіз практики ЄСПЛ щодо процедурних моментів вирішення питання про (само)відвід судді у випадку колегіального розгляду справи дозволяє зробити висновок про доцільність розрізнення випадків, коли: а) відвід заявлено лише одному судді, б) відвід заявлено декільком суддям або всьому складу суду.

У практиці ЄСПЛ є декілька справ, у яких ЄСПЛ безпосередньо торкався процедурних аспектів відводу суддів у випадку колегіального розгляду справ. Першими з таких справ стали справи "A. K. v. Liechtenstein" (2015, July 9) та "A. K. v. Liechtenstein" (№2) (2016, February 18), в яких з різних підстав були заявлені відводи п'ятьом суддям конституційного суду, що розглядали справу заявника. Питання про відвід вирішувалося за такою процедурою: четверо суддів по черзі обговорювали та приймали рішення щодо відводу п'ятого судді без участі останнього. Відповідно до резолютивної частини ухвали про відмову у задоволенні заяви про відвід рішення щодо всіх суддів було прийнято п'ятьма суддями, про відвід яких просив заявник. Розглядаючи зазначену справу, ЄСПЛ зауважив, що жодна із вказаних заявником у заяві про відвід підстав не була настільки вагомою, щоб породити сумніви в упередженості суддів, однак у цій справі питання виникає саме щодо процедури вирішення питання про відвід судді. З обставин справи випливає, що питання про відвід судді вирішувалося іншими чотирма суддями, яким також було заявлено відвід, що викликає декілька зауважень. По-перше, такий порядок особливо ставить під сумнів неупередженість суддів, якщо однакові підстави для відводу були заявлені для судді, питання про упередженість якого розглядається, та інших суддів, які вирішують питання щодо відводу. У такій ситуації судді, яким заявлено відвід з тих же питань, можуть розглядатися як такі, що по суті вирішують питання і щодо відводу,

заявленого про них самих. По-друге, ЄСПЛ у цій справі знову підкреслює, що у випадку, коли відвід є необґрунтованим та вмотивований загальними або абстрактними підставами, а тому може вважатися зловживанням процесуальним правом, то розгляд заяви самими суддями, яким було заявлено відвід, не є несумісним із п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. У цій справі частині суддів був заявлений відвід з однакових підстав, а частині – з різних. За таких умов ЄСПЛ дійшов висновку, що судді, яким було заявлено відвід з однакових підстав, порушили вимоги неупередженості, використавши зазначену процедуру вирішення питання про відвід, адже всі вони приймали рішення щодо поданих заяв про відвід на однакових підставах, і, як наслідок, по суті, вирішували питання і щодо свого відводу також. Порушення неупередженості суду також підсилюється тим фактом, що судді, питання про відвід яких ще не було вирішене, все ж брали участь у розгляді питання щодо заяви про відвід інших суддів (*A. K. v. Liechtenstein*, 2015, July 9; *A. K. v. Liechtenstein* (№2), 2016, February 18).

У цій справі ЄСПЛ підкреслив ще один надважливий елемент оцінки процедури відводу суддів – можливість передачі заяви про відвід на розгляд іншій колегії суддів для усунення сумнівів заявника. ЄСПЛ зауважує, що заяви про відвід не повинні паралізувати правову систему держави-відповідача. Цей аспект набуває особливого значення, коли йдеться про суди останньої інстанції та коли рішення про задоволення чи відмову у задоволенні клопотання про відвід не може бути оскаржене. Якщо сторона у справі заявляє відвід одразу всьому складу суду, то це може бути розцінене як спроба паралізувати здійснення правосуддя та може бути індикатором зловживальної поведінки сторони. Проте у цій справі заявник посилався на чисельні підстави, на яких базувалися його міркування щодо упередженості суддів, зазначені підстави були визначені конкретно щодо кожного судді та були достатньо конкретними, а тому не можуть вважатися зловживанням права. Відтак, ще одним суттєвим моментом для констатації факту порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ стала непередача розгляду питання про відвід судді на розгляд іншій колегії за наявності такої можливості (*A. K. v. Liechtenstein*, 2015, July 9; *A. K. v. Liechtenstein* (№2), 2016, February 18).

У нещодавній справі "*Doynov v. Bulgaria*" заявник скаржився на порушення гарантії неупередженості суду при розгляді справи Вищим адміністративним судом у справі про відшкодування шкоди, завданої порушенням права ЄС, де одним із відповідачів був Верховний адміністративний суд. Заявником було заявлено відвід всім суддям цього суду під час провадження щодо перегляду судового рішення суду нижчої інстанції та подане клопотання про передачу справи на розгляд Верховного касаційного суду, що був найвищою судовою інстанцією в цивільних справах. Зазначене клопотання було розглянуте та відхилене

Верховним адміністративним судом через відсутність підстав для відводу суддів, передбачених національним процесуальним законодавством. Ухвалюючи своє рішення у справі, Верховний адміністративний суд серед іншого зауважив, що п. 2 ст. 7 Закону "Про відповідальність держави", згідно з яким суд, до якого подано позов про притягнення до відповідальності, в якому він сам є відповідачем, повинен передати справу до найближчого суду того ж рівня, не застосовується до верховних судів, оскільки найвища інстанція кожного рівня юрисдикції є єдиною і не може бути замінена. Крім того, Верховний адміністративний суд зауважив, що неупередженість складу суду, що розглядав справу, не підлягала сумніву, оскільки жоден з його членів не входив до складу суду, який ухвалив рішення у справі заявника, щодо відповідності якого праву ЄС було поставлене питання. ЄСПЛ, ухвалюючи рішення у цій справі, констатував відсутність порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ як у факті розгляду заяви відповідним складом суду, так і у порядку процедури вирішення питання про відвід суддів, що розглядали справу. Аргументи ЄСПЛ у цій справі зводилися до такого:

а) той факт, що судді, які розглядали справу, працюють у Верховному адміністративному суді, не свідчить про наявність їх особистої упередженості;

б) судді, які винесли рішення щодо позову заявника, не були тими самими суддями, які ухвалили рішення про затримання заявника, яке, на думку заявника, не відповідало праву ЄС;

в) заява про відвід стосувалася всіх суддів Верховного адміністративного суду і згідно з процесуальним законодавством заява не могла бути передана до суду вищої інстанції або до суддів того самого суду, які не були залучені до її розгляду, адже у цьому суді було лише дві палати і саме друга палата, якій могло би бути передане для розгляду питання про відвід, і ухвалила рішення, в якому, на думку заявника, мало місце порушення права ЄС, тому заява про відвід загалом несли ризик паралізувати судову систему держави-відповідача;

г) жодні обставини не вказують на те, що судді відігравали будь-яку роль у представництві Верховного адміністративного суду як відповідача у справі, оскільки його представництво здійснював штатний юрист, який працював у цій установі;

д) суми, які підлягали виплаті у разі задоволення позову заявника, були передбачені окремою бюджетною статтею і не впливали на бюджет самого суду, відтак рішення Вищого адміністративного суду не могло мати будь-який вплив на винагороду суддів, які розглядали справу, їхні умови праці або функціонування суду (*Doynov v. Bulgaria*, 2025, April 1).

Зазначена справа має велике значення для української практики як з погляду вироблення ключових аспектів для оцінки процедури відводу суддів (зокрема підставності/безпідставності заяви про відвід, наявності можливості оскарження судового рішення за результатами розгляду заяви про відвід судді та вмотивованості такого рішення), так і у більш широкій перспективі вступу до ЄС, адже у ній порушується питання про взаємодію національного права та права ЄС. Прикметно, що у своєму рішенні у цій справі ЄСПЛ також посилається на практику національних судів, де аналогічне питання щодо неупередженості суду найвищої інстанції при розгляді цієї категорії справ розглядалося на рівні верховних та конституційних судів держав – членів ЄС. ЄСПЛ підкреслює, що до аналогічних висновків щодо відсутності порушення вимоги неупередженості суду у цій категорії справ дійшли також Конституційний суд Бельгії у своєму рішенні від 23.02.2017 р. (№ 29/2017), Державна рада Франції у своєму рішенні від 01.04.2022 р. (9-та та 10-та палати, об'єднані, 443882), та Верховний суд Нідерландів у рішенні від 21.12.2018 р. (17/00424; NL:HR:2018:2396) (*Doynov v. Bulgaria*, 2025, April 1).

Порівняння справ "*A. K. v. Liechtenstein*", "*A. K. v. Liechtenstein*" (№2) та "*Doynov v. Bulgaria*" дозволяє виснувати, що у випадку колегіального розгляду справи, особливо в суді найвищої інстанції, ще одним критерієм для оцінки прийнятності процедури відводу слугує так званий "ризик паралізувати судову систему держави-відповідача". При оцінці зазначеного критерію ЄСПЛ загалом вдається до аналізу конкретної ситуації з точки зору того, чи була наявна на національному рівні можливість передачі питання про відвід суддів іншому складу суду, або ж така можливість була відсутня, зокрема у випадку, коли відвід заявляється всім суддям суду найвищої судової інстанції.

Зазначений підхід суголосний із відомим у іноземних правопорядках "правилом необхідності" (*rule of necessity*), що може бути зартикульоване через формулу "якщо всі суді мають конфлікт, то ніхто його не має" (Цувіна, 2022). Наприклад, у цивільному процесі США таке "правило необхідності" дозволяє судді розглядати справу, незважаючи на наявність конфлікту інтересів, якщо його усунення унеможливило б такий розгляд взагалі, зокрема, коли кожен із суддів Верховного Суду має конфлікт інтересів, суд все ж таки має право розглядати справу (Croy, 2019). Роз'яснення щодо правила необхідності також містяться у Бангалорських принципах поведінки суддів, відповідно до яких суддя не може бути відсторонений від участі у розгляді справи, якщо жодний інший суд не може бути призначений для розгляду цієї справи (*The Bangalore Principles of Judicial Conduct*, 2018). Зокрема, можна говорити про те, що таким своєрідним чином правило необхідності знайшло своє закріплення і у Бангалорських принципах поведінки суддів, а відтак воно набуло статусу міжнародного стандарту (Цувіна, 2022).

Слід звернути увагу, що на рівні національного законодавства на відміну від одноособового розгляду справи питання про відвід суддів при колегіальному розгляді справи, на перший погляд, врегульоване однаково у всіх процесуальних кодексах, адже розгляд питання про (само)відвід при колегіальному розгляді справи здійснюється складом суду, що розглядає справу (ч. 3 ст. 81 КПК, ст. 40 ЦПК України, ст. 39 ГПК України, ст. 40 КАС України). Поряд з цим, на порядок вирішення питання про відвід судді при колегіальному розгляді справи впливає також регламентація порядку відводу суддів при одноособовому розгляді справи, зокрема йдеться про різні наслідки у випадку відмови у задоволенні заяви про відвід при колегіальному розгляді справи за ЦПК України, ГПК України та КАС України порівняно із КПК України. Так, суди апеляційної та касаційної інстанції у випадку, коли при колегіальному складі суду колегія суддів доходить висновку про відсутність підстав для (само)відводу, справа передається на розгляд іншому судді цього ж суду. Водночас через відсутність аналогічної норми у кримінальному судочинстві апеляційні суди, Кримінальний касаційний суд у складі Верховного Суду та Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду України не передають справу на розгляд іншому судді цього ж суду за аналогічних умов. Відтак, виникає питання про те, чи раціонально взагалі здійснювати таку передачу при колегіальному розгляді справи, на підставі аналізу практики ЄСПЛ.

На наш погляд, підхід, що існує в цивільному, господарському та адміністративному судочинстві, є переобтяженим і його малоймовірно можна визнати обґрунтованим з огляду на те, що метою передачі питання про відвід судді на розгляд іншому судді при одноособовому розгляді справи є забезпечення дії аксіоми цивільного судочинства "ніхто не може бути суддею у власній справі". Проте у випадку колегіального розгляду справи в судах вищих інстанцій, коли питання про відвід одного із суддів вирішується не лише ним самим, необхідність у додаткових гарантіях у вигляді передачі справи на розгляд іншому судді після того, як колегія, яка розглядає справу, відмовила у задоволенні відводу судді, видається зайвою. Зважаючи на зазначене, на наш погляд, у випадку колегіального розгляду справи у судах апеляційної та касаційної інстанцій питання про відвід одного з суддів має вирішуватися колегіально складом суду, що розглядає справу, без передачі справи на розгляд іншому судді у випадку, коли колегія дійде висновку про відсутність підстав для відводу.

Більш складним випадком є ситуації, коли відвід заявлений всьому колегіальному складу суду або одразу декільком суддям. Проаналізовані рішення ЄСПЛ з цього питання нашою думкою про необхідність забезпечення більш високих стандартів до процедури вирішення питання про відвід суддів при колегіальному розгляді справи, якщо такий відвід заявлений декільком або всім суддям, що розглядають справу. Попри зазначене, на наш погляд, у такому випадку

у процесуальних кодексах слід закріпити правило, якщо за результатами розгляду питання про відвід колегія дійшла висновку про необґрунтованість заявлених відводів, то зазначене питання має передаватися на розгляд іншому складу суду, що забезпечить дотримання вимог п. 1 ст. 6 ЄКПЛ та вирішить питання щодо легітимності участі у розгляді питання щодо відводу суддів, яким самим було заявлено відвід у цій справі. У цьому контексті змін потребує кримінальне процесуальне законодавство.

Висновки

У результаті аналізу національних процедур відводу суддів ЄСПЛ сформулював певні спільні підходи, що можуть бути зведені зокрема: а) якщо заява про відвід є обґрунтованою, містить конкретні та релевантні підстави, вважається, що більші гарантії надаються у разі, коли питання про відвід судді при одноособовому розгляді справи передається на розгляд іншому судді; б) допустимим вважається розгляд питання про відвід самим суддею, якому такий відвід було заявлено, якщо підстави відводу є явно необґрунтованими або занадто абстрактними, що може бути кваліфіковане як зловживання процесуальними правами; в) судові рішення, яким вирішується питання про задоволення або відмову у задоволенні заяви про відвід судді, має бути вмотивованим; г) заявникові має бути надана можливість оскарження судового рішення за результатами розгляду заяви про відвід судді; д) при колегіальному розгляді справи в суді найвищої інстанції ЄСПЛ звертає увагу на те, чи була у випадку заявлення відводу кільком або всім суддям найвищої судової інстанції можливість передати зазначене питання на розгляд іншому складу суду; е) у випадку заявлення відводу всім суддям суду найвищої інстанції, при оцінці дотримання вимог неупередженості суду ЄСПЛ звертає увагу, чи не призведе задоволення такого відводу з урахуванням правила необхідності до фактичної паралізації судового розгляду у справі заявника.

Враховуючи практику ЄСПЛ та рекомендації *GRECO*, варто дійти висновку про необхідність уніфікації підходів до процедури відводу суддів, зокрема:

а) закріпити у ЦПК України, ГПК України та КАС України норму щодо передачі вирішення питання про відвід судді при одноособовому розгляді справи на розгляд іншому судді цього самого суду у всіх випадках, окрім ситуацій, коли заява становить собою зловживання процесуальними правами та є явно необґрунтованою;

б) закріпити можливість апеляційного та касаційного оскарження судового рішення за результатами розгляду заяви про відвід судді;

в) закріпити правило стосовно того, що у випадку заявлення відводу одному із суддів при колегіальному розгляді справи вона не повинна передаватися на розгляд іншому судді цього суду у випадку,

якщо колегія суддів дійшла висновку про відсутність підстав для задоволення відводу;

г) закріплення у всіх процесуальних кодексах правила про те, що у випадку заявлення відводу всьому складу суду або декільком суддям з колегії суддів з одних і тих самих підстав, справа у випадку відмови у задоволенні заяви про відвід колегією суддів має передаватися на розгляд іншому судді цього ж суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

A. K. v. Liechtenstein (№ 2), (2016, February 18). № 10722/13. http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-160619	
A. K. v. Liechtenstein, (2015, July 9). № 38191/12. http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155824	
Croy, S. R. (2019). Step One to Recusal Reform: Find an Alternative to the Rule of Necessity. <i>Wisconsin Law Review</i> , (3), 623–670.	
Doynov v. Bulgaria. (2025, April 1). № 27455/22. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-242522	
GRECO. (2024). <i>Доповнення до другого звіту-оцінки відповідності Четвертого раунду оцінки щодо України</i> . https://rm.coe.int/grecorc4-2024-15-final-ukr-add-to-the-2nd-compliance-report-ukraine-pu/1680b46473	GRECO. (2024). <i>Addendum to the Second Compliance Report of the Fourth Review of Ukraine</i> . https://rm.coe.int/grecorc4-2024-15-final-ukr-add-to-the-2nd-compliance-report-ukraine-pu/1680b46473
Mezmaric v. Croatia. (2005, July 15). № 71615/01. http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69726	
Micallef v. Malta [GC]. (2009, October 15). № 17056/06. http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95031	
Mikhail Mironov v. Russia. (2020, October 6). № 58138/09. https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-204834	
The Bangalore Principles of Judicial Conduct. (2018). Vienna. https://www.unodc.org/documents/ji/training/bangaloreprinciples.pdf	
Гуйван, П. Д. (2019). Незалежність і безсторонність судової влади як визначальний показник справедливого судочинства. <i>Право і суспільство</i> , (4), 71–77.	Huiwan, P. D. (2019). Independence and impartiality of the judiciary as a determining indicator of fair justice. <i>Law and Society</i> , (4), 71–77.
Овсяннікова, О. О. (2020). Безсторонність суду як елемент справедливості судової влади. <i>Juris Europensis Scientia</i> , (2), 90–96.	Ovsiannikova, O. O. (2020). Impartiality of the court as an element of judicial fairness. <i>Juris Europensis Scientia</i> , (2), 90–96.
Погорєцький, М. А., & Старенький, О. С. (2025). Безсторонність суду у кримінальному провадженні крізь призму практики Європейського суду з прав людини. <i>Науковий вісник Ужгородського Національного Університету</i> . Серія Право, Ч. 3, (88), 320–328.	Pohoretskyi, M. A., & Starenkyi, O. S. (2025). Impartiality of the Court in criminal proceedings through the prism of the practice of the European Court of Human Rights. <i>Scientific Bulletin of Uzhhorod National University</i> . Law Series, Part 3, (88), 320–328.
Рішення Ради суддів України. (2017, 8 червня). № 34. https://rsu.gov.ua/uploads/article/risenna-rsu-no-34-vid-08062017-p-f684ff16c0.pdf	Decision of the Council of Judges of Ukraine. (2017, June 8). № 34. https://rsu.gov.ua/uploads/article/risenna-rsu-no-34-vid-08062017-p-f684ff16c0.pdf
Сакара, Н. Ю. (2010). Проблема доступності правосуддя у цивільних справах. <i>Право</i> , 256 с.	Sakara, N. Yu. (2010). The problem of access to justice in civil cases. <i>Law</i> , 256 p.
Сакара, Н. Ю. (2011). Право на справедливий судовий розгляд та національна практика цивільного судочинства. <i>Право України</i> , (10), 63–76.	Sakara, N. Yu. (2011). The right to a fair trial and national practice of civil proceedings. <i>Law of Ukraine</i> , (10), 63–76.
Цувіна, Т. А. (2019). Незалежність та неупередженість суду як складові верховенства права у цивільному судочинстві. <i>Теорія і практика правознавства</i> , 2(16). https://doi.org/10.21564/2225-6555	Tsuvina, T. A. (2019). Independence and impartiality of the court as components of the rule of law in civil proceedings. <i>Theory and practice of jurisprudence</i> , 2(16). https://doi.org/10.21564/2225-6555

Цувіна, Т. А. (2020). Неупередженість суду у контексті практики Європейського суду з прав людини. <i>Право України</i> , (10), 304–312.	Tsuvina, T. A. (2020). Impartiality of the court in the context of the practice of the European Court of Human Rights. <i>Law of Ukraine</i> , (10), 304–312.
Цувіна, Т. А. (2020). Повторна участь судді у розгляді справи між сторонами: деякі зауваги щодо функціональної неупередженості суду у контексті принципу верховенства права. <i>Порівняльно-аналітичне право</i> , (1), 218–222.	Tsuvina, T. A. (2020). Repeated participation of a judge in the consideration of a case between parties: some remarks on the functional impartiality of the court in the context of the rule of law. <i>Comparative-Analytical Law</i> , (1), 218–222.
Цувіна, Т. А. (2021, 25 жовтня). <i>Неупередженість суду: міжнародні стандарти та національний контекст</i> . Матеріали круглого столу, присвяченого 18-й річниці Європейського дня цивільного правосуддя (м. Харків). <i>Оберіг</i> , 57–61.	Tsuvina, T. A. (2021, October 25). Judicial impartiality: international standards and national context. Proceedings of the round table dedicated to the 18th anniversary of European Civil Justice Day (Kharkiv). <i>Oberih</i> , 57–61.
Цувіна, Т. А. (2022). Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження. <i>Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого</i> . Харків, 600 с.	Tsuvina, T. A. (2022). The principle of the Rule of Law in Civil proceedings: a theoretical and applied study. <i>Yaroslav Mudryi National Law University. Kharkiv</i> , 600
Цувіна, Т. А. (2023). Неупередженість суду в цивільному судочинстві: практика Європейського суду з прав людини та вибрані кейси Верховного Суду. <i>Проблеми законності</i> , (160), 45–65.	Tsuvina, T. A. (2023). Impartiality of the court in civil proceedings: Practice of the European Court of Human Rights and selected cases of the Supreme Court. <i>Problems of Legality</i> , (160), 45–65.

Конфлікт інтересів. Автор заявляє, що не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Цувіна, Т. (2026). Процедура (само)відводу судді як механізм забезпечення неупередженості суду: практика ЄСПЛ та національне правове регулювання. *Ius Modernum*, 1(142), 29–44. [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)01](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)01)

Надійшла до редакції 31.07.2025.

Прийнято до друку 01.09.2025.

Публікація онлайн 12.03.2026.

ДЕНИСЕНКО Сергій <https://orcid.org/0009-0005-3543-2406>аспірант кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного
університетувул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
s.denysenko@knute.edu.ua**DENYSENKO Sergiy** <https://orcid.org/0009-0005-3543-2406>Postgraduate Student
at the Department of International, Civil
and Commercial Law
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
s.denysenko@knute.edu.ua**СПРИЯННЯ ІННОВАЦІЯМ
ЯК КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ
КОНЦЕНТРАЦІЙ
У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ**

Цифрова трансформація та зростання ролі інноваційно-орієнтованих ринків поставили під сумнів адекватність традиційних підходів до контролю за концентраціями, які зосереджуються переважно на структурі ринку та короткострокових цінових ефектах. Зростаюче значення інновацій як джерела конкурентних переваг спонукало Європейську комісію переосмислити, як динамічні ефективності враховуються у праві концентрацій ЄС. Метою статті є розвиток наукової та політичної дискусії щодо інтеграції інноваційного критерію у контроль за концентраціями шляхом аналізу позицій, висловлених стейкхолдерами під час публічних консультацій Європейської комісії 2025 року щодо перегляду Настанов з оцінки горизонтальних і не-горизонтальних концентрацій. Дослідження ґрунтується на поєднанні доктринального, порівняльно-правового та контент-аналітичного підходів. Проаналізовано еволюцію засад контролю за концентраціями в ЄС, їхню взаємодію з політикою інновацій та промисловою політикою, а також проведено якісний контент-аналіз 27 офіційних відповідей у межах консультації Merger Guidelines Review. Виявлено ключові напрями дискусії: часові горизонти оцінки, презумпція нейтральності, "інноваційний імператив" (innovation defence) та оцінка вертикальних і комплементарних концентрацій. Аналіз продемонстрував широкий консенсус серед респондентів – переважно представників технологічного, телекомунікаційного секторів і стартап-екосистем – щодо необхідності формування більш динамічної та інноваційно-дружньої політики контролю за концентраціями. Основні пропозиції включають: 1) розширення часових горизонтів оцінки до 5–10 років з урахуванням тривалих інвестиційних циклів; 2) заміну презумпції шкоди на презумпцію нейтральності або про-конкурентності; 3) визнання "інноваційного імперативу" та можливості сторін використовувати аргумент innovation defence; 4) збереження окремих підходів для горизонтальних і не-горизонтальних концентрацій. У межах еволюції права конкуренції ЄС

**PROMOTION OF INNOVATION
AS A CRITERION FOR
ASSESSING CONCENTRATIONS
IN THE EU**

Digital transformation and the growing role of innovation-oriented markets have questioned the adequacy of traditional approaches to merger control, which focus mainly on market structure and short-term price effects. The growing importance of innovation as a source of competitive advantage has prompted the European Commission (EC) to reconsider how dynamic efficiencies are accounted for in EU merger law. This paper aims to develop the scientific and political discussion on integrating the innovation criterion into merger control by analysing the positions expressed by stakeholders during the European Commission's 2025 public consultations on the review of the Guidelines for the assessment of horizontal and non-horizontal mergers. The study is based on a combination of doctrinal, comparative-legal, and content-analytical approaches. The evolution of merger control principles in the EU, their interaction with innovation policy and industrial policy have been analysed, as well as a qualitative content analysis of 27 official responses within the Merger Guidelines Review consultation have been conducted. The key areas of discussion have been identified: time horizons of assessment, the presumption of neutrality, the "innovation imperative" ("innovation defence"), and the evaluation of vertical and complementary concentrations. The analysis showed a broad consensus among respondents – primarily representatives of the technological, telecommunications sectors, and start-up ecosystems—on the need to develop a more dynamic and innovation-friendly merger control policy. Key offerings include: 1) extending the assessment time horizons to 5–10 years, taking into account long investment cycles; 2) replacing the presumption of harm with a presumption of neutrality or pro-competitiveness; 3) recognising the "innovation imperative" and the possibility for parties to use the "innovation defence" argument; 4) maintaining separate approaches for horizontal and non-horizontal mergers. Within the evolution of EU competition law, a "fourth generation" of merger control policy

формується "четверте покоління" політики контролю за концентраціями, яке поєднує захист конкуренції зі стимулюванням інновацій, сталості та технологічної стійкості. Переважна представленість інноваційно-інтенсивних галузей серед учасників консультацій свідчить, що політика концентрацій стає ключовим інструментом забезпечення інноваційної конкурентоспроможності Європи. Для України наближення до цієї оновленої моделі відкриває можливість інтеграції інноваційного критерію у практику Антимонопольного комітету як складової євроінтеграційної політики.

Ключові слова: концентрація, інновації, публічні консультації, Європейська комісія, Наставни, часові горизонти оцінки, презумпція нейтральності, інноваційний імператив.

is being formed, which combines the protection of competition with the promotion of innovation, sustainability, and technological resilience. The predominant representation of innovation-intensive industries among consultation participants indicates that merger policy is becoming a key tool for ensuring Europe's innovative competitiveness. For Ukraine, approaching this updated model opens up the opportunity to integrate an innovative criterion into the practice of the Antimonopoly Committee as component of its European integration policy.

Keywords: concentration, innovation, public consultations, European Commission, Guidelines, assessment time horizons, the presumption of neutrality, the innovation imperative.

JEL Classification: L11, L22, L40, D41.

Вступ

У 2023 р. у своїх попередніх висновках щодо запланованої концентрації між *Amazon* та виробником роботизованих пілососів *iRobot* (European Commission, 2023, October 18) Європейська комісія негативно оцінила вплив угоди на конкуренцію на ринку виробництва та продажу роботизованих пілососів. Основні занепокоєння стосувалися можливого посилення домінуючої позиції *Amazon* на ринку онлайн-продажів, а також на споріднених ринках цифрової реклами та обігу даних користувачів. Комісія вважала, що після придбання *iRobot* компанія *Amazon* могла б отримати здатність і стимули обмежувати доступ конкурентів до свого маркетплейса, створюючи бар'єри для виходу нових учасників на ринок роботизованих пілососів. Такий підхід відображає традиційну модель оцінки концентрацій, зосереджену на структурних параметрах – частках ринку, вертикальних зв'язках та потенційному посиленні ринкової влади, – тоді як інноваційний вимір концентрації залишився поза увагою аналізу. На момент розгляду угоди *iRobot* була стрімко зростаючою та високотехнологічною компанією, що вважалася одним зі світових лідерів у галузі побутової робототехніки. Її продукти поєднували елементи штучного інтелекту, просторової навігації та машинного навчання, а дослідницькі інвестиції спрямовувалися на розроблення нових поколінь "розумних" пристроїв, здатних до самонавчання й адаптації до користувацьких звичок. Заплановане злиття з *Amazon* могло забезпечити синергію інноваційних технологій *iRobot* із хмарними сервісами та ШІ-екосистемою *Amazon*, відкривши доступ до значних інвестиційних ресурсів і глобальної дистрибуційної мережі. Проте неможливість реалізувати цю угоду – через фокус антимонопольного аналізу винятково на структурних ризиках – стала каталізатором занепаду компанії.

Після припинення переговорів у січні 2024 р. (*iRobot Corporation*, 2024, January 29) *iRobot* опинилася у фінансово вразливому становищі: було оголошено скорочення близько третини персоналу, зміну

керівництва та реструктуризацію операційної діяльності. За кілька місяців компанія повідомила про зниження виручки, скорочення R&D-програм та сумніви у здатності продовжувати діяльність без залучення зовнішнього інвестора (Tuohy, 2025, March 12). Отже, втрата стратегічного партнера фактично зупинила розвиток одного з провідних інноваційних виробників у сегменті розумних пристроїв.

Цей випадок став одним із прикладів того, що традиційна модель контролю за концентраціями, яка переоцінює короткострокові структурні ризики та недооцінює динамічні ефекти інноваційного розвитку, може мати парадоксальний наслідок – послаблення інноваційної конкуренції та зникнення джерел технологічного оновлення.

Наукові дискусії щодо необхідності врахування впливу концентрації на здійснення інноваційної діяльності на ринку чи з боку учасників концентрації тривають вже два десятиліття (Gilbert, 2006), а сприяння інноваціям визнавалося серед цілей конкурентної політики (Umantsiv et al., 2024; Журба & Ясько, 2024). М. Мотта (Motta & Tarantino, 2021) доводить, що фокус виключно на короткострокових цінових ефектах спотворює оцінку конкурентних наслідків, оскільки не враховує потенціал майбутніх інновацій. У працях Н. Фабри, М. Мотти та М. Пайца (Fabra et al., 2025, August 21), а також І. Дудик (Dudyk, 2024) запропоновано оновити європейську методологію, запровадивши нейтральну презумпцію щодо впливу злиттів на інновації та симетрію стандартів доказування для теорій шкоди й інноваційних вигод, що узгоджується з позицією інших науковців (Lyra & Pires-Alves, 2023). Своєю чергою, Ю. Мендельсон та Л. Брайде застерігають про недооцінку високої концентрації ринку щодо наслідків для інноваційної діяльності (Mendelsohn & Breide, 2024). OECD у своїх оглядах 2021–2025 рр. (García Pabón et al., 2025; OECD, 2023) узагальнює, що без врахування довгострокових ефектів злиття регулятори ризикують припуститися помилок першого роду – заборонити операції, що сприяють інноваціям і технологічному розвитку. В тексті цього дослідження ми виходили з оцінки недоліків чинних підходів контролю за концентраціями в ЄС, наданої П. Бугет зі співавторами (Bougette et al., 2024), а також економічного аналізу Т. Валлетті (Valletti, 2025).

У 2025 р. Європейська комісія розпочала перегляд Настанов щодо оцінки концентрацій (European Commission, 2025a), у рамках якого одним із ключових напрямів стало врахування чинника сприяння інноваціям у тесті істотного обмеження ефективної конкуренції (European Commission, 2025b).

Мета статті полягає в розвитку наукової дискусії щодо оновлення підходів до оцінки концентрацій з урахуванням чинника сприяння інноваціям шляхом аналізу позицій зацікавлених сторін, висловлених у процесі публічних консультацій Європейської комісії щодо проєкту нових Настанов з контролю за концентраціями.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що включення чинника сприяння інноваціям до методології оцінки концентрацій може підвищити точність прогнозу конкурентних наслідків і забезпечити баланс між запобіганням монополізації та стимулюванням технологічного розвитку.

Дослідження ґрунтується на поєднанні доктринального, порівняльно-правового, кейс-методу та контент-аналізу. Нормативно-доктринальний аналіз дозволив з'ясувати політичні та економічні мотиви перегляду Настанов і відобразити трансформацію парадигми антимонопольного регулювання в ЄС. Контент-аналіз позицій стейкхолдерів (27 поданих відповідей на консультації ЄК) дав змогу виокремити основні аргументи за і проти врахування чинника сприяння інноваціям у тесті істотного обмеження ефективної конкуренції.

1. Теоретичні засади обґрунтування антиконкурентного ефекту щодо інноваційної діяльності (теорії шкоди)

У більшості випадків концентрації не завдають шкоди конкуренції. Проте злиття та поглинання можуть спричиняти антиконкурентні ефекти, створюючи, посилюючи або закріплюючи ринкову владу учасників концентрації. Для оцінки допустимості концентрації конкурентні органи застосовують ті чи інші теоретико-прикладні підходи, які в англomовному дискурсі опосередковуються терміном *theory of harm* – гіпотезою щодо того, як і чому певна концентрація може змінити структуру ринку та/або стимули й поведінку сторін концентрації чи третіх осіб, унаслідок чого ефективна конкуренція може бути істотно обмежена на одному або кількох відповідних ринках (Bailey & John, 2018). Зокрема, Європейська комісія досліджує:

1. Односторонні ефекти – чи усуває концентрація суттєві конкурентні обмеження для одного або кількох учасників концентрації чи інших учасників ринку. Концентрація суб'єктів господарювання, які діють на одному й тому самому відповідному ринку, певною мірою зменшує рівень конкурентного тиску. Вирішальним є питання, чи усуває концентрація значні конкурентні обмеження, з урахуванням того, як можуть відреагувати конкуренти та споживачі суб'єкта господарювання, що утвориться в результаті концентрації, якщо останній спробує реалізувати свою ринкову владу (European Commission, 2004). Якщо внаслідок усунення конкуренції між учасниками концентрації новостворений суб'єкт господарювання отримує можливість прибутково підвищувати ціни, знижувати якість або обмежувати асортимент продукції, це свідчить про істотне обмеження ефективної конкуренції та може бути підставою для заборони концентрації або надання дозволу на неї лише за умови виконання структурних чи поведінкових зобов'язань, спрямованих на усунення негативних наслідків для ринку.

2. Багатосторонні ефекти, чи ефекти координованої поведінки, – чи призводить концентрація до послаблення конкурентного тиску та чи

створює або посилює умови на ринку, які полегшують можливість узгодження поведінки суб'єкта господарювання, утвореного в результаті концентрації, та його конкурентів. Наслідком такого узгодження може стати підвищення цін, скорочення обсягів виробництва або інші негативні впливи на конкуренцію. Під час такої оцінки Європейська комісія аналізує структуру ринку та попередню поведінку підприємств на цьому ринку, щоб визначити, наскільки ймовірним є виникнення або посилення координованої поведінки після концентрації (*European Commission*, 2008).

Серед факторів, які можуть спричинити істотне обмеження ефективної конкуренції: значна частка ринку учасників концентрації, ступінь конкуренції між учасниками концентрації, можливості покупця звернутися до альтернативного постачальника, бар'єри входу та виходу на ринок, стан конкуренції на ринку.

3. Вертикальні чи конгломератні ефекти, які можуть приносити як обмеження конкуренції, так і певні позитивні ефекти.

Глобальна цифровізація та зростаюча ємність цифрових ринків зумовили необхідність врахування потенційного обмеження стимулів до інноваційної діяльності учасників концентрації. По-перше, відкритість (доступність) інноваційного простору для конкуренції є ключовим чинником, що дозволяє уникнути стримування інноваційної діяльності. По-друге, стимули до інновацій безпосередньо пов'язані зі здатністю підприємства отримати вигоди від власних інновацій (тобто забезпечити їхню комерційну реалізацію та захист результатів інтелектуальної діяльності). По-третє, здатність до інновацій позитивно залежить від синергійного поєднання взаємодоповнюючих активів – знань, технологій, інфраструктури, людського капіталу. Водночас вплив концентрацій на інновації має складний і багаторівневий характер, тому оцінка таких ефектів завжди потребує індивідуального підходу в кожній конкретній справі (*Motta & Tarantino*, 2024; *Federico et al.*, 2020).

Горизонтальні Настанови зазначають, що на ринках, де інновації є важливим чинником конкуренції – наприклад у сфері інформаційно-комунікаційних технологій або фармацевтичній галузі, – концентрація може посилити здатність і стимули сторін до виведення нових інновацій на ринок. Водночас концентрація двох інноваційних компаній, які мають розробки, що перебувають на етапі досліджень і ще не виведені на ринок, щодо певного товарного ринку, може призвести до істотного обмеження ефективної конкуренції.

2. Нормативно-правова база контролю за концентраціями в ЄС та правозастосування Європейської комісії у цій сфері

Правове регулювання контролю за концентраціями в Європейському Союзі ґрунтується на Регламенті Ради (ЄС) № 139/2004 від 20 січня 2004 р. про контроль за концентраціями між суб'єктами господарювання (*Council Regulation (EC) No. 139/2004 on the control of*

concentrations between undertakings) – основному акті, що встановлює матеріально-правовий тест істотного обмеження ефективної конкуренції та повноваження Європейської комісії у сфері злиттів і поглинань.

Згідно зі ст. 2 Регламенту концентрація визнається несумісною зі спільним ринком, якщо вона істотно перешкоджає ефективній конкуренції, зокрема внаслідок створення чи посилення домінуючого становища.

Європейська комісія ухвалила два основоположні документи рекомендаційного характеру:

- Настанови щодо оцінки горизонтальних концентрацій (*Guidelines on the assessment of horizontal mergers under the Council Regulation on the control of concentrations between undertakings*, 2004/C 31/03);
- Настанови щодо оцінки не-горизонтальних концентрацій (*Guidelines on the assessment of non-horizontal mergers under the Council Regulation on the control of concentrations between undertakings*, 2008/C 265/07).

Ці Настанови були розроблені у 2004 та 2008 роках – у період, коли структура ринків істотно відрізнялася від сучасної. Тоді цифрові платформи лише зароджувалися, а поняття екосистем ринкової влади, впливу даних на конкуренцію чи алгоритмічного ціноутворення ще не були усвідомлені у правозастосуванні. Економіка ЄС у той час базувалася переважно на традиційних промислових галузях, де конкуренція оцінювалася передусім через цінові ефекти та структуру ринку. Крім того, в момент ухвалення Настанов питання сталого розвитку, зеленого переходу та інноваційного потенціалу ще не були в центрі конкурентної політики. Це призвело до того, що Настанови лише побічно враховують нецінові параметри конкуренції (зокрема інновації, якість, різноманітність або екологічну стійкість), не маючи системних інструментів для їх вимірювання.

Чинні Настанови визнають, що інновації є одним із нецінових параметрів конкуренції, які враховуються під час оцінки наслідків концентрації. Європейська комісія оцінює вплив горизонтальних концентрацій на інновації з огляду на життєвий цикл інноваційної діяльності та враховує ризики шкоди, що можуть виникати внаслідок:

- співпадіння товарів, які виробляють учасники концентрації;
- співпадіння передових товарів, що перебувають на стадії розробки в учасників концентрації;
- припинення, затримки або зміни напряму ранніх дослідницьких проєктів,
- втрати інноваційної конкуренції через структурне скорочення загального рівня інновацій на ринку (*European Commission*, 2024, March 18).

Європейська комісія загалом скептично ставиться до позитивних ефектів, які концентрації можуть мати для інновацій, інвестицій у дослідження та розробки і, ширше, для стимулів інвестувати у створення нових продуктів, процесів чи виробничих потужностей.

Оцінка таких потенційних позитивних ефектів зазвичай здійснюється після того, як Комісія встановлює, що концентрація призводить

до істотного обмеження ефективної конкуренції, і розглядає, чи може концентрація створити ефективності, які переважають негативні наслідки для конкуренції.

Тягар доведення ефективностей покладається на учасників концентрації, і успішне застосування "захисту на підставі ефективностей" (*efficiencies defence*) є надзвичайно складним. Європейська комісія виходить з того, що значна частина заявлених ефективностей не є релевантними для оцінки, оскільки вони не відповідають вимогам "тесту ефективностей", згідно з яким до уваги беруться лише ті ефективності, що є: підтверджуваними, специфічними для концентрації й такими, що відчуються споживачами.

Відповідно, Комісія демонструє обмежену готовність брати до уваги аргументи сторін концентрації щодо переваг масштабування бізнесу, зниження витрат, підвищення можливостей інвестування у R&D та розробку нових продуктів, а також ефективностей поза межами відповідного ринку (*The treatment of innovation in EU merger control at the crossroads*, 2025).

3. Політичні та економічні імперативи перегляду підходів до оцінки концентрацій у ЄС

У сучасних політичних і економічних пріоритетах Європейського Союзу дедалі виразніше простежується зміщення акцентів у бік підвищення конкурентоспроможності, продуктивності та інноваційності. Такі пріоритети безпосередньо впливають на еволюцію підходів захисту економічної конкуренції.

Визначальний імпульс надала Доповідь М. Драгі (*Draghi*, 2024), у якій міститься заклик посилити конкурентоспроможність європейських компаній, підвищивши їхню здатність інвестувати, вести інноваційну діяльність та підвищувати ефективність. Головною умовою для цього названо подолання "розриву продуктивності" між ЄС, США та Китаєм, особливо у сфері передових технологій. Як зазначається у звіті, серед причин цього відставання – нижчі обсяги корпоративних інвестицій у дослідження і труднощі європейських стартапів у масштабуванні та прибутковому виході на ринок, частково зумовлені регуляторними бар'єрами.

Звіт М. Драгі рекомендує, щоб конкурентна політика адаптувалася до трансформації економіки, не стаючи перешкодою для досягнення стратегічних цілей ЄС, а також щоб конкурентне право сприяло входженню на ринок у пріоритетних секторах. Серед конкретних заходів, запропонованих у звіті:

- посилення ваги інновацій та потенційної майбутньої конкуренції у правозастосуванні;
- оновлення Настанов з контролю за концентраціями з поясненням, як конкурентне відомство оцінює вплив концентрації на стимули до інновацій і які докази сторони можуть надати для доведення позитивного інноваційного ефекту (*innovation defence*).

Європейська комісія відповідно визначила перегляд підходів до оцінки факторів сприяння інноваціям у пріоритетах діяльності (*European Commission, 2024, September 17*).

Аналогічні орієнтири відображено й у програмному документі *EU Competitiveness Compass* (*European Commission, 2025, January 29*), який розглядає інновації в центр економічної стратегії ЄС. У ньому наголошується на необхідності "нового підходу, краще зорієнтованого на спільні цілі, що дозволяє компаніям масштабуватися на глобальних ринках", і пропонується, щоб це відобразилося в оновлених правилах оцінки концентрацій, у яких інновації, стійкість та інвестиційна інтенсивність конкуренції у стратегічних секторах мають отримати належну вагу.

4. Публічні консультації Європейської комісії щодо перегляду Настанов з контролю за концентраціями

У 2025 р. Європейська комісія розпочала публічні консультації з перегляду Настанов 2004 і 2008 років із наміром підготувати оновлені Настанови, методологія яких буде адаптована до нових економічних реалій – зокрема до цифрової трансформації, інноваційно-орієнтованої конкуренції, зростання ролі екосистем та сталого розвитку.

У межах консультацій Комісія звертає увагу на необхідність забезпечення більшої гнучкості Настанов, щоб вони могли враховувати особливості окремих галузей економіки, у т. ч. тривалі інвестиційні цикли, інтенсивність інновацій та специфіку технологічних ринків. Пропонується, щоб оновлені Настанови:

- залишалися заснованими на правових принципах і критеріях, передбачених Регламентом № 139/2004 і судовою практикою ЄС, тобто мали загальний, нормативний характер, не виходячи за межі чинного правового тесту *SIEC*;
- водночас спиралися на економічні принципи, які застосовуються з належною гнучкістю на основі аналізу конкретних обставин справи (*case-by-case*);
- містили загальні орієнтири щодо оцінки галузевих чинників – таких як інвестиційні цикли, технологічна динаміка, стійкість та інноваційна інтенсивність, – а також роз'яснювали, як ці параметри мають враховуватися під час аналізу концентрацій.

Особливу увагу в консультаційних документах приділено питанню потенційних переваг збільшення масштабу об'єднаної компанії. Європейська комісія пропонує респондентам оцінити, які вигоди може забезпечити концентрація для конкурентоспроможності, якщо вона не призводить до створення ринкової влади чи домінування – наприклад у випадку злиття взаємодоповнюючих суб'єктів господарювання за продуктами або географією. Серед таких можливих позитивних ефектів визначено:

- підвищення здатності та стимулів до інноваційної діяльності, зокрема інвестицій у дослідження та розробки (R&D), включно з високоризиковими інноваційними проєктами;
- ефекти масштабу, що дозволяють ефективніше використовувати ресурси для створення нових технологій і продуктів;
- зміцнення конкурентоспроможності на глобальних ринках завдяки консолідації ресурсів і знань.

У консультаційному опитуванні також пропонується визначити, які з цих вигід зберігають актуальність у ситуаціях, коли концентрація створює або посилює ринкову владу, та чи можуть вони компенсувати потенційні втрати для конкурентного середовища. Від учасників консультацій очікується наведення практичних прикладів, даних і метрик для вимірювання таких ефектів – у т. ч. щодо інноваційних інвестицій, R&D-активності, показників технологічного оновлення та інтенсивності конкуренції.

Окремим блоком консультацій Європейська комісія ставить питання про те, як оновлені Настанови можуть сприяти зростанню рівня інновацій у ЄС, а також що саме слід розуміти під "про-конкурентними формами консолідації" у стратегічних секторах, таких як цифрові та глибинні технології (*deep tech*), чисті та ресурсоефективні технології, біотехнології, штучний інтелект, хмарні обчислення, кібербезпека, Інтернет речей, квантові технології та телекомунікації. Комісія пропонує респондентам пояснити, чому певні концентрації в цих секторах можуть водночас забезпечити вигоди для конкуренції на Єдиному ринку та уникнути ризику шкоди для інших учасників.

Європейська комісія окремо акцентує увагу на питаннях впливу концентрацій на здатність і стимули до інновацій та інвестування, підкреслюючи потребу в розробленні практичного інструментарію для оцінки динамічних ефектів.

Європейська комісія обґрунтовує, що *"концентрації можуть впливати на інноваційну конкуренцію у двох протилежних напрямках – з одного боку, підвищувати здатність об'єднаного підприємства до інновацій, а з іншого – завдавати шкоди інноваційній конкуренції та, відповідно, зменшувати стимули до інвестування у дослідження та розробки... Водночас наслідки концентрацій для інновацій часто важче передбачити, ніж цінові ефекти. Саме тому головним завданням є подальший розвиток точної, але водночас практично застосовних аналітичних засад оцінки динамічних ефектів концентрацій на інноваційну діяльність"* (European Commission, 2024, March 18).

З огляду на це, регулятор цікавиться, за яких обставин злиття може зменшити інноваційний потенціал компаній, – зокрема у разі злиття двох потужних інноваторів; поглинання інноваційного стартапу або компанії, що розробляє проривну технологію; чи придбання підприємства, яке контролює критично важливий ресурс для інших

учасників ринку (наприклад технологічний компонент, дані, програмну інфраструктуру). Комісія прагне визначити, на підставі яких доказів можна дійти висновку, що така концентрація обмежить стимули до досліджень і розробок (*R&D*) або знизить рівень інноваційної конкуренції. До потенційно корисних індикаторів віднесено витрати на *R&D*, обсяги патентування, аналіз перетину (*overlaps*) у продуктових або технологічних розробках, динаміку інноваційних проєктів, а також оцінку стимулів до інвестицій після злиття.

Водночас Комісія ставить питання і про позитивний бік інноваційних ефектів: у яких випадках концентрації можуть посилювати стимули до інновацій, наприклад через синергію взаємодоповнюючих активів, збільшення інвестиційного потенціалу або скорочення часових витрат на розробку нових технологій. Очікується, що сторони концентрацій та інші учасники ринку нададуть приклади, як масштабування *R&D*-потенціалу може створювати позитивні зовнішні ефекти (*spillovers*) для ринку, а також які метрики (патентна активність, індекси інноваційної інтенсивності, швидкість комерціалізації технологій) можуть підтвердити такі вигоди.

Комісія також наголошує на необхідності балансування позитивних і негативних ефектів концентрацій, коли злиття одночасно створює ризики для конкуренції та потенційні вигоди у сфері інновацій чи інвестицій. У цьому контексті обговорюється, які види доказів можуть бути корисними для оцінки, чи переважають довгострокові вигоди від посилення *R&D*-спроможностей можливу втрату динамічної конкуренції. Зокрема, розглядаються такі параметри, як верифікованість ефективностей, їх специфічність для концентрації, часовий горизонт їх реалізації та спосіб передання вигод споживачам.

Окрему увагу Комісія приділяє питанню часового горизонту аналізу – тобто визначенню того, наскільки далеко у майбутнє слід і можна дивитися, оцінюючи вплив концентрації на конкуренцію. Це особливо актуально для галузей із тривалими інвестиційними циклами, таких як фармацевтика, енергетика, біотехнології та високі технології. Учасників консультацій запрошено поділитися думками, як саме оцінювати невизначеність прогнозів та на яких джерелах даних базувати аналітичні висновки – наприклад на ринкових очікуваннях, сценарному моделюванні, патентній аналітиці, внутрішніх інвестиційних планах або статистиці *R&D*-активності.

У такий спосіб Європейська комісія прагне закласти у проєкт нових Настанов механізми комплексної оцінки інноваційних та інвестиційних ефектів концентрацій, щоб майбутня політика контролю за злиттями поєднувала економічну точність, передбачуваність і гнучкість. Такий підхід має сприяти збалансуванню антимонопольного контролю з цілями підвищення інноваційної та технологічної конкурентоспроможності Європейського Союзу.

Єврокомісія в опитувальнику щодо розділу про інновації просить дати змістовні відповіді на чотири блоки питань, аби майбутні

Настанови краще "бачили" динаміку конкуренції. По-перше, чи слід чіткіше відобразити динамічні критерії в оцінці впливу злиттів: не лише ціни та частки, а й швидкість технологічного оновлення, інтенсивність *R&D*, наявність інноваційних розробок, роль даних і взаємодоповнюваних активів. По-друге, за яких обставин злиття зменшує здатність і стимули об'єднаної компанії до інновацій: злиття двох сильних інноваторів (втрата незалежних центрів *R&D* і дублювання напрямів), придбання інноватора/стартапу з високим потенціалом зростання, а також контролю над критичним внеском для інновацій третіх сторін (дані, платформи, інтерфейси/стандарти, хмарна інфраструктура), що може спричинити вертикальне витіснення та "охолодити" інновації на суміжних рівнях.

Щоб ідентифікувати потенційне зниження здатності чи стимулів до інновацій після злиття, Комісія просить вказати релевантні елементи перевірки: (i) фактори – близькість у *R&D* (чи конкурують у тій самій технологічній ніші), перекриття/збіг інноваційних напрямів, залежність ринку від критичних інтерфейсів/даних, можливість портфельної раціоналізації; (ii) докази – внутрішні документи сторін про плани *R&D* та інтеграцію портфелів, дорожні карти продуктів, договори доступу/ліцензування, історія поведінки щодо доступу третіх сторін; (iii) показники – витрати на *R&D* (рівень і динаміка), показники патентної активності, темп комерціалізації, частка *R&D*-персоналу, індикатори залежності від даних/*API*, а також контрфактичні опитування ключових клієнтів/розробників про очікувані зміни інноваційного тиску.

5. Узагальнення відповідей стейкхолдерів

Публічні консультації Європейської комісії щодо перегляду Настанов з оцінки горизонтальних і не-горизонтальних концентрацій проводилися у 2025 р. на платформі *Have Your Say (European Commission – Have your say, n. d.)*. Метою консультацій було зібрати думки представників бізнесу, професійних об'єднань, наукових кіл та громадянського суспільства стосовно того, як оновлені Настанови можуть краще відображати сучасну економічну динаміку, цифрову трансформацію та інноваційно-орієнтовану конкуренцію. У межах ініціативи "*Merger Guidelines Review*" (Ref. Ares(2025)14596) Комісія отримала 27 офіційних відповідей, переважно від представників технологічного сектору, телекомунікацій, інноваційних бізнес-асоціацій та об'єднань стартапів.

У подальших підрозділах проаналізовано ті аспекти, на які найчастіше звертали увагу учасники консультацій.

5.1. Часові рамки оцінки наслідків концентрації

Одним із найбільш послідовних мотивів у відповідях стейкхолдерів стало питання часового горизонту оцінки ефективностей та інноваційних вигід у межах контролю за концентраціями. Представники бізнесу, зокрема телекомунікаційного сектору, асоціацій стартапів, галузевих об'єднань і професійних організацій, наголошують, що поточна практика

Європейської комісії, яка обмежує аналіз ефективностей трирічним або чотирирічним періодом, є непропорційною до реальних інвестиційних циклів у динамічних і капіталомістких галузях.

У низці відгуків – *Danish Chamber of Commerce*, *Fédération Française des Télécoms*, *TDC Net*, *Allied for Startups*, *France Digitale* та *ERT* – підкреслюється, що реалізація ефектів масштабу й інноваційних синергій часто потребує значно більшого часу, особливо у сферах із тривалими дозвільними процедурами та складними інфраструктурними проєктами. Так, у телекомунікаціях отримання дозволів на будівництво веж зв'язку може тривати понад рік, а повний цикл розгортання інвестицій у мережі 5G або волоконно-оптичну інфраструктуру охоплює щонайменше п'ять – сім років. У секторах з інтенсивними дослідженнями та розробками – таких як енергетика, фармацевтика чи *deep-tech* (глибинних технологій) – інноваційні вигоди можуть проявлятися через десятиліття, що робить нинішній часовий горизонт оцінки ефективностей методологічно занадто вузьким.

Критика також стосується асиметрії стандартів доказування: як зауважує *Vodafone Group* (Велика Британія), Європейська комісія у справі *Orange/MásMovil* розглядала потенційну шкоду на горизонті чотирьох років, але відхилила ефективності, пов'язані з інвестиціями у 5G та волоконні мережі, як такі, що реалізуються занадто пізно. Подібний дисбаланс, коли ризики шкоди конкуренції можуть оцінюватися у довгостроковій перспективі (п'ять – десять років), а ефективності обмежуються коротким періодом, на думку учасників консультацій, спотворює економічний аналіз концентрацій.

Найчіткіше цю позицію сформулювала *International Bar Association*, яка закликала дозволити сторонам концентрацій обґрунтовувати ефективності у значно ширшому часовому горизонті, а також скасувати чинні положення (п. 83 та останнє речення п. 86 Горизонтальних Настанов), які передбачають, що ефективності, очікувані у віддаленому майбутньому, мають меншу доказову вагу. *IBA* підкреслює, що якщо Комісія здатна встановлювати істотне обмеження конкуренції на підставі прогнозів щодо продуктів, продуктових портфелів або інноваційних просторів із горизонтом п'ятнадцяти років, то вона повинна бути так само відкрита до оцінки ефективностей, які реалізуються у подібному часовому вимірі.

Отже, консенсус серед учасників консультацій полягає в необхідності розширення часових рамок оцінки ефективностей та запровадження принципу симетрії у часі між аналізом шкоди й вигід. Майбутні Настанови, на їхню думку, мають забезпечити гнучкість у визначенні періоду аналізу, узгоджену з типовими інвестиційними циклами відповідної галузі (п'ять – сім років у телекомунікаціях чи енергетиці, до десяти років у біотехнологіях і високих технологіях). Такий підхід дозволить Європейській комісії повніше враховувати довгострокові ефекти інновацій та інвестицій, не обмежуючи економічний аналіз короткотерміною логікою споживчого добробуту.

5.2. Уникнення презумпції негативного ефекту концентрації

У коментарях стейкхолдерів, поданих у межах публічних консультацій щодо перегляду Настанов, домінує вимога відмовитися від презумпції шкоди для конкуренції у випадках концентрацій, що стосуються інноваційних або динамічних ринків, і натомість закріпити презумпцію нейтральності або навіть про-конкурентності таких угод.

Більшість респондентів наголошують, що підхід, заснований на припущенні про шкоду від концентрацій, більше не відповідає ринковій реальності, особливо в секторах, де конкуренція відбувається не за ціною, а за інноваціями, якістю, стійкістю та технологічним розвитком.

Зокрема, *Swedish Incubators & Science Parks* підкреслює, що більшість злиттів, пов'язаних зі стартапами, є нейтральними або позитивними для конкуренції, адже вони допомагають технологіям масштабуватися, залучати інвестиції та забезпечувати повторне використання капіталу. Аналогічну позицію висловлює *Allied for Startups*, пропонуючи виходити з того, що злиття слід презюмувати як про-конкурентні або нейтральні, якщо відсутні переконливі докази шкоди. Такий підхід, на їхню думку, особливо важливий для вертикальних і комплементарних операцій, які зазвичай створюють ефективності – усунення подвійної маржі, підвищення стабільності ланцюгів постачання та пришвидшення інновацій.

International Bar Association у своєму розгорнутому відгуку наголошує, що не може існувати презумпції шкоди для злиттів між інноваційними компаніями навіть у концентрованих секторах. Замість цього Європейська комісія має виходити з нейтральної відправної позиції та здійснювати ретельний індивідуальний аналіз кожного випадку, оцінюючи одночасно як потенційні вигоди, так і можливі негативні ефекти для інновацій. *IBA* також пропонує нову методологію аналізу інновацій, яка передбачає комплексну та холістичну оцінку стимулів до інноваційної діяльності, що здійснюється за участі сторін концентрації на початкових етапах розслідування.

London Law Society Competition Law Committee підтримує цю позицію, наголошуючи на важливості єдиного стандарту оцінки позитивних і негативних ефектів, а також на необхідності врахування динамічних контрфактичних сценаріїв – наприклад коли одна зі сторін і без злиття могла б зменшити інноваційну активність або інвестиції. Такий підхід, з його погляду, дозволяє уникнути надмірно формального тлумачення "*failing firm defence*" і забезпечити більш реалістичну оцінку ринкової динаміки.

NetChoice та *France Digitale* закликають відійти від статичного підходу, заснованого на ринкових частках і концентраційних показниках, і перейти до ефект-орієнтованого аналізу, який враховує темп інновацій, легкість входу, потенційну конкуренцію та ефективності від масштабу. *France Digitale* формулює це найчіткіше: у контролі за концентраціями має застосовуватися презумпція нейтральності щодо впливу злиття на інновації, оскільки вони можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки, що повинні з'ясовуватися емпірично у кожній справі.

Fédération Française des Télécoms та *TDC Net* виступають за "рух поза межі презумпції шкоди", пропонуючи доказовий, гнучкий і секторально чутливий аналіз. На їхню думку, поточний підхід Європейської комісії занадто покладається на короткострокові цінові ефекти, ігноруючи нецінові вигоди – інвестиції, інновації, стійкість і якість послуг. Зокрема, *TDC Net* наголошує, що ринкова консолідація в межах галузі може бути передумовою для формування єдиного цифрового ринку ЄС, адже нинішня фрагментованість не дозволяє розкрити потенціал кроскордонних синергій.

Fédération Française des Télécoms також застерігає від автоматичного застосування загальних економічних моделей і показників (у т. ч. маржі та часток ринку) до галузей із власною структурною динамікою, таких як телекомунікації. З її погляду, "універсальна методологія" (*one-size-fits-all*) не відображає реальних інвестиційних стимулів і може перешкоджати консолідації, що підвищує якість послуг та технологічну базу Європи.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що позиції стейкхолдерів збігаються у вимозі запровадити в оновлених Настановах принцип нейтральності або презумпцію про-конкурентності щодо інноваційних концентрацій. Це означає відмову від підходу, за яким концентрація вважається шкідливою, якщо сторони не доведуть протилежне, і перехід до балансованого аналізу, де Європейська комісія оцінює одночасно вигоди та ризики для інновацій, інвестицій і довгострокової конкурентоспроможності.

5.3. Інноваційний імператив

Системне врахування інноваційних вигод при оцінці концентрацій стало наступним найбільш поширеним аргументом серед відповідей стейкхолдерів.

Allied for Startups підкреслює, що інновація є головною вигодою для споживачів, яку генерують концентрації за участю стартапів, але в чинній практиці вона "недооцінена". Європейські Настанови досі зосереджуються на короткострокових цінових ефектах, тоді як для стартапів основний позитив полягає у прискоренні виходу нових технологій і продуктів на ринок, а не в негайному зниженні витрат. Якщо ці вигоди не будуть формально враховані, контроль за концентраціями "ризикуює недооцінювати позитивний вплив таких концентрацій на добробут споживачів і довгострокову конкурентоспроможність Європи". Тому організація пропонує ввести в Настанови "інноваційний імператив", який дозволить сторонам доводити, що злиття сприяє інноваціям настільки, що це переважає потенційні ризики концентрації.

Swedish Incubators & Science Parks робить схожий акцент: інноваційні вигоди мають оцінюватися так само, як і шкода, включно з довгостроковими циклами інновацій та вигодами сталості. Такий

симетричний підхід, за оцінкою організації, дозволить уникнути короткозорості аналізу та стимулювати злиття, що підвищують технологічну спроможність ЄС.

International Bar Association (IBA) системно аргументує, що злиття можуть посилювати стимули до інновацій у різний спосіб:

- через підвищення прибутковості інноваційних продуктів, що стимулює нові інвестиції;
- шляхом раціоналізації *R&D*-портфеля – об'єднання паралельних дослідницьких напрямів може збільшити загальну ймовірність винаходу;
- завдяки синергії знань і спільному використанню активів, коли об'єднання стимулює обмін технологіями, спільне патентування та інтеграцію талантів.

IBA пропонує дозволити сторонам заявляти ефективності, що не мають прямого цінового вираження, – наприклад інноваційні прориви, вигоди сталості, скорочення часу розробки чи підвищення безпеки. Вона також зауважує, що в інших політиках ЄС уже визнається, що оцінка злиттів має враховувати ширші суспільні вигоди, які не зводяться до традиційних показників конкуренції.

France Digitale безпосередньо підтримує ідею, висловлену у Звіті М. Драгі, щодо необхідності впровадження *innovation defence* у Настанови, вважаючи, що у цифрових і технологічних секторах, де високі фіксовані витрати та потреба у масштабуванні, об'єднання ресурсів через злиття є ключовою умовою глобальної конкурентоспроможності. Саме тому інноваційний захист має застосовуватися насамперед до угод, що стосуються стартапів і компаній, чия інноваційна здатність залежить від залучення великого партнера.

Загалом у відповідях стейкхолдерів сформувався новий вектор очікувань: майбутні Настанови мають визнати, що інновації, їхня швидкість, масштаб і довгостроковий ефект для споживачів повинні оцінюватися як повноцінний, позитивний елемент матеріально-правового тесту поряд із класичними показниками ринкової влади та ефективностей.

5.4. Виокремлення вертикальних і комплементарних концентрацій

Окремі стейкхолдери наголошують, що застосування однакових критеріїв до горизонтальних і не-горизонтальних концентрацій є методологічно хибним і призводить до надмірного правозастосування у випадках, де реальні конкурентні ризики мінімальні. Вертикальні й комплементарні угоди за своєю природою відрізняються від горизонтальних. Якщо горизонтальні злиття можуть усунути пряму конкуренцію між учасниками ринку, то вертикальні та комплементарні операції зазвичай створюють ефективності, які підвищують інноваційність, стійкість і конкурентоспроможність компаній.

Такі концентрації сприяють усуненню подвійної маржі, зменшенню трансакційних витрат, покращенню координації між ланками виробничо-збутового ланцюга та скороченню часу виходу інноваційних продуктів

на ринок. У результаті цього споживачі отримують вигоди у вигляді нижчих цін, вищої якості та більшої надійності постачання.

Allied for Startups підкреслює, що такі угоди мають особливе значення для стартапів і молодих інноваційних компаній, які часто не можуть самостійно масштабуватися через обмежений доступ до капіталу, ринкових каналів і регуляторних ресурсів.

Придбання стартапу великим комплементарним або вертикально інтегрованим партнером дозволяє прискорити комерціалізацію технологій, забезпечити глобальне масштабування і гарантувати довгострокові інвестиції у дослідження та розробки. Це особливо актуально для секторів *deep tech* – квантових технологій, біотехнологій, чистої енергетики, де потрібні великі початкові вкладення й високий рівень регуляторної відповідності.

У подібному ключі *NetChoice* наголошує, що практика ЄК часто недооцінює позитивні ефекти вертикальних концентрацій, зосереджуючись на спекулятивних "теоріях шкоди". Організація посиляється на результати емпіричних досліджень, які показують, що більшість технологічних придбань ведуть до подальшого розвитку та інтеграції технологій, а не до їх "знищення", як передбачає теорія вбивчих поглинань. Великі компанії, як правило, купують інноваторів з метою комерціалізації їхніх технологій, а не усунення потенційної конкуренції, оскільки придбання потребує значних інвестицій і спрямоване на зростання спільного інноваційного потенціалу.

Своєю чергою, *International Bar Association*, пропонує ухвалити єдині настанови – і для горизонтальних, і для не-горизонтальних концентрацій.

Висновки

Розвиток цифрової економіки та поява нових форм ринкової влади в екосистемах даних і технологій ставлять перед конкурентною політикою принципово нові виклики. Традиційні підходи до контролю за концентраціями, орієнтовані переважно на структурні показники й короткострокові цінові ефекти, дедалі менше відображають динаміку сучасних ринків, де ключовим фактором конкурентоспроможності є інновації.

Фокусування виключно на структурних ризиках може мати парадоксальний наслідок – стримування інноваційного розвитку і послаблення технологічного потенціалу ринку. Цей приклад став каталізатором ширшої дискусії щодо необхідності інтеграції інноваційного критерію у практику контролю за концентраціями.

Європейська комісія, реагуючи на виклики цифрової трансформації, у 2025 р. ініціювала перегляд Настанов 2004 та 2008 років. Аналіз консультативних матеріалів показав, що акценти нової політики зміщуються від статичного до динамічного підходу – від оцінки впливу концентрацій на структуру ринку до оцінки їхнього потенціалу сприяти інноваціям, інвестиціям і технологічному розвитку.

Позиції стейкхолдерів, узагальнені за результатами публічних консультацій, демонструють спільне бачення необхідності оновлення аналітичних рамок контролю за концентраціями. Основні напрями очікуваних змін включають:

- розширення часових горизонтів оцінки ефектів концентрацій відповідно до галузевих інвестиційних циклів (5–10 років);
- усунення презумпції шкоди та запровадження принципу нейтральності або про-конкурентності щодо інноваційних концентрацій;
- визнання "інноваційного імперативу" та *innovation defence* як нової концептуальної та правозастосовної категорії в оцінці концентрацій;
- виокремлення вертикальних і комплементарних концентрацій як переважно ефективних і менш ризикових для конкуренції форм ринкової інтеграції.

Показовим є те, що більшість учасників консультацій – представники технологічного сектору, телекомунікацій, стартап-екосистем і цифрових індустрій, що свідчить про виняткову важливість політики концентрацій для цих ринків. Саме вони найгостріше відчують наслідки регуляторних рішень у сфері *M&A*, оскільки злиття та придбання є ключовими механізмами масштабування інновацій, залучення інвестицій і перетворення наукових розробок у ринкові продукти.

Такі зміни позначають зсув у філософії антимонопольного права ЄС – від контролю, спрямованого виключно на запобігання ризикам, до стимулювання інновацій та інвестицій, що забезпечують технологічний суверенітет і стійке зростання Європи.

З наукової точки зору, формування інноваційного критерію у праві конкуренції знаменує появу "четвертого покоління" політики контролю за концентраціями, у якому цінові ефекти доповнюються параметрами інноваційності, стійкості та цифрової взаємодоповнюваності. Для України, що адаптує конкурентне законодавство відповідно до права ЄС, це відкриває можливість інституційного переосмислення ролі Антимонопольного комітету України в забезпеченні інноваційного розвитку та технологічної інтеграції у єдиний ринок.

Подальші дослідження доцільно спрямувати на розроблення критеріїв верифікації інноваційних вигод, методів вимірювання їхньої "ринкової реальності", а також на аналіз можливостей імплементації підходу *innovation defence* в українське конкурентне право. Крім того, перспективним вбачається наукове обґрунтування того, що чинник сприяння інноваціям може враховуватися Кабінетом Міністрів України як "позитивний ефект для суспільних інтересів" відповідно до ч. 2 ст. 25 Закону України "Про захист економічної конкуренції".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

- Bailey, D., & John, L. E. (Eds.). (2018). *Bellamy & Child: European Union law of competition* (8th ed.). Oxford University Press.
- Bougette, P., Budzinski, O., & Marty, F. (2024). In the light of dynamic competition: Should we make merger remedies more flexible? *European Competition Journal*, 1–26. <https://doi.org/10.1080/17441056.2024.2440228>

- Draghi, M. (2024). *The future of European competitiveness: A competitiveness strategy for Europe*. European Commission. https://commission.europa.eu/document/download/97e481fd-2dc3-412d-be4c-f152a8232961_en
- Dudyk, I. M. (2024). Merger control as a tool for protecting economic competition. *Uzhhorod National University Herald Series Law*, 2(86), 299–306. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.46>
- European Commission – Have your say. (n. d.). https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/14596-Merger-guidelines-review_en
- European Commission. (2004). Guidelines on the assessment of horizontal mergers under the Council Regulation on the control of concentrations between undertakings (2004/C 31/03). *Official Journal of the European Union*, C 31, 5–18. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52004XC0205%2802%29>
- European Commission. (2008). Guidelines on the assessment of non-horizontal mergers under the Council Regulation on the control of concentrations between undertakings (2008/C 265/07). *Official Journal of the European Union*, C 265, 6–25. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52008XC1018%2803%29>
- European Commission. (2023, October 18). *Commission sends Amazon statement of objections over proposed acquisition of iRobot*. European Commission – Press Release. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/ip_23_5990/IP_23_5990_EN.pdf
- European Commission. (2024, March 18). *Topic C: Innovation and other dynamic elements in merger control* [Staff working document]. https://competition-policy.ec.europa.eu/document/download/7be3a583-0af0-4f75-aff6b-f0335572c8dc_en?filename=Topic_C_Innovation_and_other_dynamic_elements_in_merger_control.pdf
- European Commission. (2024, September 17). *Mission letter – Ribera*. https://commission.europa.eu/document/download/5b1aace5-681f-470b-9fd5-ace14e106196_en?filename=Mission+letter+-+RIBERA.pdf
- European Commission. (2025, January 29). *A Competitiveness Compass for the EU* (COM(2025) 30 final). https://commission.europa.eu/document/download/10017eb1-4722-4333-add2-e0ed18105a34_en
- European Commission. (2025a). *Mergers: Commission launches public consultation on revised Merger Guidelines* [Press release IP/25/1141]. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_1141
- European Commission. (2025b). *Topic C: Innovation and other dynamic elements in merger control* [Staff working document]. https://competition-policy.ec.europa.eu/document/download/7be3a583-0af0-4f75-aff6b-f0335572c8dc_en?filename=Topic_C_Innovation_and_other_dynamic_elements_in_merger_control.pdf
- Fabra, N., Motta, M., & Peitz, M. (2025, August 21). *How to update the EU Merger Guidelines*. VoxEU/CEPR. <https://cepr.org/voxeu/columns/how-update-eu-merger-guidelines>
- Federico, G., Scott Morton, F., & Shapiro, C. (2020). Antitrust and innovation: Welcoming and protecting disruption. *Innovation Policy and the Economy*, 20(1), 125–190.
- García Pabón, A., Cintora, D., & OECD. (2025). Efficiencies in merger control. In *OECD Roundtables on Competition Policy Papers* [Report]. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/20758677>
- Gilbert, R. J. (2006). *Competition and innovation*. *Journal of Industrial Organization Education*, 1(1), 1–23.
- iRobot Corporation. (2024, January 29). *Amazon and iRobot agree to terminate pending acquisition*. iRobot Investor Relations. <https://investor.irobot.com/news-releases/news-release-details/amazon-and-irobot-agree-terminate-pending-acquisition>
- Lyra, M. P. de O., & Pires-Alves, C. C. (2023). Innovation competition and innovation effects in horizontal mergers: Theory and practice in the United States and European Commission. *The Antitrust Bulletin*, 68(3), 460–476. <https://doi.org/10.1177/0003603X231182500>
- Mendelsohn, J., & Breide, L. (2024). Considering the direction of innovation in EU merger control. *Journal of Responsible Innovation*, 11(1). <https://doi.org/10.1080/23299460.2024.2425120>
- Motta, M., & Tarantino, E. (2021). The effect of horizontal mergers when firms compete in innovation. *International Journal of Industrial Organization*, 76, 102782. <https://doi.org/10.1016/j.ijindorg.2021.102782>
- Motta, M., & Tarantino, E. (2024). *Competition policy, innovation, and European competitiveness* (CESifo Working Paper No. 11218). CESifo. https://www.ifo.de/DocDL/cesifo1_wp11218.pdf
- OECD. (2023). *Theories of harm for digital mergers*. OECD Roundtables on Competition Policy Papers No. 293. <https://doi.org/10.1787/0099737e-en>

The treatment of innovation in EU merger control at the crossroads. (2025). Kluwer Competition Law Blog. https://legalblogs.wolterskluwer.com/competition-blog/the-treatment-of-innovation-in-eu-merger-control-at-the-crossroads/#footnote11_8imV0qiLCJlno3jn9hC2ugR8mLVAWDYgunrR45zt9SY_gk04YHcDT0Zx

Tuohy, J. P. (2025, March 12). *iRobot tells investors its future is in doubt*. The Verge. <https://www.theverge.com/news/628050/irobot-roomba-future-in-doubt>

Umantsiv, Yu. M., Emets, V. V., & Tramana, V. S. (2024). Global experience in implementing competition policy. *Economic Bulletin of Dnipro University of Technology*, 88, 9–25. <https://doi.org/10.33271/ebdut/88.009>

Valletti, T. (2025). The innovation theory of harm in merger control: Some clarifications. *Economics Letters*, 255, 112556. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2025.112556>

Журба, О., & Ясько, Ю. (2024). Конкурентна політика у системі інструментарію контролю за концентрацією капіталу в цифровому секторі ЄС. *Цифрова економіка та економічна безпека*, 2(11), 209–214. <https://doi.org/10.32782/dees.11-33>

Zhurba, O., & Yasko, Yu. (2024). Competitive policy in the system of tools for control of capital concentration in the EU digital sector. *Digital Economy and Economic Security*, 2(11), 209–214. <https://doi.org/10.32782/dees.11-33>

Конфлікт інтересів. Автор заявляє, що не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин з державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автор працює в установі, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів і редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Денисенко, С. (2026). Сприяння інноваціям як критерій оцінки концентрацій у Європейському Союзі. *Ius Modernum*, 1(142), 45–63. [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)02](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)02)

Надійшла до редакції 01.10.2025.

Прийнято до друку 07.11.2025.

Публікація онлайн 12.03.2026.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВО

DOI: [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)05](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)05)
УДК 340.11:366.5

МИКИТЕНКО Людмила

<https://orcid.org/0000-0002-5365-3377>

к. ю. н., доцент, доцент кафедри
міжнародного, цивільного
та комерційного права
Державного торговельно-економічного
університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
l.mykytenko@knute.edu.ua

MYKYTENKO Liudmyla

<https://orcid.org/0000-0002-5365-3377>

PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of International, Civil and Commercial Law
State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
l.mykytenko@knute.edu.ua

КОЛЕКТИВНИЙ ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАКОНОДАВЧОЇ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ

Досліджено перспективи та виклики впровадження інституту колективного захисту прав споживачів в Україні в контексті європейської інтеграції. Актуальність роботи зумовлена низькою ефективністю чинної моделі індивідуального судового захисту, яка часто стримує громадян від відстоювання своїх прав через значні витрати часу та коштів, особливо за наявності дрібних, але масових збитків. В основу дослідження покладено гіпотезу щодо створення дієвого механізму представницьких позовів через діяльність кваліфікованих організацій, що дозволить значно посилити правову захищеність споживачів та забезпечити превенцію системних порушень з боку бізнесу. Дослідження ґрунтується на комплексному аналізі положень проекту Закону "Про захист колективних інтересів споживачів" із застосуванням порівняльно-правового методу (зокрема досвіду Німеччини, Франції та Нідерландів) і контент-аналізу нормативних дефініцій. Отримані результати демонструють, що запропонована реформа загалом відповідає вимогам Директиви ЄС 2020/1828, проте потребує уточнення в частині фінансової підтримки неприбуткових організацій та деталізації критеріїв стороннього фінансування судових процесів. Обґрунтовано необхідність розробки додаткових підзаконних актів для забезпечення прозорого моні-

COLLECTIVE PROTECTION OF CONSUMER RIGHTS: PROSPECTS FOR LEGISLATIVE IMPLEMENTATION

The prospects and challenges of implementing the institution of collective consumer rights protection in Ukraine in the context of European integration have been examined. The relevance of the work is due to the low efficiency of the current model of individual judicial protection, which often discourages citizens from defending their rights because of significant time and financial costs, especially in the case of minor but widespread damages. The research is based on the hypothesis of creating an effective mechanism for representative lawsuits through the activities of qualified organizations, which will significantly strengthen consumer' legal protection and ensure the prevention of systemic violations by businesses. The study is based on a comprehensive analysis of the provisions of the Draft Law "On the Protection of Collective Consumers Interests," using a comparative legal method (in particular, the experience of Germany, France, and the Netherlands) and content analysis of normative definitions. The obtained results demonstrate that the proposed reform generally complies with the requirements of EU Directive 2020/1828, but requires clarification regarding financial support for non-profit organizations and the specification of criteria for third-party funding of litigation processes. The necessity of developing supplementary acts has been substantiated to ensure transparent monitoring of qualified organizations and to improve procedural norms

Copyright © 2026. Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії [Creative Commons Attribution License 4.0 \(CC-BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) Міжнародна ліцензія

торингу кваліфікованих організацій та вдосконалення процесуальних норм щодо розподілу судових витрат, аби уникнути надмірного тиску на ініціаторів позовів.

Ключові слова: колективний захист прав споживачів, представницькі позови, кваліфіковані організації, гармонізація законодавства, відшкодування збитків, захист прав споживачів.

regarding the allocation of court costs, in order to avoid excessive pressure on the initiators of lawsuits.

Keywords: collective consumer rights protection, representative lawsuits, qualified organizations, harmonization of legislation, compensation for damages, protection of consumer rights.

JEL Classification: K13, K33, K41, D18.

Вступ

Відповідно до ст. 4 Закону України "Про захист прав споживачів" (1991) право на судовий захист і державну підтримку є ключовим механізмом реалізації та забезпечення суб'єктивних прав споживача. Проте сучасна архітектура вітчизняного правосуддя, що ґрунтується на засадах індивідуалізму, демонструє обмежену ефективність у протидії системним порушенням з боку суб'єктів господарювання у сфері торгівлі та надання послуг. Правозастосовна практика засвідчує наявність "раціональної апатії" споживачів: у справах щодо малозначних вимог (*small claims*), недоцільність судових витрат стосовно очікуваного результату. Це породжує "дефіцит справедливості" та чисельні правопорушення суб'єктів господарювання у сфері торгівлі (Держпродспоживслужба, 2025, 25 липня).

На сучасному етапі правова система України позбавлена цілісного інституту представницького позову, а чинні норми матеріального та процесуального права не передбачають врегулювання колективного захисту прав споживачів. Відсутність чітко визначеного процесуального статусу (*locus standi*) для кваліфікованих організацій (спеціалізовані асоціації захисту споживачів) унеможлиблює реалізацію потенціалу громадського сектору щодо захисту прав споживачів.

У контексті подолання недоліків індивідуальної моделі захисту прав споживачів та гармонізації національного законодавства зі стандартами *acquis communautaire* Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України 14 серпня 2025 року оприлюднило проєкт Закону "Про захист колективних інтересів споживачів" (далі – Проєкт) (Міністерство економіки України, 2025), спрямованого на імplementацію положень Директиви ЄС 2020/1828 Європейського Парламенту та Ради від 25 листопада 2020 року про представницькі позови для захисту колективних інтересів споживачів (*Directive (EU) 2020/1828 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2020 on representative actions for the protection of the collective interests of consumers and repealing Directive 2009/22/EC* (далі – Директива ЄС 2020/1828), (*European Parliament and the Council of the European Union*, 2020).

Варто зазначити, що Директива ЄС 2020/1828 про представницькі позови для колективних інтересів споживачів спрямована на уніфікацію способів колективного захисту в ЄС та зобов'язує держави-члени створити механізм представницьких позовів (аналог *class action*),

який дозволяє кваліфікованим суб'єктам (наприклад спеціалізованим асоціаціям захисту споживачів) подавати позови від імені групи споживачів для припинення порушень та отримання відшкодування. В тому числі вона встановлює правові й організаційні вимоги до діяльності кваліфікованих організацій, можливість застосування ін'юнкцій та *redress*-заходів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про успішний досвід країн ЄС у застосуванні представницьких позовів (Німеччина, Франція, Нідерланди), що підтверджує практичну цінність механізму захисту саме колективних інтересів споживачів.

Hodges (2019) аналізує концепцію *collective redress / representative action* як еволюцію моделей групового захисту в ЄС. Автор вказує, що традиційні моделі групових позовів (*class actions*) є дорогими, повільними та не завжди ефективними для відшкодування дрібних збитків. Окрім того, автор пропонує використовувати цифрові технології як інструмент підвищення ефективності колективного захисту, зокрема онлайн-платформи для об'єднання вимог споживачів; автоматизовані механізми компенсацій; прозорі бази даних та алгоритми для моніторингу порушень. Він наголошує на необхідності дотримання балансу між ефективним захистом прав споживачів та запобіганням зловживанням у системі колективних позовів.

Водночас *Gsell* (2021) вказує на невизначеність і розмитість положень Директиви, а саме відсутність чіткого уніфікованого підходу до моделей *opt-in* та *opt-out*; широку свободу для держав-членів у деталізації процедур, що може призвести до виникнення диспропорції належного рівня захищеності прав споживачів. При цьому автор наголошує, що успіх реформи залежатиме лише від ефективності імплементації на національному рівні та спроможності кваліфікованих організацій вести такі справи.

Kramer et al. (2024) детально аналізують фінансування колективних позовів і доводять, що *TPLF* (*third-party funding* – стороннє фінансування колективних позовів) є критично необхідним для масштабних справ, але для фінансування судових процесів третьою стороною потрібні прозорість і відповідні запобіжники, щоб уникати "перекосу інтересів" проти групи споживачів.

Вбачається, що проведений аналіз наукових досліджень щодо представницьких (колективних) позовів для захисту колективних інтересів споживачів свідчить про те, що запровадження інституту представницьких позовів значно посилить можливість споживачів захищати свої інтереси, оскільки дозволяє кваліфікованим організаціям виступати від імені великих груп споживачів, що є більш ефективним механізмом захисту прав, ніж індивідуальні позови, при цьому майбутнє колективного відшкодування на пряму пов'язане з інтеграцією нових технологій у правозастосуванні та стороннім фінансуванням колективних позовів.

Однак спостерігається відсутність українських наукових досліджень щодо представницьких позовів для захисту колективних інтересів споживачів, що підтверджує важливість і актуальність аналізу перспективного законодавства та осмислення фундаментальних аспектів проєкту Закону "Про захист колективних інтересів споживачів".

Метою статті є комплексний аналіз змісту проєкту Закону "Про захист колективних інтересів споживачів", новацій правових норм щодо представницьких позовів для захисту колективних інтересів споживачів та його потенційного впливу на правозастосовну практику.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що імплементація Проєкту закону через механізм транскордонних та внутрішніх представницьких позовів забезпечить комплексну конвергенцію національного права з вимогами Директиви ЄС 2020/1828, дозволяючи поєднати інструменти припинення порушень із компенсаційними заходами в межах моделі "Вирішення всіх спорів" (*RAD*), що сприятиме дієвому нормативному підґрунтя для превенції зловживань суб'єктами господарювання та забезпеченню реалізації законних прав споживачів.

Методологічною основою для здійснення аналітичного дослідження є проєкт Закону "Про захист колективних інтересів споживачів". Діалектичний метод дозволяє розглянути інститут колективного захисту в його розвитку – від класичної індивідуалістичної моделі до сучасної колективної парадигми. Метод аналізу та синтезу застосовується для детального вивчення окремих норм Проєкту та формування цілісного уявлення про нову систему захисту прав споживачів. Компаративний метод використовується для зіставлення положень Проєкту закону та Директиви ЄС 2020/1828, що дозволяє виявити рівень гармонізації та можливі розбіжності. Метод правового моделювання дає змогу спрогнозувати ефективність впровадження Проєкту, зокрема його вплив на зменшення навантаження на судову систему та підвищення рівня правової захищеності споживачів.

Структура статті логічно розкриває результати проведеного дослідження у трьох взаємопов'язаних частинах: перший розділ розкриває регуляторний потенціал проєкту Закону "Про захист колективних інтересів споживачів"; другий присвячено аналізу інституційного забезпечення представницького захисту: критерії призначення кваліфікованих організацій та вимоги до їх діяльності; третій розділ фокусується на аналізі процесуального розгляду представницьких позовів та інституті фінансування третіми сторонами.

1. Дослідження регуляторного потенціалу проєкту Закону "Про захист колективних інтересів споживачів"

Проєкт Закону "Про захист колективних інтересів споживачів" прямо заявляє про імплементацію Директиви ЄС 2020/1828, що є ключовим кроком у гармонізації українського законодавства з нормами

Європейського Союзу, а також формує правові передумови для посилення захисту прав споживачів та інтеграції у європейський правовий простір.

Загалом змістовне наповнення Проекту спрямоване на створення цілісної інституційної та процесуальної бази для функціонування колективного захисту, що охоплює широке коло регуляторних аспектів. Зокрема, у Проекті деталізуються вимоги до кваліфікованих організацій, які покликані представляти та захищати колективні права споживачів у суді через представницькі позови, процедури їх призначення через спеціальну Комісію, механізми звітування та моніторингу їхньої діяльності; регулювання фінансування представницьких позовів; питання судових витрат; внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України, зокрема щодо особливостей розгляду внутрішніх і транскордонних представницьких позовів та мирових угод.

У п. 1 ст. 1 Проекту визначено сферу його дії, а саме зазначено, що "Дія цього Закону поширюється на правовідносини щодо захисту колективних інтересів споживачів у випадках порушення суб'єктами господарювання положень нормативно-правових актів у сфері захисту прав споживачів, перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України, що завдають (можуть завдати) шкоди таким інтересам, та на внутрішні та транскордонні представницькі позови, у тому числі щодо порушень, які припинилися до пред'явлення відповідного представницького позову або припинилися до закінчення судового розгляду відповідного представницького позову" (Міністерство економіки України, 2025).

Отже, дія цього Проекту охоплює як внутрішні, так і транскордонні позови, а його норми спрямовані на реагування в частині порушень, що вже припинилися (важливо для превенції). Це, своєю чергою, відповідає практиці *Resolution of All Disputes* (Вирішення всіх спорів – *RAD*) і практиці, де приписи та компенсації співіснують.

Також ключовою особливістю цієї норми є її ретроспективна та превентивна спрямованість: право на захист колективного інтересу зберігається навіть у разі фактичного припинення порушення, що забезпечує невідворотність відповідальності суб'єктів господарювання та створює надійне підґрунтя для превенції зловживань у майбутньому.

Слід зауважити, що колективні позови (*class actions*) зазвичай подаються від групи споживачів, які постраждали від однакових дій чи бездіяльності суб'єкта господарської діяльності (наприклад дефектний продукт, товар неналежної якості, фальсифікована продукція, недостовірна інформація, недобросовісна реклама). Мета таких позовів – не лише отримати компенсацію, а й припинити неправомірні дії та запобігти їх повторенню. Коли справа доходить до врегулювання колективного спору, сторони (суб'єкт господарювання – відповідач та представники позивачів) зазвичай намагаються досягти згоди/угоди, яка б охоплювала всіх постраждалих споживачів і остаточно вирішувала всі їх претензії. Саме в цьому контексті й застосовується *Resolution of All Disputes*.

Незважаючи на чіткість формулювання Сфери дії закону (п. 1 ст. 1 Проекту), невизначеним залишається "порушення суб'єктами господарювання положень нормативно-правових актів у сфері захисту прав споживачів, перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України" (Міністерство економіки України, 2025). Невизначеність механізму формування переліку регуляторних актів без встановлення відповідних відсилочних норм у самому тексті Проекту може призвести до суб'єктивного трактування сфери захисту та фактичного обмеження прав кваліфікованих організацій на подання позову через розмитість, а також загрожує звуженням обсягу захисту колективних інтересів споживачів та створює умови для процесуальних маніпуляцій щодо прийнятності позовів.

2. Захист колективних інтересів споживачів

2.1. Класифікація представницьких позовів та проблема розмежування категорій споживчого інтересу

Проектом визначено два основні види представницьких позовів. Перший – про захист прав споживачів (з вимогою припинення порушення), для яких не вимагається мінімальна кількість ідентифікованих споживачів. Другий – про відшкодування (компенсація, ремонт, заміна, зменшення ціни, розірвання договору), для яких необхідна мінімальна кількість – п'ять ідентифікованих споживачів.

Свою чергою, в п. 2 ст. 2 Проекту визначено "загальний інтерес" та "інтерес групи", що доцільно для розмежування інюнкцій (заборонний судовий наказ) і відшкодування. Вочевидь, потрібно більш чітко розмежувати поняття "загальний інтерес споживачів" (неідентифікованих та ідентифікованих) та "інтереси групи споживачів" (ідентифікованих), оскільки для цілей відшкодування це може бути дещо заплутаним. Таке уточнення вкрай важливе, коли йдеться про "загальний інтерес споживачів – інтерес неідентифікованих та ідентифікованих споживачів, що охоплюється представницьким позовом". З огляду на це в Проекті потрібно визначити критерії, коли позов стосується "загального інтересу" (переважно припинення порушення), а коли – "інтересів груп" (для відшкодування). Директива 2020/1828 ЄС виокремлює "позови про припинення" (*injunctive relief*) щодо дій, які завдають шкоди або заборони повторення таких дій, і "позови про відшкодування" (*redress measures*), як-от компенсація, ремонт, заміна товару, де для останніх вимагається ідентифікація споживачів, але акцент робиться на суті позову, а не на розмежуванні "загального" та "групового" інтересу як окремих категорій. Можливо, варто використовувати термінологію, яка більше відповідає Директиві: позови про припинення порушення та позови про відшкодування, де в першому випадку може бути невизначене коло осіб, а в другому – визначене. Як вбачається, для відшкодування, обов'язковою є ідентифікація споживачів. У контексті зазначеного розмежування в Проекті на "загальний" та "груповий" інтерес як окремі дефініції може бути надмірним.

2.2. Кваліфіковані організації (далі – КО)

У Проєкті запроваджено інститут КО, що покликані представляти та захищати колективні інтереси споживачів та пред'являти представницькі позови в суді. В преамбулі Проєкту зазначено, що цей Закон встановлює правові та організаційні засади діяльності КО, призначених пред'являти представницькі позови щодо захисту колективних інтересів споживачів. Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 2 Проєкту кваліфікованою організацією може бути юридична особа, у тому числі громадське об'єднання споживачів, або об'єднання юридичних осіб, які представляють інтереси споживачів та призначені в Україні як КО для пред'явлення представницьких позовів відповідно до закону.

До ключових ознак та вимог, яким повинна відповідати така організація, належать:

- організація має бути юридичною особою, зареєстрованою в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань;
- повинна мати статус неприбуткової організації;
- метою діяльності має бути захист колективних інтересів споживачів; щонайменше дванадцять місяців до моменту подання заяви до її призначення.

До основних переваг КО можна віднести: неприбутковість, незалежність, прозору структуру управління.

З позиції правової визначеності цілком прийнятною є передача повноважень з пред'явлення представницьких позовів спеціалізованим, неприбутковим організаціям з досвідом у сфері захисту прав споживачів, оскільки це буде запорукою професійного та неупередженого представництва інтересів споживачів. Варто зазначити, що такий підхід повністю корелюється з ключовим елементом моделі колективного захисту ЄС.

2.3. Інформування споживачів щодо ініціювання представницького позову

Належне інформування споживачів щодо ініціювання представницького позову, стадій судового провадження та результатів розгляду справи є важливим аспектом, що гарантує дієвість механізмів колективного захисту. Споживачі повинні знати, хто може захистити їх права, які позови ініційовані і як вони можуть долучитися до них.

У Проєкті визначено вимоги щодо доступу споживачів до інформації про КО та представницькі позови. Відповідно до ст. 11 Проєкту КО мають розміщувати на своїх вебсайтах інформацію про:

- представницькі позови, які вони пред'являють;
- стан розгляду представницьких позовів, які вони вже пред'явили;
- рішення, прийняті за результатами розгляду представницьких позовів.

У розрізі аналізу організаційних засад КО варто звернути увагу і на дещо обтяжливу норму для КО, закріплену в ч. 6 ст. 11 Проекту. Вона зобов'язує КО у разі відмови у позові або відмови у відкритті провадження за свій рахунок поінформувати споживачів ("... у разі прийняття остаточного рішення про відмову у представницькому позові або про відмову у відкритті провадження у справі щодо представницького позову про відшкодування суд зобов'язує КО (позивача) за свій рахунок поінформувати споживачів"). Вочевидь, інформування споживачів за рахунок КО може стати значним фінансовим тягарем для неприбуткової організації та призвести до стримування від подання позовів, навіть якщо вони обґрунтовані, але мають низький шанс на успіх.

З огляду на це вбачається за доцільне запровадження механізмів фінансової підтримки КО, зокрема шляхом створення спеціалізованого фонду або залучення бюджетного фінансування для відшкодування витрат на інформування у справах, де дії КО визнані судом добросовісними. Або ж обмежити обсяг такого інформування до публікації на вебсайті КО, не покладаючи додаткових витрат на КО. Проте в Директиві ЄС 2020/1828 передбачено, що держави-члени повинні забезпечити, щоб сторона, яка програла справу в представницькому позові про відшкодування, була зобов'язана оплатити витрати на провадження, понесені стороною, що виграла, відповідно до умов та винятків, передбачених національним законодавством, що застосовується до судових проваджень загалом. Але деякі держави-члени можуть мати механізми, що дозволяють КО уникати надмірних витрат у разі програшу, особливо якщо позов був поданий добросовісно.

2.4. Органи, відповідальні за призначення та нагляд за КО

Повноваження щодо КО, відповідно до ч. 1 ст. 5 Проекту, покладаються на центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного нагляду (контролю) за дотриманням законодавства про захист прав споживачів (Держпродспоживслужба України).

Зокрема, Держпродспоживслужба України:

- утворюватиме Комісії з призначення КО;
- включатиме до переліку КО: юридичних осіб, у тому числі громадські об'єднання споживачів, або об'єднання юридичних осіб – на підставі рішення Комісії КО; компетентні органи у відповідній сфері – на підставі заявки;
- забезпечуватиме ведення переліку КО;
- оприлюднюватиме на офіційному вебсайті перелік КО.

Варто зауважити, що закріплення таких повноважень за Держпродспоживслужбою України є цілком виправданим кроком, оскільки така дієва практика притаманна країнам – членам ЄС. До прикладу, в Німеччині – це Федеральне міністерство юстиції – *Bundesamt für Justiz* (*Bundesamt für Justiz*, 2023); у Франції – Міністерство економіки –

Ministère de l'Économie, в Нідерландах – Управління зі споживчих ринків (*Autoriteit Consument & Markt*, n.d.), в Польщі – Управління з охорони конкуренції та захисту прав споживачів (*Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów*, n.d.).

На Держпродспоживслужбу України також покладатиметься обов'язок розміщувати та оприлюднювати перелік КО на своєму офіційному вебсайті. Доступ до інформації, яка міститиметься в переліку КО, буде безоплатним, здійснюватиметься цілодобово і без обмежень, без необхідності застосування спеціально створених для цього технологічних та програмних засобів. У Проєкті зазначено (ч. 4 ст. 11), що ця ж інформація може розміщуватися у медіа, у тому числі в соціальних медіа, на вебсайтах суб'єктів господарювання, на маркетплейсах, а за індивідуальним зверненням споживача може також надаватися споживачам в електронній чи паперовій формі. Принцип диспозитивності для певних суб'єктів господарювання, маркетплейсів дещо сумнівний, адже вони явно не будуть зацікавлені в розповсюдженні такої інформації.

2.5. Відповідальність за порушення законодавства про захист колективних інтересів споживачів

У ч. 2 ст. 17 Проєкту зазначається, що за невиконання вимог (а саме: "за клопотанням кваліфікованої організації суд зобов'язує суб'єкта господарювання (відповідача) поінформувати за свій рахунок споживачів, охоплених відповідним представницьким позовом, про остаточне рішення щодо представницького позову та/або про затверджену мирову угоду у спосіб, що є відповідним обставинам справи, та протягом визначеного строку" до суб'єкта господарювання за поданням КО судом застосовуються санкції у вигляді штрафу – у розмірі 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Як вбачається, штраф у розмірі 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян може бути недостатнім важелем впливу на великих суб'єктів господарювання або, навпаки, надмірним для малих. Доцільно розглянути диференційовану систему штрафів, яка б враховувала річний дохід або річний оборот суб'єкта господарювання, характер та тривалість порушення, а також ступінь завданої шкоди. Впровадження гнучкої шкали фінансових санкцій дозволить відійти від формального підходу, забезпечивши пропорційність відповідальності ступеню суспільної небезпеки порушення та реальному фінансовому стану порушника, що відповідає загальноєвропейським принципам справедливого судочинства.

Директивою 2020/1828 не встановлено конкретних розмірів штрафів, які накладаються на суб'єктів господарювання, залишаючи це на розсуд держав-членів. Однак у ЄС часто використовуються диференційовані штрафи, які враховують обіг компанії, щоб забезпечити ефективність санкцій. До прикладу, в ст. 890 ЦПК Німеччини (*ZPO*) передбачається: "Якщо боржник порушує зобов'язання, утримався від певних дій... він повинен сплатити штраф у розмірі до 250 000 євро за кожне

правопорушення". Хоча ця норма є загальною для цивільного процесу Німеччини, вона є основним інструментом виконання рішень у колективних позовах відповідно до норм Закону про забезпечення справедливості (*Verbraucherrecht-Durchsetzungsgesetz [VDuG]*, 2023).

3. Особливості судового процесу

3.1. Регламентация представницьких позовів та механізми мирового врегулювання

У прикінцевих положеннях Проекту передбачено внесення змін до процесуального законодавства, а саме до Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), адаптуючи його для ефективного розгляду колективних справ, встановлюючи особливості розгляду (пріоритет швидкого вирішення для позовів про захист прав споживачів) та витребування доказів, змісту позовної заяви, залучення споживачів (загальний інтерес та інтерес групи), розподіл судових витрат та можливості розгляду справ у порядку спрощеного позовного провадження.

У межах вдосконалення процесуальної форми Проєкт запроваджує до ЦПК України новий розділ "Представницькі позови щодо захисту колективних інтересів споживачів". Ключовою новелою виступає ст. 350-13 ЦПК України, яка закріплює комплексний принцип розгляду колективних спорів (*injunctive measures* та *redress measures*), що, своєю чергою, охоплює одночасно обидва види позовів, зокрема пред'явлення та розгляд позовів як для припинення (заборони) дії/бездіяльності суб'єкта господарювання, так і для відшкодування (у формі компенсації, ремонту, заміни, зменшення ціни, розірвання договору та повернення сплачених коштів відповідно до вимог законодавства), якщо така дія або бездіяльність становить порушення колективних інтересів споживачів. Реалізація цього принципу відповідає моделі колективного захисту ЄС, що, вочевидь, є комплексним захистом прав споживачів, оскільки реалізовується можливість як припинити недобросовісну практику суб'єкта господарювання, так і отримати компенсацію.

Важливою новелою ЦПК України є норма щодо врегулювання мирових угод у представницьких позовах про відшкодування. Зокрема, ч. 1 ст. 350-20 ЦПК України встановлюється право на укладання мирової угоди у представницьких позовах про відшкодування на будь-якій стадії судового провадження. Зокрема, КО та суб'єкт господарювання можуть спільно запропонувати суду мирову угоду щодо відшкодування споживачам, охопленим представницьким позовом. Своєю чергою, суд також має право на таку ініціативу після консультацій з КО та суб'єктом господарювання протягом розумного строку. Можливість укладання мирових угод є важливим елементом альтернативного

вирішення спорів (*ADR*), навіть під час судового процесу. Це дозволить сторонам досягти компромісу, прискорити процес відшкодування споживачам та зменшити судові витрати. Важливо, щоб ці угоди були прозорими та відповідали інтересам усіх учасників процесу.

Запропонована у Проєкті процедура віддзеркалює практику Німеччини, де передбачено представницьке врегулювання – *Representative Einigung (Representative Settlement)* – це процедура мирного врегулювання спору між відповідачем (суб'єктом господарювання, який порушив права споживачів) і представником групи споживачів (громадською організацією, асоціацією або омбудсменом) у межах колективної (групової) справи (*Bundesrat*, 2023). Така угода може завершити представницьке провадження (закрити позов) і після публікації в реєстрі позовів дає зареєстрованим особам можливість вийти з угоди протягом визначеного строку.

Відповідно, ця процедура є альтернативною тривалому судовому процесу, як-от у Німеччині, а замість судового рішення сторони погоджуються на певні умови відшкодування завданих збитків, упущеної вигоди чи інших рішень, які поновлюють права споживачів та які визнаються обов'язковими для всіх споживачів, що входять до групи колективного захисту (Микитенко, 2020, с. 93).

Також у ЦПК України пропонується передбачити підстави забезпечення відшкодування споживачам, чиї права були порушені суб'єктом господарювання, у формі компенсації, ремонту, заміни, зменшення ціни, розірвання договору та повернення сплачених коштів, без необхідності подавати окремий індивідуальний позов.

При цьому представницькі позови про захист прав споживачів будуть безкоштовними або передбачати лише мінімальну плату (один неоподаткований мінімум доходів громадян). Крім того, на споживачів, охоплених позовом, не покладаються судові витрати (за певними винятками).

3.2. Особливі вимоги до фінансування представницьких позовів про відшкодування

Ефективність інституту представницьких позовів безпосередньо корелюється з моделлю його фінансового забезпечення, оскільки доступність до правосуддя для великих груп споживачів залежить від спроможності КО нести тягар судових витрат. На основі аналізу ст. 14 Проєкту варто зауважити, що положення цієї статті гуртуються на "максимальній фінансовій інклюзивності" для споживачів. Встановлення принципу безоплатності позовів про припинення правопорушень у поєднанні з обмеженням участі у компенсаційних позовах лише "номінальною платою" (у розмірі 17 гривень) мінімізує майнові перешкоди для доступу до правосуддя. Така модель повністю відповідає вимогам Директиви 2020/1828 щодо недопущення ситуацій, коли судові витрати стають на заваді реалізації колективного інтересу.

Особливе значення для фінансової стійкості нового інституту має імперативне звільнення КО від сплати судового збору. Це усуває значний фінансовий бар'єр, який зазвичай виникає при ініціюванні чисельних спорів із великою кількістю споживачів, права яких порушено. Окрім того, диверсифікація джерел фінансування, що включає можливість залучення коштів фізичних та юридичних осіб, а також міжнародної технічної допомоги, створює умови для автономії КО від державного бюджету.

Процедуру перевірки фінансування передбачено в ст. 15 Проекту. Важливість та реалізація положень цієї статті полягає в імплементації спеціального механізму розподілу витрат, що ґрунтується на принципі процесуальної економії та забезпечує захист КО від фінансових ризиків у разі програшу справи, стимулюючи у такий спосіб реалізацію колективного інтересу.

Система контролю та фінансування, яка визначена в ст. 15 Проекту, складається з трьох основних фільтрів, які спрямовані на запобігання конфліктам інтересів та забезпечення пріоритетності захисту колективних інтересів споживачів.

1. *Перевірка та відсутність конфлікту інтересів і суперечливого економічного інтересу.* Під конфліктом інтересів розуміється суперечність між інтересом КО та інтересом надавача фінансування, що може вплинути на об'єктивність позову. КО зобов'язана впроваджувати процедури для запобігання суперечностям між власними інтересами надавача фінансування, які можуть вплинути на її об'єктивну неупередженість. Не допускається фінансування третьою стороною, яка має економічний інтерес у пред'явленні або наслідках представницького позову, що суперечить цілям захисту колективних інтересів споживачів. Зокрема, позов не може бути інструментом досягнення комерційних цілей фінансуючої сторони, якщо вони шкодять інтересам групи споживачів.

2. *Запобігання недобросовісній конкуренції та процесуальній залежності.* Згідно з Проектом представницькі позови про відшкодування заборонено пред'являти проти відповідача, який є конкурентом особи, що забезпечує фінансування. Також фінансування не допускається у випадках, коли надавач коштів є залежним від відповідача, що усуває ризики прихованого маніпулювання процесом на користь суб'єкта господарювання. Тобто норма чітко забороняє пред'являти позови про відшкодування проти суб'єкта господарювання, який є конкурентом особи, що забезпечує фінансування, або якщо фінансуюча особа є залежною від відповідача. Це унеможливило використання законодавства як зброї у "корпоративних протистояннях".

3. *Забезпечення незалежності від неналежного впливу на процесуальні рішення.* КО повинна залишатися незалежною та не зазнавати впливу з боку інших осіб, окрім споживачів. Рішення КО, включно з рішеннями щодо укладання мирових угод, не повинні підпадати під

неналежний вплив третьої сторони у спосіб, який би шкодив колективним інтересам споживачів. Під час судового розгляду суд спеціально перевіряє відсутність такого незаконного впливу чи контролю над процесуальними діями з боку фінансуючої сторони.

Хоча в ст. 15 Проекту встановлено вимоги щодо уникнення конфлікту інтересів про фінансування третьою стороною, вони є дещо недеталізованими. Наприклад, як буде оцінюватися "неналежний вплив" та "економічний інтерес, що суперечить цілям захисту"? З огляду на це в Проекті потрібно посилити прозорість щодо джерел фінансування та механізмів контролю за відсутністю конфліктів інтересів. Варто розробити більш чіткі критерії для оцінки ризику конфлікту інтересів або передбачити обов'язкове розкриття угод про фінансування третіми сторонами для суду і громадськості. До прикладу, Директива 2020/1828 приділяє значну увагу питанню фінансування третіми сторонами, встановлюючи суворі вимоги щодо прозорості, уникнення конфлікту інтересів та недопущення неправомірного впливу на КО. Держави – члени ЄС часто передбачають обов'язок КО розкривати джерела фінансування, а також встановлюють суворі правила щодо того, хто може виступати фінансистом.

Найбільш ґрунтовні та досконалі вимоги до фінансування представницьких позовів про відшкодування передбачено в Німеччині. Закон Німеччини (*Verbraucherrecht-Durchsetzungsgesetz [VDuG]*, 2023) про забезпечення справедливості стосовно споживачів чітко встановлює вимоги до фінансиста щодо його економічної незалежності від відповідача (особливо в контексті конкуренції) та накладення обов'язку на КО розкривати інформацію про фінансування на ранній стадії й підтверджувати відсутність конфлікту інтересів.

3.3. Особливості розподілу судових витрат, пов'язаних з розглядом справи про представницькі позови про відшкодування

У ст. 16 Проекту зазначено, що розподіл судових витрат, пов'язаних з розглядом справи про представницькі позови щодо відшкодування, здійснюється відповідно до Цивільного процесуального кодексу України. За загальним правилом судові витрати у справах про представницькі позови про відшкодування не покладаються на споживачів. Стягнення витрат з окремої особи за рішенням суду є винятком, що застосовується як санкція за процесуальну недобросовісність. Ч. 3 ст. 16 Проекту дозволяє покладати судові витрати на окремого ідентифікованого споживача, чия "поведінка призвела до затягування розгляду справи, зокрема, подання явно необґрунтованих заяв і клопотань". Проте, вочевидь, термін "явно необґрунтованих" може бути інтерпретований надто широко, що може стримувати споживачів від активної участі у процесі. Тому в Проекті потрібно конкретизувати критерії "необґрунтованості" або "зловживання процесуальними правами", щоб уникнути суб'єктивного тлумачення, а також забезпечити, щоб така норма застосовувалася лише у виняткових випадках, коли поведінка споживача дійсно є недобросовісною.

Законодавство ЄС та національне законодавство держав-членів зазвичай передбачають можливість накладення судових витрат на сторону, яка зловживає процесуальними правами. З огляду на це важливо забезпечити необхідний баланс між покращенням доступу споживачів до правосуддя та наданням відповідних гарантій суб'єктам господарювання для уникнення зловживань судовими процесами, які б не виправдано перешкоджали здатності підприємств працювати на внутрішньому ринку.

Висновки

Проект Закону "Про захист колективних інтересів споживачів" є важливим та прогресивним кроком у розвитку українського законодавства щодо захисту колективних інтересів споживачів, особливо з огляду на європейські стандарти. Він створює дієвий процесуальний і матеріальний механізм для колективного захисту інтересів споживачів, чий інтерес постраждав від ідентичних протиправних дій суб'єктів господарювання.

Впровадження альтернативної парадигми захисту прав споживачів передбачає зміщення фокуса правової охорони на колективні інтереси, реалізація яких забезпечується через інститут представницьких позовів, ініційованих спеціально уповноваженими організаціями – КО в інтересах відповідної групи споживачів.

Однак для максимальної ефективності та відповідності найкращим практикам ЄС деякі положення можуть бути доопрацьовані, щоб забезпечити ще більшу чіткість, прозорість, незалежність та доступність для споживачів.

1. У Проекті варто визначити перелік нормативно-правових актів, що підпадають під дію Закону України "Про захист колективних інтересів споживачів", що затверджується Кабінетом Міністрів України. Кабінет Міністрів України зобов'язаний прийняти відповідний нормативно-правовий акт, який чітко визначить цей перелік протягом шестимісячного строку з дня набрання чинності закону, що є частиною прикінцевих положень. Це забезпечить правову визначеність для КО, споживачів та суб'єктів господарювання.

2. Проект встановлює створення Комісії з призначенням КО. Проте положення про цю Комісію має бути затверджено Кабінетом Міністрів України, деталізуючи її внутрішні процедури, критерії оцінки фінансової незалежності заявників та перевірки достовірності поданих відомостей.

3. Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері захисту прав споживачів, здійснюватиме моніторинг КО щодо дотримання ними вимог закону. Але Проект визначає лише підстави для моніторингу (отримання інформації про невідповідність, вплив п'ятирічного строку, заява КО). Детальний

механізм проведення моніторингу (контролю), вимоги до звітності та документування результатів, а також процедури усунення виявлених невідповідностей потребують окремого регулювання, наприклад шляхом затвердження Порядку здійснення моніторингу, що забезпечить прозорість контролю й ефективність заходів із виключення КО з переліку у разі невиконання вимог.

4. Впровадження нового інституту представницького позову потребує не тільки прийняття Закону "Про захист колективних інтересів споживачів", а й приведення у відповідність усіх пов'язаних нормативно-правових актів. Зокрема, доцільно розробити та прийняти нормативно-правовий акт, який визначатиме порядок обміну інформацією між КО та центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері захисту прав споживачів.

Отже, ключові питання, які є недостатньо врегульованими на рівні основного закону (Проекту), стосуються детальних адміністративних та оперативних процедур, які Проект цілеспрямовано делегує органам виконавчої влади для подальшої розробки. Без прийняття цих вторинних нормативно-правових актів повноцінна робота інституту представницького позову буде ускладнена.

Покладена в основу дослідження гіпотеза підтверджена. Запропонована Проектом модель колективного захисту споживачів, яка базується на положеннях Директиви ЄС 2020/1828, виступає оптимальним інструментом гармонізації українського законодавства зі стандартами *acquis communautaire*. Водночас вона забезпечує захист колективних інтересів споживачів і превентивний вплив на суб'єктів господарювання, оскільки ризик колективного позову та реституційних виплат слугуватиме дієвим запобіжником проти масових порушень прав споживачів, що є неефективним у межах класичної індивідуалістичної парадигми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

Autoriteit Consument & Markt. (n.d.). Overheid.nl. https://www.overheid.nl/	Authority for Consumers & Markets. (n.d.). Government.nl. https://www.overheid.nl/
Bundesamt für Justiz. (2023). <i>Verbandsklagen</i> . https://www.bundesjustizamt.de/DE/Themen/Buergerdienste/Verbandsklagen/Verbandsklagen_node.html	Federal Office of Justice. (2023). <i>Association lawsuits</i> . https://www.bundesjustizamt.de/DE/Themen/Buergerdienste/Verbandsklagen/Verbandsklagen_node.html
Bundesrat. (2023). Entwurf eines Gesetzes zur Umsetzung der Richtlinie (EU) 2020/1828 über Verbandsklagen zum Schutz der Kollektivinteressen der Verbraucher und zur Aufhebung der Richtlinie 2009/22/EG (Drucksache 145/23). https://www.bundesrat.de/SharedDocs/drucksachen/2023/0101-0200/145-23(B).pdf?__blob=publicationFile&v=1	Federal Council. (2023). Draft of a law for the implementation of Directive (EU) 2020/1828 on representative actions for the protection of the collective interests of consumers and for the repeal of Directive 2009/22/EC (Document 145/23). https://www.bundesrat.de/SharedDocs/drucksachen/2023/0101-0200/145-23(B).pdf?__blob=publicationFile&v=1
European Parliament and the Council of the European Union. (2020). <i>Directive (EU) 2020/1828 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2020 on representative actions for the protection of the collective interests of consumers and repealing Directive 2009/22/EC</i> . Official Journal of the European Union. https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2020/1828/oj	

Gsell, B. (2021). The new European Directive on representative actions for the protection of the collective interests of consumers is a huge but blurred step forward. <i>Common Market Law Review</i> , 58(5), 1331–1346. https://kluwerlawonline.com/journalarticle/Common%2BMarket%2BLaw%2BReview/58.5/COLA2021086	
Hodges, C. (2018). Collective redress: The need for new technologies. <i>Journal of Consumer Policy</i> , 41(4), 329–344. https://doi.org/10.1007/s10603-018-9388-x	
Kramer, X. E., Tzankova, I., Hoevenaars, J., & van Doorn, K. (2024). <i>Financing collective actions in the Netherlands: Towards a litigation fund</i> . Erasmus University Rotterdam; Tilburg University. https://research.tilburguniversity.edu/en/publications/financing-collective-actions-in-the-netherlands-towards-a-litigat	
Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów. (n.d.). https://uokik.gov.pl/en/	Office of Competition and Consumer Protection. (n.d.). https://uokik.gov.pl/en/
Verbraucherrecht-Durchsetzungsgesetz [VDG]. (2023). <i>Bundesgesetzblatt, Teil I, Nr. 272</i> . https://www.recht.bund.de/bgb1/1/2023/272/VO.html	Consumer Rights Enforcement Act [VDG]. (2023). <i>Federal Law Gazette, Part I, No. 272</i> . https://www.recht.bund.de/bgb1/1/2023/272/VO.html
Держпродспоживслужба. (2025, 25 липня). <i>Захист прав споживачів: підсумки за перше півріччя 2025 року</i> . https://dpss.gov.ua/news/zakhyst-prav-spozhyvachiv-pidsumky-za-pershe-pivrichchia-2025-roku	State Service of Ukraine on Food Safety and Consumer Protection. (2025, July 25). <i>Consumer rights protection: results for the first half of 2025</i> . https://dpss.gov.ua/news/zakhyst-prav-spozhyvachiv-pidsumky-za-pershe-pivrichchia-2025-roku
Закон України "Про захист прав споживачів" № 1023-XII (1991, 12 травня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12	Law of Ukraine "On Protection of Consumer Rights" No. 1023-XII (1991, May 12). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12
Микитенко, Л. (2020). Альтернативний спосіб вирішення спору за участю споживача: досвід для України. <i>Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право</i> , (5), 93–103. https://doi.org/10.31617/zt.knute.2020(112)08	Mykytenko, L. (2020). Alternative way of dispute resolution involving the consumer: experience for Ukraine. <i>Foreign Trade: Economics, Finance, Law</i> , (5), 93–103. https://doi.org/10.31617/zt.knute.2020(112)08
Міністерство економіки України. (б. д.). Проект Закону "Про захист колективних інтересів споживачів". https://me.gov.ua/Documents/Detail/af86ae25-3910-41ca-b1aa-7f1db417faa4?lang=uk-UA&title=ProktZakonuUkrainiproZakhistKolektivnikhInteresivSpozhyvachiv	Ministry of Economy of Ukraine. (n.d.). Draft Law "On the Protection of Collective Consumer Interests". https://me.gov.ua/Documents/Detail/af86ae25-3910-41ca-b1aa-7f1db417faa4?lang=uk-UA&title=ProktZakonuUkrainiproZakhistKolektivnikhInteresivSpozhyvachiv

Конфлікт інтересів. Автор заявляє, що не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автор афілійований з установою, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Микитенко, Л. (2026). Колективний захист прав споживачів: перспективи законодавчої імплементації. *Ius Modernum*, 1(142), 64–79. [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)05](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)05)

Надійшла до редакції 22.01.2026.

Прийнято до друку 24.02.2026.

Публікація онлайн 12.03.2026.

DOI: [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)06](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)06)
УДК 347.61/.64

РИЖЕНКО Наталія

<https://orcid.org/0000-0001-7688-0268>

к. ю. н., доцент кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного
університету

вул. Kioto, 19, м. Київ, 02156, Україна
n.ryzhenko@knute.edu.ua

RYZHENKO Nataliia

<https://orcid.org/0000-0001-7688-0268>

PhD (Law), Associate Professor
at the Department of International,
Civil and Commercial Law
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
n.ryzhenko@knute.edu.ua

АЛІМЕНТНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ТА ДОДАТКОВІ ВИТРАТИ БАТЬКІВ ВІДНОСНО ДІТЕЙ

Висвітлено широке коло питань, присвячених визначенню проблем та перспектив удосконалення аліментних зобов'язань і додаткових витрат, які стягуються з того з батьків, хто проживає окремо від дитини. Актуальність дослідження зумовлена динамічністю судової практики щодо вирішення спорів про утримання дітей у судовому порядку, способів такого утримання, порядку стягнення аліментів та їх розміру, обставин, які враховуються при стягненні аліментів та доказів, що надаються на їх підтвердження, а також врахування зазначених вище обставин при стягненні додаткових витрат на дитину. Тому проведення аналізу проблем стягнення аліментів та додаткових витрат на дитину з визначенням шляхів їх вдосконалення набуває особливої актуальності. Дослідження має практичне значення для формування пропозицій щодо збирання та подання доказів у зазначеній сфері правовідносин при вирішенні спорів у судовому порядку. В основу цього дослідження покладено гіпотезу про те, що з розвитком цивільних відносин змінюються підходи до визначення способів і розміру аліментів на малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх дочку (сина), визначення поняття додаткових витрат на дитину, доказів, їх видів щодо підтвердження наявності або відсутності підстав для задоволення позовів у такій категорії справ. Для перевірки і підтвердження цієї гіпотези застосовано систему загальнонаукових та спеціально-юридичних методів пізнання. Залучення аналітичних методів, таких як дедукція, індукція, порівняння, дало можливість окреслити наявні правові проблеми щодо виконання аліментних зобов'язань та стягнення додаткових витрат на дитину. Системний підхід використано під час виявлення взаємозв'язків між окремими видами зазначених правовідносин. Формально-юридичний метод покладено в основу визначення деяких особливостей розгляду справ про стягнення аліментів і додаткових витрат на дитину в судовому

ALIMONY OBLIGATIONS AND ADDITIONAL PARENTAL EXPENSES REGARDING CHILDREN

A wide range of issues, dedicated to identifying the problems and prospects for improving alimony obligations and additional expenses that are charged to the parent who lives separately from the child have been highlighted. The relevance of the study is due to the dynamic nature of judicial practice regarding the resolution of disputes over child support in court, the methods of such maintenance, the procedure for collecting alimony and its amount, the circumstances that are taken into account when collecting alimony and the evidence provided to confirm them, as well as taking into account the aforementioned circumstances when collecting additional expenses for the child. Therefore, conducting an analysis of the problems of collecting alimony and additional expenses for a child, with the determination of ways to improve them, becomes particularly relevant. The study has practical significance for the formation of proposals regarding the collection and submission of evidence in the specified area of legal relations when resolving disputes in court. This study is based on the hypothesis that with the development of civil relations, approaches to determining the methods and amount of alimony for minor, underage, and adult daughters (sons), defining the concept of additional expenses for a child, as well as the types of evidence regarding the confirmation of the presence or absence of grounds for satisfying claims in such category of cases, are changing. To verify and confirm this hypothesis, a system of general scientific and special legal methods of cognition was applied. The involvement of analytical methods, such as deduction, induction, and comparison, made it possible to outline the existing legal issues regarding the fulfilment of alimony obligations and the collection of additional expenses for a child. A systematic approach was applied to identify the interconnections between individual types of these legal relations. The formal-legal method was used as the basis for determining certain features of considering cases on the collection of alimony and additional expenses for a child in court. Based on

Copyright © 2026. Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії [Creative Commons Attribution License 4.0 \(CC-BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) Міжнародна ліцензія

порядку. На основі емпіричного методу досліджено правові позиції Верховного Суду щодо застосування норм права в аліментних зобов'язаннях і щодо додаткових витрат на дитину при вирішенні спорів зазначеної категорії судами першої та апеляційної інстанцій. Метод прогнозування уможливив окреслити перспективи розвитку досліджуваної сфери правовідносин. Отримані у процесі проведеного дослідження результати підтвердили висунуту гіпотезу.

Ключові слова: аліменти, додаткові витрати, неповнолітні діти, повнолітні діти, договір між батьками, судовий порядок.

the empirical method, the legal positions of the Supreme Court on the application of legal norms in alimony obligations and on additional expenses for a child when resolving disputes of this category by the courts of first and appellate instances were investigated. The forecasting method made it possible to outline the prospects for the development of the studied area of legal relations. The results obtained in the course of the conducted research confirmed the proposed hypothesis.

Keywords: alimony, additional expenses, minor children, adult children, agreement between parents, court procedure.

Вступ

Питання утримання дітей завжди є актуальним у правовій площині, оскільки такі правовідносини існували та існуватимуть в усі часи. Однак з часом змінюються судова практика щодо вирішення спорів про утримання дітей у судовому порядку, способи такого утримання, порядок стягнення аліментів, їх розмір, обставини, які враховуються при стягненні аліментів, та докази, що надаються на їх підтвердження, а також стягнення додаткових витрат на дитину. Слід зазначити, що закон розрізняє позасудовий та судовий порядки стягнення аліментів, а також визначає окремі підстави для стягнення аліментів на малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх дітей. Також це дослідження присвячено особливостям стягнення аліментів на дітей, на повнолітніх дочку (сина) та стягнення додаткових витрат на утримання дитини.

Значний доробок у висвітленні окресленого кола питань належить вітчизняним ученим, зокрема Даценку (2021), Хорошенюк та Доценко (2021), Кацюбі та Конюховій (2019), Січку (2020).

Метою дослідження є визначення особливостей стягнення аліментів на неповнолітніх та повнолітніх дітей, а також додаткових витрат на неповнолітніх дітей, способів стягнення і подання доказів на підтвердження зазначених вимог.

В основу цього дослідження покладено гіпотезу про те, що з розвитком цивільних відносин змінюються підходи до визначення способів і розміру аліментів на малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх дочку (сина), визначення поняття додаткових витрат на дитину, доказів, їх видів щодо підтвердження наявності або відсутності підстав для задоволення позовів у такій категорії справ.

Нормативну базу становлять Сімейний кодекс України (2002), інші нормативно-правові акти та низка правових позицій Верховного Суду. Методологічною основою є загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання.

Для більш повного та всебічного висвітлення проблеми дослідження та задля реалізації поставленої мети статтю поділено на три частини.

У першій частині проаналізовано особливості стягнення аліментів на дітей, а саме способи та розмір аліментів, докази, що можуть бути подані у цій категорії справ, якщо питання утримання дитини потребує вирішення в суді, а також актуальні правові позиції Верховного Суду з цього питання.

Друга частина розкриває особливості стягнення додаткових витрат на дитину, а саме поняття та види додаткових витрат, особливості їх стягнення при перебуванні дитини з матір'ю за кордоном під час дії правового режиму воєнного стану, а також актуальну судову практику.

У третій частині йдеться про стягнення аліментів на повнолітніх дочку (сина), умови, за яких допускається стягнення аліментів після досягнення 18 років, докази, якими можуть бути підтверджені такі вимоги та правові позиції Верховного Суду в цій сфері правовідносин.

1. Стягнення аліментів на дітей до 18 років

Сімейний кодекс України (далі – СК України) у ст. 180 визначає, що батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття (Сімейний кодекс України, 2002).

Сімейне законодавство визначає, що аліменти можуть стягуватися в грошовій та натуральній формі. *Натуральна форма стягнення аліментів* полягає, наприклад, у наданні дитині вже куплених речей, продуктів, оплаті лікування чи інших послуг тим з батьків, хто проживає окремо від дитини. Така форма аліментів не є поширеною, оскільки визначитися з чітким обсягом таких аліментів подекуди складно, однак можливо. Як вбачається, якщо стягувати аліменти в натуральній формі в судовому порядку, то суд у своєму рішенні може чітко визначити перелік майна та послуг, за які має сплачувати той з батьків, хто проживає окремо від дитини, та передавати їх дитині, наприклад, щомісяця. Крім того, в позасудовому порядку шляхом укладення договору між батьками дитини можна визначити, яке саме майно та послуги надаватиме дитині протягом кожного місяця той з батьків, хто проживає окремо від неї. Умови договору, як і резолютивна частина рішення суду, можуть бути деталізовані, наприклад, якщо це одяг, взуття – то якої фірми чи якості мають бути ці речі, на який сезон, їхній склад тощо. Зазначений спосіб стягнення аліментів, вочевидь, може бути навіть більш вигідним тому з батьків, з ким проживає дитина, та самій дитині, оскільки з часом ціни на всі речі, продукти, послуги зростають, а сума аліментів у грошовій формі часто залишається незмінною або збільшується непропорційно до реальних цін. Відповідно, якщо аліменти будуть стягуватися в натуральній формі, той з батьків, хто проживає окремо від дитини, в будь-якому випадку повинен буде виконати свій обов'язок та придбати необхідні речі, продукти, послуги, що визначені в договорі чи рішенні суду, незважаючи на підвищення цін.

Проаналізувавши актуальну судову практику щодо стягнення аліментів у натуральній формі, з'ясовано, що жодної правової позиції Верховного Суду з цього питання немає. Фактично, як зазначено вище, такий спосіб стягнення аліментів не застосовується на практиці. Отже, питання стягнення аліментів у натуральній формі потребує подальших теоретичних досліджень та впровадження у практику.

Щодо грошового способу стягнення аліментів – такий спосіб є найпоширенішим у застосуванні.

Частиною 3 ст. 181, ст. 182, ч. 5 ст. 183 СК України визначено, що за рішенням суду кошти на утримання дитини (аліменти) присуджуються у частці від доходу її матері, батька або у твердій грошовій сумі за вибором того з батьків або інших законних представників дитини, разом з яким проживає дитина; при визначенні розміру аліментів суд враховує: 1) стан здоров'я та матеріальне становище дитини; 2) стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів; 3) наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина; 3⁻¹) наявність на праві власності, володіння та/або користування у платника аліментів майна та майнових прав, у тому числі рухомого та нерухомого майна, грошових коштів, виключних прав на результати інтелектуальної діяльності, корпоративних прав; 3⁻²) доведені стягувачем аліментів витрати платника аліментів, у тому числі на придбання нерухомого або рухомого майна, сума яких перевищує десятикратний розмір прожиткового мінімуму для працездатної особи, якщо платником аліментів не доведено джерело походження коштів; 4) інші обставини, що мають істотне значення. Розмір аліментів має бути необхідним та достатнім для забезпечення гармонійного розвитку дитини. Мінімальний гарантований розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим ніж 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Мінімальний рекомендований розмір аліментів на одну дитину становить розмір прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку і може бути присуджений судом у разі достатності заробітку (доходу) платника аліментів. Суд не обмежується розміром заробітку (доходу) платника аліментів у разі встановлення наявності у нього витрат, що перевищують його заробіток (дохід) і щодо яких таким платником аліментів не доведено джерело походження коштів для їх оплати; той із батьків або інших законних представників дитини, разом з яким проживає дитина, має право звернутися до суду із заявою про видачу судового наказу про стягнення аліментів у розмірі на одну дитину – однієї чверті, на двох дітей – однієї третини, на трьох і більше дітей – половини заробітку (доходу) платника аліментів, але не більше ніж десять прожиткових мінімумів на дитину відповідного віку на кожну дитину (Сімейний кодекс України, 2002).

Як видно зі змісту ст. 182 СК України, при визначенні розміру аліментів суд враховує чимало факторів щодо матеріального становища,

доходу та способу життя того з батьків, хто проживає окремо від дитини та з кого мають стягуватися аліменти.

У цьому контексті хочемо звернути увагу на докази у такій категорії справ. Найпоширенішими є докази саме стосовно суми заробітку (доходів) платника аліментів, а саме довідки, декларації тощо. Однак, як вбачається, судам слід ретельно досліджувати спосіб життя платника аліментів, тобто чи відповідає він тій сумі заробітку (доходів), про які зазначає відповідач у справі про стягнення аліментів. На жаль, досить поширеним є явище отримання заробітної плати в так званих "конвертах", тобто офіційно особа отримує мінімальну заробітну плату, а насправді ця сума є вищою у десятки разів, або платник аліментів займається бізнесом і свідомо занижує свої доходи, уникаючи сплати податків, і, відповідно, розмір аліментів також не відповідає реальним доходам. У такому випадку інтереси дитини нівелюються і сума аліментів є значно нижчою від реального заробітку (доходу) платника аліментів.

Верховний суд у своїй постанові від 29 червня 2022 року у справі № 596/826/21-ц (провадження № 61-3738св22) сформував таку правову позицію: "... міжнародні норми закріплюють, що в кожному з питань, які стосуються дітей, всі органи мають керуватися принципом найкращих інтересів дитини. У питаннях щодо аліментів, майнового утримання дитини тощо цей принцип також є застосовним, тому суди зобов'язані його враховувати" (Справа № 596/826/21-ц, 2022).

Отже, вочевидь, з розвитком соціальних мереж суди мають брати до уваги також електронні докази у вигляді огляду сторінок у соціальних мережах відповідачів у справі про стягнення аліментів. Досить часто саме в соціальних мережах транслюється велика частина життя людини, зараз це так званий тренд. Це можуть бути відпустки, покупки, відпочинок на вихідних. Досліджуючи в сукупності ці обставини, суд матиме можливість дійти об'єктивного висновку про реальний спосіб життя платника аліментів та його спроможність сплачувати аліменти в достатньому розвитку для гармонійного розвитку дитини.

Слід зазначити, що аліменти у грошовій формі можуть також стягуватися в позасудовому порядку, а саме:

- за договором про утримання дитини (дітей), що укладений між батьками та нотаріально посвідчений;
- за заявою того з батьків, хто не проживає з дитиною за місцем роботи, місцем виплати пенсії, стипендії, про відрахування аліментів на дитину з його заробітної плати, пенсії, стипендії у розмірі та на строк, які визначені у цій заяві;
- шляхом самостійного вирахування тим з батьків, хто не проживає з дитиною, частки зі свого доходу та перерахування на рахунок того з батьків, хто проживає з дитиною. Як правило, тут платник аліментів дотримується положень про частки, які пропонує СК України, а саме у розмірі на одну дитину – однієї чверті, на двох дітей – однієї

третини, на трьох і більше дітей – половини заробітку (доходу) платника аліментів. Однак, якщо платник аліментів обирає такий спосіб утримання дитини, обов'язково слід вказувати у призначенні платежу, що це аліменти на утримання дитини – прізвище, ім'я, по батькові та дата народження. В іншому випадку, якщо той з батьків, з ким проживає дитина, в майбутньому подасть позов до платника аліментів про їх стягнення за минулий період, а у платежах, які вносилися платником аліментів, будуть відсутні такі призначення платежу, сплачені кошти не будуть зараховані як аліменти у разі невизнання цього стороною позивача.

При розрахунку заборгованості зі сплати аліментів виконавець має враховувати лише ті платежі, призначення яких дає змогу ідентифікувати грошові кошти як аліменти. Такого висновку дійшов Верховний Суд у своїй постанові від 05 серпня 2025 року у справі № 390/2379/24 (провадження № 61-7389св25) (Справа № 390/2379/24, 2025).

2. Стягнення додаткових витрат на дитину

Статтею 185 СК України визначено, що той з батьків, з кого присуджено стягнення аліментів на дитину, а також той з батьків, до кого вимога про стягнення аліментів не була подана, зобов'язані брати участь у додаткових витратах на дитину, що викликані особливими обставинами (розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом тощо). Розмір участі одного з батьків у додаткових витратах на дитину в разі спору визначається за рішенням суду, з урахуванням обставин, що мають істотне значення. Додаткові витрати на дитину можуть фінансуватися наперед або покриватися після їх фактичного понесення разово, періодично або постійно (Сімейний кодекс України, 2002).

Тобто сімейне законодавство визначає фактично два способи стягнення додаткових витрат на дитину: по факту їх понесення у певному розмірі чи наперед у визначеному (або добровільно між батьками, або судом) розмірі.

У контексті цього дослідження слід приділити увагу питанню, що ж становлять додаткові витрати. З практики, особливо під час розгляду справ такої категорії судами, позивачі досить часто відносять до додаткових витрат на дитину ті витрати, які насправді мають покриватися аліментними платежами.

Верховний Суд, переглядаючи справи цієї категорії, визначає та тлумачить, які саме із заявлених вимог є додатковими витратами на дитину та чому. Однак, з огляду на динамічність та постійний розвиток суспільних відносин, сформулювати вичерпний перелік таких витрат, що є саме додатковими, фактично неможливо.

Зокрема, Верховний Суд у своїй постанові від 31 січня 2020 року у справі № 484/2230/17 (провадження № 61-1460св18) дійшов висновку, що, вирішуючи питання щодо розміру коштів, які підлягають стягненню на

додаткові витрати, необхідно враховувати, в якій мірі кожен із батьків зобов'язаний брати участь у цих витратах, з огляду на матеріальне та сімейне становище сторін та інші інтереси й обставини, що мають істотне значення. У випадку коли матеріальне становище батьків не дозволяє забезпечити повну оплату додаткових витрат, вони можуть бути компенсовані лише частково (Справа № 484/2230/17, 2020).

Ураховуючи зазначені обставини, суд визначає розмір додаткових витрат на дитину, зумовлених особливими обставинами, одному з батьків у твердій грошовій сумі.

Наявність таких додаткових витрат має довести особа, що заявляє позовні вимоги про їх стягнення. Ці кошти є додатковими, на відміну від коштів, які отримуються одним з батьків на утримання дитини.

Аналіз наведеної норми закону дає підстави для висновку, що в окремих випадках за наявності особливих обставин, крім звичайних витрат на дитину, вимагаються додаткові. Розмір додаткових витрат повинен визначатися залежно від передбачуваних або фактично понесених витрат на дитину.

Це положення стосується особливих обставин, приблизний перелік яких надається зазначеною статтею. До таких особливих обставин закон відносить насамперед випадки, коли дитина, яка перебуває на утриманні батьків, потребує додаткових витрат на неї у зв'язку з розвитком певних її здібностей або у разі якщо вона страждає на тяжку хворобу. Особливі обставини можуть бути зумовлені як негативними (хвороба), так і позитивними фактами (схильність дитини до музики, що потребує купівлі музичного інструмента, або до певного виду спорту, що вимагає додаткових матеріальних витрат, або дитина потребує оздоровлення та відпочинку біля моря чи на гірському курорті). Наявність таких особливих обставин підлягає доведенню особою, яка пред'явила такий позов (Справа № 484/2230/17, 2020).

Аналогічна правова позиція викладена у постанові Верховного Суду України від 13 вересня 2017 року у справі № 749/106/17 (провадження № 6-1489цс17), постанові Верховного Суду від 17 травня 2018 року у справі № 643/11742/16-ц (провадження № 61-26879св18).

Також пропонується огляд останніх правових позицій Верховного Суду щодо визначення додаткових витрат на дитину:

- повна або часткова компенсація додаткових витрат на дітей забезпечується з урахуванням матеріального становища батьків (правова позиція Верховного Суду у постанові від 20 лютого 2018 року у справі № 127/16614/15-ц) (Справа № 127/16614/15-ц, 2018);
- придбання планшета не належить до додаткових витрат на дитину, викликаних особливими обставинами, які можуть бути стягнуті з одного з батьків на підставі статті 185 СК України (правова позиція Верховного Суду у постанові від 12 березня 2020 року у справі № 520/12681/17) (Справа № 520/12681/17, 2020);

- відшкодування одним із батьків половини вартості ремонту технічних пристроїв, половини вартості витрат на лікування, відвідування секцій та позашкільних закладів не є додатковими витратами у розумінні вимог СК України та охоплюється розміром аліментів, що стягуються з нього на утримання дитини на користь іншого з батьків (правова позиція Верховного Суду у постанові від 12 січня 2022 року у справі № 545/31115/19) (Справа № 545/31115/19, 2022);
- надання послуг з організації вступу до вищих навчальних закладів для здобуття професійної освіти, щодо підготовки документів для поїздки на навчання до навчального закладу за кордоном, вступу до навчального закладу за кордоном та консультації з цих питань є особливими обставинами, щодо яких передбачено стягнення додаткових витрат з батьків на утримання дитини відповідно до положень статті 185 СК України (правова позиція Верховного Суду у постанові від 12 січня 2022 року у справі № 640/15771/19) (Справа № 640/15771/19, 2022).

Отже, проаналізувавши зазначене вище, доходимо висновку, що додатковими витратами на дитину є ті витрати, що пов'язані з особливими обставинами та подіями, як-от хвороба, розвиток певних здібностей, проживання за кордоном у зв'язку з війною на території України.

Однак слід пам'ятати, що під хворобами не маються на увазі, для прикладу, сезонні захворювання чи незначні розлади здоров'я. Тут йдеться про стійкі розлади організму, що можуть призводити навіть до інвалідності.

Щодо розвитку здібностей дитини – в цьому випадку йдеться про системність занять дитини, певні досягнення, результати.

Той з батьків, хто заявляє такі вимоги, має довести необхідність таких витрат належними, достовірними, допустимими та достатніми доказами.

За станом здоров'я – це можуть бути медичні висновки, індивідуальні програми реабілітації, виписки з історії хвороб, довідки та інші документи.

Щодо розвитку творчих здібностей дитини – такі витрати можна довести, надавши суду довідку чи інший документ, що підтверджує відвідування дитиною того чи іншого гуртка, центру, програми концертів, грамоти та інші документи, що підтверджують витрати.

Станом на сьогодні актуальними можна вважати додаткові витрати на проживання дітей за кордоном, здебільшого з матір'ю, через війну в Україні. Однак віднесення таких витрат до додаткових слід розглядати в кожному випадку індивідуально, а саме – співмірність доходів батька з витратами, які просить стягнути мати дитини, що це саме за витрати, наприклад приватний дошкільний чи шкільний навчальний заклад, чи була альтернатива безкоштовного навчання дитини; вивчення мови – також чи є в місцевості, де проживає мати з

дитиною за кордоном, безкоштовні мовні курси. Слід враховувати, чи надавав батько згоду на виїзд дитини за кордон, безпекову ситуацію в регіоні, де проживала дитина в Україні, та умови її життя. На період дії правового режиму воєнного стану на території України при перетині державного кордону дитиною з одним з батьків нотаріально посвідчена письмова згода іншого не вимагається. Однак у контексті цього дослідження слід зазначити про згоду – чи то усну, чи то письмову – при наявності спору про порядок утримання дитини за кордоном, зокрема стягнення додаткових витрат на дитину.

3. Стягнення аліментів на повнолітню дитину

За правилами ст. ст. 198, 199 СК України, батьки зобов'язані утримувати своїх повнолітніх непрацездатних дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони можуть таку матеріальну допомогу надавати; якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання й у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення двадцяти трьох років за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу. Право на утримання припиняється у разі припинення навчання. Право на звернення до суду з позовом про стягнення аліментів має той з батьків, з ким проживає дочка, син, а також самі дочка, син, які продовжують навчання; суд визначає розмір аліментів на повнолітніх дочку, сина у твердій грошовій сумі і (або) у частці від заробітку (доходу) платника аліментів з урахуванням обставин, зазначених у ст. 182 СК України. При визначенні розміру аліментів з одного з батьків суд бере до уваги можливість надання утримання другим з батьків, своїми дружиною, чоловіком та повнолітніми дочкою, сином (Сімейний кодекс України, 2002).

Верховним Судом за результатами перегляду справ цієї категорії сформувано такі правові висновки:

- витрати на навчання дітей після досягнення ними повноліття покладаються на обох батьків незалежно від того, з ким із них проживає дитина (правова позиція Верховного Суду від 21 лютого 2018 року у справі № 208/3075/16) (Справа № № 208/3075/16, 2018);
- стягнення аліментів на утримання повнолітньої дитини, що продовжує навчання, припиняються у зв'язку із закінченням навчання чи відрахуванням з навчального закладу, але не у зв'язку з канікулами (правова позиція Верховного Суду від 23 січня 2019 року у справі № 346/103/17) (Справа № № 346/103/17, 2019);
- вимоги про стягнення аліментів на користь повнолітніх дітей, які продовжують навчання, підлягають задоволенню тільки за наявності в батьків можливості надавати таку допомогу (правова позиція Верховного Суду від 19 червня 2019 року у справі № 666/1408/16-ц) (Справа № 666/1408/16-ц, 2019);

- стягнення аліментів на утримання дитини, яка продовжує навчання, є одним із способів захисту інтересів дитини, забезпечення одержання нею коштів, необхідних для її життєдіяльності, оскільки на період навчання вона не має самостійного заробітку та потребує матеріальної допомоги з боку батьків, які зобов'язані утримувати своїх повнолітніх дітей, що продовжують навчатися, до досягнення ними двадцяти трьох років. При визначенні розміру аліментів мають бути враховані вартість навчання, підручників, проїзду до навчального закладу, проживання за місцем його розташування. Також при визначенні розміру аліментів з одного з батьків суд бере до уваги можливість надання утримання другим із батьків, своїми дружиною, чоловіком та повнолітніми дочкою, сином (правова позиція Верховного Суду від 13 квітня 2021 року у справі № 308/4214/18) (Справа № 308/4214/18, 2021);
- законодавець не передбачив такої можливості, як зупинення нарахування аліментів, переривання сплати аліментів у певні періоди, зокрема коли повнолітня дитина безпосередньо не бере участі в освітньому процесі, а також звільнення платника аліментів від сплати аліментів на утримання повнолітньої дитини у зв'язку з продовженням нею навчання в період канікул, переходом на навчання на інший освітній рівень або до іншого навчального закладу, у т. ч. вступом до магістратури (правова позиція Верховного Суду від 10 квітня 2023 року у справі № 752/20152/16-ц) (Справа № 752/20152/16-ц, 2023).

Отже, норми чинного законодавства надають можливість стягнення аліментів на користь повнолітніх дітей, однак із застереженням щодо майнового стану батьків, а саме про наявність можливості у того з батьків, до кого пред'явлено позов, сплачувати такі аліменти. Крім того, обов'язковою умовою стягнення аліментів після досягнення повноліття дитиною є продовження нею навчання. Також законодавець встановлює верхню вікову межу, до якої можуть стягуватися аліменти, а саме до двадцяти трьох років. У справах зазначеної категорії позивачем може бути як сама повнолітня дитина, так і той із батьків, з ким проживають повнолітні дочка чи син. Доказами у такій справі можуть бути відомості про майновий стан того з батьків, з кого просять стягнути аліменти, а саме довідки, декларації чи інші види документів, що підтверджують доходи, відомості про наявність нерухомого та рухомого майна, відомості про наявність чи відсутність інших осіб, що перебувають на утриманні такої особи, інформація про стан здоров'я потенційного платника аліментів та інші. Також аліменти на користь повнолітньої дитини, яка продовжує навчання, можуть перераховуватися тим із батьків, з ким не проживає дитина в добровільному порядку.

Висновки

Проаналізувавши зазначений вище матеріал, зроблено такі висновки:

- стягнення аліментів у натуральній формі в судовому порядку передбачає визначення в тексті рішення суду переліку майна та послуг,

за які має сплачувати той з батьків, хто проживає окремо від дитини, та передавати їх дитині, наприклад, щомісяця;

- стягнення аліментів у натуральній формі в позасудовому порядку можливе шляхом укладення договору між батьками дитини, у якому буде зазначено, яке саме майно та послуги надаватиме той з батьків, хто проживає окремо від неї, дитині протягом кожного місяця;

- стягнення аліментів у натуральній формі, як вбачається, може бути навіть більш вигідним тому з батьків, з ким проживає дитина, та самій дитині, оскільки з часом ціни на всі речі, продукти, послуги підіймаються, а сума аліментів у грошовій формі часто залишається незмінною або збільшується непропорційно до реальних цін. Відповідно, якщо аліменти будуть стягуватися в натуральній формі, той з батьків, хто проживає окремо від дитини, в будь-якому випадку повинен буде виконати свій обов'язок та придбати необхідні речі, продукти, послуги, що визначені в договорі чи рішенні суду, незважаючи на підвищення цін;

- питання стягнення аліментів у натуральній формі потребує подальших теоретичних досліджень та впровадження у практику;

- при стягненні аліментів у грошовій формі, вочевидь, судам слід ретельно досліджувати спосіб життя платника аліментів, тобто чи відповідає він тій сумі заробітку (доходів), про які зазначає відповідач у справі про стягнення аліментів;

- з розвитком соціальних мереж суди мають брати до уваги також електронні докази у вигляді огляду сторінок у соціальних мережах відповідачів у справі про стягнення аліментів. Досить часто саме в соціальних мережах транслюється велика частина життя людини, зараз це так званий тренд. Це можуть бути відпустки, покупки, відпочинок на вихідних. Досліджуючи в сукупності ці обставини, суд матиме можливість дійти об'єктивного висновку про реальний спосіб життя платника аліментів та його спроможність сплачувати аліменти у достатньому розмірі для гармонійного розвитку дитини;

- якщо платник аліментів добровільно сплачує їх та вираховує їх розмір за відсутності рішення суду та виконавчого провадження, обов'язково слід вказувати у призначенні платежу, що це аліменти на утримання дитини – прізвище, ім'я, по батькові та дата народження. В іншому випадку, якщо той з батьків, з ким проживає дитина, в майбутньому подасть позов до платника аліментів про їх стягнення за минулий період, а у платежах, які вносилися платником аліментів, будуть відсутні такі призначення платежу, сплачені кошти не будуть зараховані як аліменти у разі невизнання цього стороною позивача;

- додатковими витратами на дитину є ті витрати, що пов'язані з особливими обставинами та подіями, як-от хвороба, розвиток певних здібностей, проживання за кордоном у зв'язку з війною на території України;

- віднесення до додаткових витрат на проживання дітей за кордоном, здебільшого з матір'ю, через війну в Україні слід розглядати

в кожному випадку індивідуально, а саме – співмірність доходів батька з витратами, які просить стягнути мати дитини, що це саме за витрати;

- слід враховувати, чи надавав батько згоду на виїзд дитини за кордон, безпекову ситуацію в регіоні, де проживала дитина в Україні, та умови її життя;

- норми чинного законодавства надають можливість стягнення аліментів на користь повнолітніх дітей, однак із застереженням щодо майнового стану батьків, а саме про наявність можливості у того з батьків, до кого пред'явлено позов, сплачувати такі аліменти;

- обов'язковою умовою стягнення аліментів після досягнення повноліття дитиною є продовження нею навчання;

- законодавець встановлює верхню вікову межу, до якої можуть стягуватися аліменти, а саме до двадцяти трьох років;

- у справах про стягнення аліментів на користь повнолітньої дитини позивачем може бути як сама повнолітня дитина, так і той з батьків, з ким проживають повнолітні дочка чи син;

- доказами у справах про стягнення аліментів на користь повнолітньої дитини можуть бути відомості про майновий стан того з батьків, з кого просять стягнути аліменти, а саме довідки, декларації чи інші види документів, що підтверджують доходи, відомості про наявність нерухомого та рухомого майна, відомості про наявність чи відсутність інших осіб, що перебувають на утриманні такої особи, інформація про стан здоров'я потенційного платника аліментів та інші.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

Даценко, В. М. (2021). Сучасні тенденції забезпечення найкращих інтересів дитини у справах про стягнення аліментів. <i>Слово Національної школи суддів України</i> , 2(35), 112–126.	Datsenko, V. M. (2021). Modern trends in ensuring the best interests of the child in cases of alimony collection. <i>Word of the National School of Judges of Ukraine</i> , 2(35), 112–126.
Кацюба, К., & Конюхова, М. (2019). Виконання юридичного обов'язку батьків піклуватися про своїх повнолітніх дітей. <i>Підприємництво, господарство і право</i> , (6), 12–18.	Katsiuba, K., & Koniukhova, M. (2019). Fulfillment of the legal obligation of parents to take care of their adult children. <i>Entrepreneurship, Economy and Law</i> , (6), 12–18.
Постанова Верховного Суду 12 січня 2022 року. Справа № 640/15771/19 (2022). https://reyestr.court.gov.ua/Review/102562594	Supreme Court Resolution of January 12, 2022. Case No. 640/15771/19 (2022). https://reyestr.court.gov.ua/Review/102562594
Постанова Верховного Суду від 05 серпня 2025 року. Справа № 390/2379/24 (2025). https://reyestr.court.gov.ua/Review/129373461	Resolution of the Supreme Court of August 5, 2025. Case No. 390/2379/24 (2025). https://reyestr.court.gov.ua/Review/129373461
Постанова Верховного Суду від 10 квітня 2023 року. Справа № 752/20152/16-ц (2023). https://reyestr.court.gov.ua/Review/110749212	Resolution of the Supreme Court of April 10, 2023. Case No. 752/20152/16-ts (2023). https://reyestr.court.gov.ua/Review/110749212
Постанова Верховного Суду від 12 березня 2020 року. Справа № 520/12681/17 (2020). https://reyestr.court.gov.ua/Review/88449069	Supreme Court Resolution of March 12, 2020. Case No. 520/12681/17 (2020). https://reyestr.court.gov.ua/Review/88449069
Постанова Верховного Суду від 12 січня 2022 року. Справа № 545/31115/19 (2022). https://reyestr.court.gov.ua/Review/102562701	Supreme Court Resolution of January 12, 2022. Case No. 545/31115/19 (2022). https://reyestr.court.gov.ua/Review/102562701

Постанова Верховного Суду від 13 квітня 2021 року. Справа № 308/4214/18 (2021). https://reyestr.court.gov.ua/Review/96281790	Resolution of the Supreme Court of April 13, 2021. Case No. 308/4214/18 (2021). https://reyestr.court.gov.ua/Review/96281790
Постанова Верховного Суду від 20 лютого 2018 року. Справа № 127/16614/15-ц (2018). https://reyestr.court.gov.ua/Review/72489694	Supreme Court Resolution of February 20, 2018. Case No. 127/16614/15-ts (2018). https://reyestr.court.gov.ua/Review/72489694
Постанова Верховного Суду від 21 лютого 2018 року. Справа № 208/3075/16 (2018). https://reyestr.court.gov.ua/Review/72489489	Resolution of the Supreme Court of February 21, 2018. Case No. 208/3075/16 (2018). https://reyestr.court.gov.ua/Review/72489489
Постанова Верховного Суду від 23 січня 2019 року. Справа № 346/103/17 (2019). https://reyestr.court.gov.ua/Review/79516702	Resolution of the Supreme Court of January 23, 2019. Case No. 346/103/17 (2019). https://reyestr.court.gov.ua/Review/79516702
Постанова Верховного Суду від 29 червня 2022 року. Справа № 596/826/21-ц (2022). https://reyestr.court.gov.ua/Review/105110276	Resolution of the Supreme Court of June 29, 2022. Case No. 596/826/21-ts (2022). https://reyestr.court.gov.ua/Review/105110276
Постанова Верховного Суду від 31 січня 2020 року. Справа № 484/2230/17 (2020). https://reyestr.court.gov.ua/Review/87334291	Resolution of the Supreme Court of January 31, 2020. Case No. 484/2230/17 (2020). https://reyestr.court.gov.ua/Review/87334291
Постанова Верховного Суду від 19 червня 2019 року. Справа № 666/1408/16-ц (2019). https://reyestr.court.gov.ua/Review/82499520	Resolution of the Supreme Court of the Court of June 19, 2019. Case No. 666/1408/16-ts (2019). https://reyestr.court.gov.ua/Review/82499520
Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року, 2947-III (2002). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text	Family Code of Ukraine of January 10, 2002, No. 2947-III (2002). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text
Січко, Д. (2020). Сучасні проблеми правового забезпечення стягнення аліментів. <i>Південно-український правничий часопис. Проблеми цивільного та господарського права</i> , (1), 86–91.	Sichko, D. (2020). Modern problems of legal support for the collection of alimony. <i>Southern Ukrainian Law Journal. Problems of Civil and Commercial Law</i> , (1), 86–91.
Хорошенюк, О., & Доценко, О. (2021). Окремі питання аліментних зобов'язань. <i>Право і суспільство</i> , (2), 51–57.	Khorosheniuk, O., & Dotsenko, O. (2021). Certain issues of alimony obligations. <i>Law and Society</i> , (2), 51–57.

Конфлікт інтересів. Автор заявляє, що не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автор афілійований з установою, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Риженко, Н. (2026). Аліментні зобов'язання та додаткові витрати батьків відносно дітей. *Ius Modernum*, 1(142), 80–92. [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)06](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)06)

*Надійшла до редакції 29.10.2025.
Прийнято до друку 04.12.2025.
Публікація онлайн 12.03.2026.*

БОРТНЯК Катерина

 <https://orcid.org/0000-0002-2135-3820>

д. ю. н., доцент, доцент кафедри
державно-правових і гуманітарних наук
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Таврійського національного університету
імені В. І. Вернадського

вул. Джона Маккейна, 33, м. Київ,
01042, Україна
bortniak.kateryna@tnu.edu.ua

BORTNIAK Kateryna

 <https://orcid.org/0000-0002-2135-3820>

Doctor of Science (Law),
Associate Professor of the Department
of State, Law, and Humanities
Educational and Scientific Institute of Humanities
V. I. Vernadsky Taurida National University
33, John McCain St., Kyiv, 01042, Ukraine
bortniak.kateryna@tnu.edu.ua

ДОБРЯНСЬКА Наталія

 <https://orcid.org/0000-0002-6319-0409>

к. ю. н., професор, професор кафедри
державно-правових і гуманітарних наук
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Таврійського національного університету
імені В. І. Вернадського

вул. Джона Маккейна, 33, м. Київ,
01042, Україна
Natalya2008@ukr.net

DOBRIANSKA Nataliia

 <https://orcid.org/0000-0002-6319-0409>

PhD (Law), Professor,
Professor of the Department of State,
Law, and Humanities
Educational and Scientific Institute of Humanities
V. I. Vernadsky Taurida National University
33, John McCain St., Kyiv, 01042, Ukraine
Natalya2008@ukr.net

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ПРИРОДНОГО ГАЗУ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Висвітлено широке коло питань, присвячених визначенню особливостей, проблем та перспектив правового регулювання відносин на ринку природного газу в Україні в умовах дії правового режиму воєнного стану. Актуальність дослідження зумовлена практичною та правовою складністю адаптації енергетичного сектору до умов воєнного стану, що спричинило необхідність запровадження особливих механізмів державного управління, таких як мораторій на підвищення тарифів, покладення спеціальних обов'язків та зміна процедур взаємодії між суб'єктами ринку. Наявні виклики щодо забезпечення енергетичної безпеки, руйнування інфраструктури й обмеженість ресурсів створюють ризики для стабільного газопостачання та вимагають оперативного корегування нормативної бази. Тому проведення аналізу специфіки правового регулювання ринку природного газу в кризових умовах і визначення шляхів його оптимізації набувають особливої актуальності. Дослідження має практичне значення для зміцнення енергетичної стійкості держави, захисту прав споживачів та формування ефективного правового поля, що враховує баланс між ринковими засадами регулювання й інтересами національної безпеки. В основу цього дослідження покладено гіпотезу

LEGAL REGULATION OF THE NATURAL GAS MARKET DURING THE PERIOD OF MARTIAL LAW

A wide range of issues dedicated to determining the features, problems, and prospects of legal regulation of relations in the natural gas market in Ukraine under the legal regime of martial law is highlighted. The relevance of the study is determined by the practical and legal complexity of adapting the energy sector to conditions of martial law, which has necessitated the introduction of special state management mechanisms, such as a moratorium on tariff increases, the imposition of special obligations, and changes in the procedures of interaction between market entities. Existing challenges regarding ensuring energy security, infrastructure destruction, and limited resources create risks for stable gas supply and require prompt adjustment of the regulatory framework. Therefore, conducting an analysis of the specifics of legal regulation of the natural gas market in crisis conditions and determining ways to optimize it are becoming especially relevant. The study has practical significance for strengthening the energy sustainability of the state, protecting consumer rights, and forming an effective legal framework that takes into account the balance between market regulation principles and national security interests. This study is based on the hypothesis that, in the conditions of a full-scale war

про те, що в умовах повномасштабної війни в Україні традиційні ринкові механізми регулювання газової галузі потребують суттєвої трансформації у бік посилення адміністративного впливу, що є необхідним заходом для забезпечення життєдіяльності населення та стабільності економіки. Для перевірки і підтвердження цієї гіпотези застосовано систему методів загальноправового та спеціально-юридичного характеру. Використання аналітичних методів, таких як дедукція, індукція, порівняння, дало можливість окреслити наявні правові лакуни у сфері функціонування ринку природного газу в особливий період. Системний підхід застосовано під час виявлення взаємозв'язків між державним регулюванням, діяльністю суб'єктів господарювання та соціальними гарантіями. Формально-юридичний метод покладено в основу аналізу спеціального законодавства, прийнятого після початку введення воєнного стану. На основі емпіричного методу досліджено практику реалізації повноважень регулятора та органів виконавчої влади в умовах воєнного стану. Метод прогнозування дав можливість окреслити перспективи подальшої лібералізації ринку в післявоєнний період.

Ключові слова: воєнний стан, ринок природного газу, правове регулювання, критична інфраструктура.

in Ukraine, traditional market mechanisms for regulating the gas industry require significant transformation towards strengthening administrative influence, which is a necessary measure to ensure the livelihood of the population and the stability of the economy. To verify and confirm this hypothesis, the author applied a system of general legal and special legal methods. The use of analytical methods, such as deduction, induction, comparison, made it possible to outline the existing legal gaps in the functioning of the natural gas market during a special period. A systemic approach was applied to identify the interconnections between state regulation, the activities of business entities, and social guarantees. The formal and legal method was used as the basis for the analysis of special legislation adopted after the introduction of martial law. Based on the empirical method, the practice of exercising the powers of the regulator and executive authorities under martial law conditions was examined. The forecasting method made it possible to outline the prospects for further market liberalization in the post-war period.

Keywords: martial law, natural gas market, legal regulation, critical infrastructure.

JEL Classification: K23.

Вступ

Ринок природного газу в Україні переживає період трансформаційних змін, спрямованих на забезпечення його стійкості, безпеки й адаптації до функціонування в умовах воєнного стану. Одним із ключових інструментів державного управління цією сферою є адміністративно-правове регулювання відносин між суб'єктами ринку природного газу, державою та споживачами. Однак на практиці механізми регулювання в умовах воєнного стану виявляються не завжди гнучкими, адже існують проблеми з оперативністю прийняття рішень, надмірною концентрацією повноважень, неоднозначністю тлумачення тимчасових норм законодавства, а також із підтриманням балансу між ринковими принципами і соціальним захистом населення. Тому аналіз проблем, що виникають у процесі регулювання ринку природного газу під час воєнного стану, та визначення шляхів їх розв'язання набувають особливої актуальності. Дослідження має практичне значення для формування стабільного правового поля, що дозволить забезпечити безперебійне постачання енергоресурсів та зміцнити енергетичний суверенітет держави.

Деякі питання, пов'язані з дослідженням адміністративних процедур на ринку природного газу, вивчали у своїх працях такі науковці, як Н. Добрянська, А. Іванищук, А. Корольова, Б. Олійник, Є. Сердюк та ін. Аналіз деяких робіт показує, що одні вчені (зокрема Н. Добрянська, Б. Олійник та ін.) присвятили свої дослідження загальноправовим проблемам розвитку ринку природного газу в Україні. Інші (як-от А. Іванищук, Є. Сердюк та ін.) – зосередили увагу навколо правових

засад здійснення державного регулювання, включно з контролем за суб'єктами господарювання, що здійснюють діяльність на ринку природного газу.

Натомість питання правового регулювання системи відносин на ринку природного газу саме в кризові періоди досліджувалися фрагментарно та, попри наявність окремих наукових праць у цьому напрямі, в більшості з них не враховані специфічні особливості, притаманні функціонуванню галузі в умовах воєнного стану та необхідності посиленого адміністративно-правового режиму управління енергосистемою.

Метою дослідження є виявлення теоретико-правових проблем у системі регулювання відносин на ринку природного газу в Україні в період воєнного стану та формування пропозицій щодо її вдосконалення. Для реалізації цієї мети поставлені та виконані такі завдання: проаналізовано нормативно-правове законодавство, що регулює ринок природного газу в період воєнного стану; виявлено системні проблеми, що виникають при реалізації управлінських функцій у цій сфері; розроблено пропозиції щодо оптимізації нормативного регулювання та підвищення ефективності взаємодії суб'єктів ринку.

В основу цього дослідження покладено гіпотезу про те, що в умовах дії воєнного стану в Україні проблеми правового регулювання на ринку природного газу не лише залишились актуальними, але й загострилися через низку специфічних чинників, пов'язаних із безпекою, економікою та необхідністю посиленої державної координації.

Інформаційно-аналітичною основою цього дослідження стали наукові праці вітчизняних вчених, норми національного законодавства (зокрема спеціальні закони щодо регулювання відносин на ринку газу під час дії воєнного стану) та матеріали Національної комісії, що здійснює регулювання у сфері енергетики і комунальних послуг (далі – НКРЕКП).

На підтвердження висунутої гіпотези з використанням визначеної вище методології проведено три етапи дослідження. На першому етапі за допомогою загальнотеоретичних аналітичних методів здійснено огляд і аналіз законодавчої бази України, що регулює діяльність на ринку газу після 24 лютого 2022 року; вивчено наукові праці у цій сфері. Другий етап містив емпіричне дослідження, що охоплювало аналіз нормативно-правових актів щодо запровадження спеціальних обов'язків та обмежень. На третьому етапі використано переважно прогностичні методи і методи правового моделювання, які дозволили розробити практичні рекомендації щодо удосконалення законодавства з метою підготовки ринку до післявоєнного відновлення.

Для більш повного та всебічного висвітлення проблеми дослідження і реалізації поставленої мети та завдань статтю поділено на три частини.

Перша частина включає аналіз чинного законодавства України щодо особливостей функціонування ринку природного газу в умовах

воєнного стану з метою визначення поточного стану правового забезпечення у цій сфері.

Друга присвячена виявленню системних проблем у сфері регулювання відносин, зокрема обмеженості ринкових механізмів, фінансових дисбалансів через мораторій на тарифи та проблем заборгованості між учасниками ринку.

В останній частині розглядаються можливості реформування системи регулювання шляхом упровадження нових моделей управління, цифровізації обліку ресурсів і запровадження євроінтеграційних перспектив розвитку ринку газу навіть у складних безпекових умовах.

1. Нормативно-правова основа та теоретичні засади функціонування ринку природного газу в умовах воєнного стану

Запровадження в Україні режиму воєнного стану зумовило необхідність прийняття спеціального акта, що врегульовував би особливості функціонування ринку природного газу в нових екстремальних умовах. Таким став Закон України "Про особливості регулювання відносин на ринку природного газу та у сфері теплопостачання під час дії воєнного стану та подальшого відновлення їх функціонування" (2022), прийняття якого ознаменувало перехід від класичної ліберальної моделі ринку до моделі адміністративного протекціонізму. Аналіз норм цього акта дозволяє виділити такі основні зміни у сфері правового регулювання:

1) запровадження мораторію на підвищення тарифів. Так, однією з найбільш радикальних змін стало встановлення прямої заборони на підвищення тарифів для певних категорій споживачів. У такий спосіб держава обмежила право суб'єктів господарювання на перегляд ціни реалізації товару (послуги), що є прямим втручанням у ринкове ціноутворення. При цьому тарифи на послуги з розподілу природного газу, ціна на природний газ для побутових споживачів та тарифи на теплову енергію стали об'єктом обмеження щодо їх підвищення, що створило правовий бар'єр для захисту прав побутових споживачів, але водночас потребувало розробки механізмів бюджетної компенсації;

2) установлення нових механізмів бюджетних субвенцій та гарантій виробникам природного газу шляхом закріплення обов'язку держави компенсувати суб'єктам ринку природного газу різницю в тарифах. Якщо в довоєнний період, зокрема, як це передбачалося в Законі України "Про ринок природного газу" (2015, 9 квітня), акцент робився на самоокупності підприємств, то в умовах воєнного стану аналізований Закон України № 2479-IX (2022, 29 липня) запровадив процедуру врегулювання заборгованості за рахунок коштів державного бюджету. Окрім того, було визначено алгоритм верифікації обсягів заборгованості, що передбачає залучення територіальних комісій та центральних органів виконавчої влади, що посилює вертикаль контролю;

3) визначення особливості виконання спеціальних обов'язків. Так, Закон легітимізував розширене використання механізму покладення

спеціальних обов'язків (надалі – ПСО) як інструменту забезпечення соціальної стабільності, оскільки ПСО перестало бути тимчасовим перехідним заходом і перетворилося на фундаментальну основу функціонування ринку. Також законодавець встановив пріоритетне право на отримання природного газу для виробників теплової енергії та об'єктів критичної інфраструктури, фактично впровадивши елементи планового розподілу ресурсів у дефіцитних умовах;

4) установлення заборони примусового стягнення заборгованості. Важливою новелою стало введення обмежень на виконавчі дії щодо стратегічних підприємств галузі шляхом встановлення заборони на відкриття виконавчих проваджень та вжиття заходів примусового виконання рішень стосовно підприємств теплокомуненерго та операторів газорозподільних мереж, що забезпечило імунітет активів, необхідних для безперебійного проходження опалювального сезону.

Отже, аналіз Закону України "Про особливості регулювання відносин на ринку природного газу та у сфері теплопостачання під час дії воєнного стану та подальшого відновлення їх функціонування" (2022, 29 липня) свідчить про зміну парадигми правового регулювання, що проявляється в тимчасовій відмові від конкурентних механізмів формування ціни на користь адміністративного стримування; перекладенні ризиків неплатежів та цінової різниці з кінцевого споживача на державу, а також у тому, що учасники ринку (постачальники, оператори) отримали особливий статус, що характеризується як додатковими обмеженнями (заборона відключень, фіксована ціна), так і додатковими гарантіями (захист від стягнення боргів, субвенції).

Ще одним актом, який слід згадати в аспекті цього дослідження, є Енергетична стратегія на період до 2050 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України № 373-р (2023, 21 квітня), яка, зокрема, визначає індикативні показники майбутнього розвитку відновлюваної енергетики. Серед них – досягнення частки 27 відсотків енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії, до 2030 року у валовому кінцевому споживанні енергії, 70 відсотків енергії з відновлюваних джерел у загальному первинному постачанні енергії до 2050 року та наближення до кліматичної нейтральності до 2060 року.

Крім того, Кабінет Міністрів України розпорядженням № 761-р (2024, 13 серпня) затвердив Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2030 року та план заходів з його виконання, зазначивши, що реалізація в повному обсязі положень цього Національного плану дій дасть змогу: підвищити рівень енергетичної незалежності та безпеки України; задекларувати середньострокові державні плани щодо розвитку відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива, визначивши їх масштаб, необхідність в інвестиціях; оптимізувати та вдосконалити законодавче регулювання у сфері відновлюваних джерел енергії й альтернативних видів палива; забезпечити імплементацію законодавства Європейського Союзу у сфері відновлюваних джерел енергії; збільшити частку енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії, у структурі валового кінцевого споживання

енергії України у 2030 році до рівня не менш як 27 відсотків; сприяти залученню інвестицій, технологій та об'єктів інтелектуальної власності до процесу розвитку сфери відновлюваних джерел енергії й альтернативних видів палива; сприяти декарбонізації енергетики, промисловості та транспорту, покращити екологічну ситуацію в державі загалом; сприяти розвитку сталої відновлюваної енергетики без нанесення шкоди біорізноманіттю і природним екосистемам.

Отже, якщо Закон № 2479-IX спрямований переважно на стабілізацію системи регулювання ринку природного газу в умовах воєнного стану і захист побутових споживачів, то Стратегія-2050 та Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2030 року (2024) передбачають лібералізацію, цифровізацію та декарбонізацію відповідної галузі.

2. Системні проблеми адміністративно-правового регулювання ринку природного газу в період воєнного стану

Попри оперативне ухвалення актів, що врегулювали особливості функціонування ринку природного газу в умовах воєнного стану, наразі існує ціла низка системних проблем у цій сфері.

Зокрема, на основі аналізу доктринальних джерел та поточної правозастосовної практики в газовій сфері можна виділити комплекс системних проблем, що перешкоджають ефективному функціонуванню ринку в умовах збройної агресії. Ці недоліки мають як інституційний, так і змістовний характер.

Передусім варто вказати на недостатню інституційну незалежність регуляторних органів, зокрема НКРЕКП, що діє на підставі Закону України "Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг" (2016, 22 вересня). Однією з найбільш гострих проблем, на яку звертають увагу дослідники, зокрема Сердюк та ін. (2025), є недостатній рівень незалежності суб'єктів публічної адміністрації, що здійснюють управління ринком. В умовах воєнного стану спостерігається посилення політичного впливу на рішення НКРЕКП та Міненерго, а відсутність конституційного закріплення статусу регулятора робить його вразливим до кадрових і фінансових маніпуляцій з боку виконавчої влади. Внаслідок цього знижується стабільність регуляторного середовища та підривається довіра інвесторів, оскільки рішення часто приймаються з огляду на миттєву політичну доцільність, а не на довгострокову економічну логіку.

Також варто зазначити дисбаланс між безпековим пріоритетом та інвестиційною привабливістю. Як зауважує Олійник (2022), воєнний стан вимагає від адміністративно-правового регулювання створення "безпекового середовища", проте в Україні виник правовий дисбаланс. Необхідно погодитися з тим, що надмірне зосередження на "ручному управлінні" для ліквідації наслідків руйнувань призвело до ігнорування потреб інвестиційного клімату. Законодавство воєнного часу (зокрема

щодо мораторію на тарифи й обмеження виконавчих дій) захищає споживача, але створює "касові розриви" у постачальників та операторів мереж. Як наслідок, відсутність чітких гарантій повернення інвестицій і компенсації збитків унеможлиблює залучення приватного капіталу для капітального відновлення енергосистеми.

До того ж існує невідповідність адміністративно-правової природи газопостачання сучасним кризовим викликам. Специфіка природного газу як об'єкта регулювання потребує чіткого розмежування функцій транспортування та реалізації. Юморанов (2022) слушно зауважує, що газопостачання є переважно адміністративно-правовим процесом. В умовах воєнного стану відбувається "розмивання" меж відповідальності між оператором газотранспортної системи (ГТС), операторами газорозподільної мережі (ГРМ) та постачальниками в питаннях балансування системи. Правові норми не повною мірою врегульовують порядок дій суб'єктів у зонах ведення бойових дій, де ринкові механізми (договори, номінації) не можуть функціонувати в класичному розумінні. Отже, виникають правові колізії при визначенні відповідальності за втрати газу внаслідок обстрілів та при обліку ресурсів, що передаються для потреб оборони.

Окрім вищезгаданих недоліків та прогалин правового регулювання ринку природного газу, слід згадати про неузгодженість національних антикризових заходів із європейськими стандартами. Хоча Енергетична стратегія до 2050 року декларує інтеграцію з ЄС, поточні адміністративні заходи часто суперечать принципам Третього енергопакета. Тривале використання механізмів ПСО без чітких часових меж та планів виходу створює умови для монополізації ринку державними структурами, гальмування процесу гармонізації законодавства, що є обов'язковою умовою для отримання макрофінансової допомоги та повноцінного членства в енергетичному співтоваристві ЄС.

Отже, системні недоліки правового регулювання ринку природного газу полягають у відсутності балансу між необхідними адміністративними обмеженнями воєнного часу і стратегічною потребою в автономності регулятора, захисті прав суб'єктів господарювання та виконанні євроінтеграційних зобов'язань.

3. Напрями вдосконалення правового забезпечення та перспективи післявоєнного відновлення газового ринку

З огляду на виявлені недоліки у сфері правового регулювання ринку природного газу в умовах воєнного стану, необхідно розробити науково обґрунтовані пропозиції щодо удосконалення такого регулювання.

Передусім варто погодитися з думкою науковців, які зазначають, що запровадження європейських стандартів з урахуванням воєнного стану в усіх сферах діяльності України стане вирішенням завдання щодо розвитку відновлювальної енергетики у воєнний та післявоєнний

періоди. Зокрема, як справедливо вважають вчені, реформа енергетичної галузі та прогрес у подоланні корупції сприятимуть зростанню інвестиційної привабливості Україні, стануть рушійною силою величезного притоку іноземних інвестицій у сектор відновлювальної енергетики (Корольова, 2024).

Окрім того, на основі проведеного аналізу системних недоліків, вбачається за потрібне запропонувати такі напрями вдосконалення правового забезпечення галузі:

1) зміцнення інституційної стійкості регулятора шляхом упровадження рекомендацій наукової спільноти щодо реформування статусу суб'єктів публічної адміністрації, а саме здійснити розробку і внести відповідні зміни до Конституції України в частині закріплення статусу незалежних державних регуляторів як особливих органів у системі поділу влади. Також доцільним є забезпечення фінансової незалежності НКРЕКП через механізм внесків на регулювання від суб'єктів ринку, що виключатиме можливість тиску через державний бюджет;

2) упровадження ризик-орієнтованого підходу в ліцензуванні та контролі на ринку природного газу. Зважаючи на переважно адміністративно-правовий характер відносин у сфері газопостачання, необхідно трансформувати методи державного нагляду, зокрема здійснити перехід до декларативного принципу отримання ліцензій для суб'єктів, що працюють у сферах з низьким ступенем ризику, та цифровізацію всіх етапів взаємодії з регулятором (створення "Електронного кабінету ліцензіата"), а також розробити спеціальні адміністративні регламенти для роботи операторів ГТС та ГРМ в умовах надзвичайних ситуацій, що дозволить легалізувати оперативні технічні рішення без загрози штрафних санкцій за порушення стандартних ліцензійних умов;

3) формування правової моделі "Вихід з PCSO" (*PSO Exit Strategy*), тобто необхідно подолати наслідки "ручного управління" воєнного часу з метою реалізації інвестиційного потенціалу, закладеного в Енергетичній стратегії на період до 2050 року. Для цього доцільно законодавчо закріпити чіткий перехідний період поступової відмови від механізму спеціальних обов'язків (PCSO) паралельно із впровадженням адресних монетизованих субсидій для вразливих верств населення, а також удосконалити механізм захисту прав інвесторів у видобуток газу через запровадження стабільних податкових умов (*Fiscal Stability Clause*) строком до 10–15 років, що мінімізує ризики воєнного часу;

4) гармонізація із європейським Регламентом № 1227/2011 (2011) щодо цілісності та прозорості оптового енергетичного ринку, що є важливим кроком на шляху до повного впровадження стандартів ЄС у цій сфері з метою створення правових запобіжників проти маніпулювань на ринку та використання інсайдерської інформації, що є критично важливим в умовах обмеженого доступу до даних під час воєнного

стану, що дозволить українському ринку стати частиною єдиного європейського газового простору;

5) внесення змін до Закону України "Про особливості регулювання відносин на ринку природного газу та у сфері теплопостачання під час дії воєнного стану та подальшого відновлення їх функціонування" (2023) шляхом доповнення положеннями про перехід від тотального мораторію на ціни до системи диференційованої підтримки. Зокрема, можна розглянути пропозицію щодо законодавчого закріплення обов'язку Кабінету Міністрів України розробити "Дорожню карту виходу з ПСО" з прив'язкою не до дати, а до конкретних економічних показників (наприклад стабілізації ВВП або рівня середньої заробітної плати). Також доцільно запровадити обов'язкове функціонування Єдиного державного реєстру заборгованості на ринку природного газу, що дасть змогу автоматизувати процес верифікації різниці в тарифах і пришвидшити виплату компенсацій суб'єктам ринку.

Висновки

На основі проведеного дослідження можна дійти висновку, що адміністративно-правове регулювання ринку природного газу в умовах воєнного стану змістило акцент з економічної ефективності на енергетичну безпеку та соціальну стабільність, що призвело до накопичення фінансових дисбалансів. З огляду на це виникає необхідність конституційної легітимізації регулятора (НКРЕКП) як запоруки стабільності енергетичного ринку. Також убачається за потрібне здійснити перехід до гнучких методів адміністрування ринку природного газу, які б поєднували захист критичної інфраструктури з поступовим відновленням конкуренції та залученням інвестицій для реалізації стратегічних цілей до 2050 року.

Проведене дослідження підтвердило гіпотезу про те, що воєнний стан спричинив значну деформацію ринкових механізмів на користь адміністративних методів управління на ринку природного газу, а аналіз Закону України № 2479-IX та Енергетичної стратегії на період до 2050 року показав наявність суперечності між поточною потребою в жорсткому державному регулюванні та стратегічною метою лібералізації цієї галузі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

Закон України "Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг" № 1540-VIII (2016, 22 вересня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-19#Text	Law of Ukraine "On the National Commission for State Regulation in the Spheres of Energy and Public Utilities" No. 1540-VIII (2016, September 22). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-19#Text
Закон України "Про особливості регулювання відносин на ринку природного газу та у сфері теплопостачання під час дії воєнного стану та подальшого відновлення їх функціонування" № 2479-IX (2022, 29 липня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2479-20#Text	Law of Ukraine "On the peculiarities of regulating relations in the natural gas market and in the field of heat supply during the period of martial law and the subsequent restoration of their functioning" No. 2479-IX (2022, July 29). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2479-20#Text

Закон України "Про ринок природного газу" № 329-VIII (2015, 9 квітня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text	Law of Ukraine "On the natural gas market" No. 329-VIII (2015, April 9). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text
Корольова, А. А. (2024). Стан адміністративно-правового регулювання відновлювальної енергетики в Україні. <i>Юридичний науковий електронний журнал</i> , (7), 252–255. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/60	Koroliova, A. A. (2024). State of administrative and legal regulation of renewable energy in Ukraine. <i>Juridical Scientific Electronic Journal</i> , (7), 252–255. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/60
Олійник, Б. (2022). Теоретико-правові засади адміністративно-правового регулювання первинного ринку електричної енергії України. <i>Юридичний вісник</i> , (4), 141–148. https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2022.18	Oliinyk, B. (2022). Theoretical and legal principles of administrative and legal regulation of the primary electricity market in Ukraine. <i>Juridical Bulletin</i> , (4), 141–148. https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2022.18
Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 1227/2011 від 25 жовтня 2011 року про доброчесність та прозорість на оптовому енергетичному ринку (2011). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_012-11#Text	Regulation (EU) No. 1227/2011 of the European Parliament and of the Council of 25 October 2011 on integrity and transparency in the wholesale energy market. (2011). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_012-11#Text
Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про затвердження Національного плану дій з відновлюваної енергетики на період до 2030 року та плану заходів з його виконання" № 761-р (2024, 13 серпня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-2024-%D1%80#n12	Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approval of the National Action Plan on Renewable Energy for the period until 2030 and the Action Plan for its Implementation" No. 761-r (2024, August 13). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-2024-%D1%80#n12
Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2050 року" № 373-р (2023, 21 квітня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2023-%D1%80#n6	Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approval of the Energy Strategy of Ukraine for the Period up to 2050" No. 373-r (2023, April 21). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2023-%D1%80#n6
Сердюк, Є. В., Іванишчук, А. А., & Підберезних, І. Є. (2025). Суб'єкти публічної адміністрації, які забезпечують публічне адміністрування ринку природного газу України. <i>Юридичний науковий електронний журнал</i> , (8), 298–302. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/62	Serdiuk, Ye. V., Ivanyshchuk, A. A., & Pidberезnykh, I. Ye. (2025). Subjects of public administration that ensure the public administration of the natural gas market in Ukraine. <i>Juridical Scientific Electronic Journal</i> , (8), 298–302. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/62
Юморанов, Д. І. (2022). Газопостачання як об'єкт адміністративно-правового регулювання. <i>Науковий вісник публічного та приватного права</i> , (3), 178–183. https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.3.32	Yumoranov, D. I. (2022). Gas supply as an object of administrative and legal regulation. <i>Scientific Bulletin of Public and Private Law</i> , (3), 178–183. https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.3.32

Конфлікт інтересів. Автори заявляють, що не мають фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не мають відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору.

Автори не отримували прямого фінансування для цього дослідження.

Бортняк, К., & Добрянська, Н. (2026). Правове регулювання ринку природного газу в період воєнного стану. *Ius Modernum*, 1(142), 93–102. [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)07](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)07)

Надійшла до редакції 15.01.2025.
Прийнято до друку 18.02.2025.
Публікація онлайн 12.03.2026.

СТЕЦОВ Євген

 <https://orcid.org/0009-0003-0339-0067>

аспірант кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
Державного торговельно-економічного
університету

вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
s0633380808@gmail.com

STETSOV Yevhen

 <https://orcid.org/0009-0003-0339-0067>

Postgraduate Student
at the Department of Administrative, Financial
and Information Law
State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
s0633380808@gmail.com

ПРАВОВА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ОБ'ЄКТА ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ

Дослідження присвячено трансформації поняття об'єкта державного фінансового контролю в Україні в умовах євроінтеграційних процесів та переходу від переважно ревізійно-каральної моделі до сучасної моделі державного фінансового аудиту. Метою статті є обґрунтування узгодженого визначення об'єкта державного фінансового контролю, розробка класифікації його складових та виявлення ключових колізій чинного нормативного регулювання з формулюванням напрямів удосконалення з урахуванням міжнародних орієнтирів INTOSAI. Методологічну основу становлять системний і функціональний підходи, порівняльно-правовий аналіз доктринальних моделей (фінансово-ревізійної, ресурсної, інституційної, процесної, документально-інформаційної та ризик-орієнтованої) і їх зіставлення з потребами сучасного публічного аудиту (аудит ефективності, аудит відповідності, IT-аудит, ризик-орієнтоване планування). Обґрунтовано, що чинне законодавство України фактично зводить "об'єкт контролю" до переліку підконтрольних суб'єктів і окремих напрямів перевірки, що породжує розрив між нормою та практикою й обмежує інструментарій аудиту. Запропоновано авторське узгоджене визначення об'єкта контролю як багатокомпонентної системи елементів публічної фінансової діяльності та авторську класифікацію.

Ключові слова: державний фінансовий контроль; об'єкт контролю; державний фінансовий аудит; INTOSAI; ризик-орієнтований підхід; публічні фінанси.

JEL Classification: H83, H61, F15.

Вступ

Державний фінансовий контроль є одним із ключових інститутів публічного управління, через який держава забезпечує законність, фінансову дисципліну та результативність управління публічними коштами й активами (Крутько, 2021; Пасічник, 2023). В українських умовах його значення додатково посилюється чинниками воєнного

LEGAL CONCEPTUALIZATION OF THE OBJECT OF STATE CONTROL

The research examines the transformation of the concept of the state financial control object in Ukraine in the context of European integration and the shift from a predominantly inspection-punitive paradigm to a modern public audit model. The research aims to substantiate an integrated definition of the object of state financial control, develop a classification of its components, and identify key inconsistencies in the current Ukrainian regulatory framework, proposing improvement directions aligned with INTOSAI guidelines. The methodology is based on systemic and functional approaches, as well as comparative legal analysis of doctrinal models (fiscal-revision, resource-based, institutional, process-based, documentary-informational, and risk-oriented) and their correlation with contemporary public audit needs (performance audit, compliance audit, IT audit, and risk-based planning). The research argues that Ukrainian legislation effectively narrows the "object of control" to a list of auditees and several control directions, creating a gap between legal provisions and audit practice and constraining the effectiveness of audit instruments. The research proposes an author's integrated definition of the control object as a multidimensional system of elements of public financial activity and introduces a five-group classification.

Keywords: state financial control; object of control; public audit; INTOSAI; risk-based approach; public finance.

Copyright © 2026. Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії [Creative Commons Attribution License 4.0 \(CC-BY\) Міжнародна ліцензія](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

часу, зростанням обсягів бюджетних видатків, залученням міжнародної допомоги та потребою відновлення інфраструктури, що підвищує ризики неефективного витрачання ресурсів і, відповідно, потребу в сучасних контрольних інструментах (Русіна, 2025).

Україна рухається шляхом гармонізації правового регулювання з європейськими підходами та переходу від переважно ревізійно-каральної моделі до моделі державного фінансового аудиту, у якій контроль спрямований не лише на фіксацію порушень (Штанцель, 2024; Русіна, 2025), а й на виявлення причин управлінських збоїв, оцінку ефективності політик і запобігання ризикам (Левицький, 2025). У цьому контексті центральною методологічною проблемою стає невизначеність об'єкта державного фінансового контролю: без чіткого окреслення того, що саме контролюється, неможливо коректно визначити межі повноважень, предмет контрольних заходів, набір процедур та критерії оцінювання результативності контролю.

Водночас поглиблення фінансової децентралізації, розширення бюджетної автономії територіальних громад та зростання ролі місцевих бюджетів у забезпеченні публічних потреб зумовлюють необхідність переосмислення об'єкта державного фінансового контролю з урахуванням багаторівневої системи управління публічними фінансами. Тому в межах цього дослідження термін "держава" використовується у широкому публічно-правовому значенні та охоплює не лише органи державної влади, але й органи місцевого самоврядування та територіальні громади як самостійних суб'єктів фінансових правовідносин, що здійснюють формування, розподіл і використання публічних фінансів відповідно до принципів фінансової децентралізації та Європейської хартії місцевого самоврядування.

Проблематика визначення об'єкта державного фінансового контролю в Україні істотно актуалізувалася впродовж останніх років у зв'язку з переорієнтацією контрольної функції держави на стандарти публічного аудиту, цифровізацією управління публічними фінансами та євроінтеграційними зобов'язаннями в межах переговорного процесу. У документах Європейської Комісії підкреслюється прогрес України у сфері фінансового контролю та одночасно фіксується потреба подальшої інституційної й методологічної модернізації, зокрема щодо посилення зовнішнього аудиту й узгодження практик із європейськими підходами (*European Commission*, 2025). У цьому контексті на перший план виходить не лише питання повноважень органів державного фінансового контролю, а й методологічна визначеність того, що саме охоплюється контролем як "об'єкт".

Сучасні міжнародні підходи до публічного аудиту (*INTOSAI*) закріплюють універсальні принципи аудиту публічного сектору та три базові типи аудитів (фінансовий, відповідності й ефективності), що безпосередньо впливає на розуміння об'єкта аудиту як багатовимірної конструкції, яка включає ресурси, процеси, програми, системи управління, дані та результати діяльності (*INTOSAI, ISSAI 100*, 2019; *INTOSAI*,

ISSAI 300, 2019). У спеціалізованих керівництвах *INTOSAI* додатково деталізовано, що для комплексної оцінки управління публічними фінансами аудит має охоплювати не тільки правомірність операцій, а й системи та управлінські рішення (*INTOSAI*, 2020). Отже, у міжнародній доктрині об'єкт аудиту концептуально не зводиться до "переліку підконтрольних установ", а розглядається як комплекс явищ і процесів публічної фінансової діяльності.

У національному дискурсі 2019–2025 рр. простежується помітне зміщення уваги від традиційної "ревізійної" логіки до розвитку інструментів аудиту ефективності, ризик-орієнтованого планування та оцінювання результативності державних рішень у сфері публічних фінансів. Зокрема, дослідники аналізують еволюцію ролі державного фінансового контролю в умовах воєнного стану і зростання бюджетних ризиків, наголошуючи на необхідності посилення аналітичної складової та переходу до сучасних аудиторських практик (Пасічник, 2023). Окремий пласт робіт присвячено методології та інструментарію аудиту ефективності в публічному управлінні, де акцент зроблено на оцінці досягнення цілей програм і політик, а також на потребі узгодження процедур з міжнародними стандартами (Штанцель, 2024; Гавкалова & Табацький, 2023). Паралельно формується лінія досліджень щодо публічного аудиту як ширшого інституційного явища та проблеми термінологічного ототожнення аудиту і контролю, що ускладнює розмежування об'єкта та предмета контрольного впливу (Русіна, 2025).

Євроінтеграційний вимір проблеми відображено у працях, які аналізують адаптацію системи фінансового контролю та зовнішнього аудиту до норм і практик ЄС, включно з питаннями незалежності та спроможності вищого органу аудиту, усунення прогалин в охопленні публічних фінансів і посилення методології відповідно до *ISSAI* (Левицький, 2025). Водночас у документах Міністерства фінансів України наголошується на розвитку внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту як елементів комплексної системи управління публічними ресурсами, що також розширює уявлення про можливі компоненти об'єкта контролю – від операцій до систем і процесів (*Ministry of Finance of Ukraine*, 2024; *OECD/SIGMA*, 2024).

Проте, попри помітне оновлення підходів, у зазначених публікаціях переважає фокус або на інституційній складовій (повноваження, статус, організація діяльності органів контролю), або на окремих інструментах (аудит ефективності, моніторинг закупівель, IT-інструменти). Менш розробленим залишається питання узгодженої дефініції об'єкта державного фінансового контролю як системної категорії, що одночасно охоплює ресурси й активи, управлінські процеси, інформаційні системи/дані та ризикові сфери. Саме ця прогалина зумовлює потребу запропонувати у статті узгоджене визначення об'єкта державного фінансового контролю, придатне для модернізації понятійного апарату і зближення національної моделі з підходами *INTOSAI* та європейськими орієнтирами.

Метою статті є обґрунтування узгодженого визначення об'єкта державного фінансового контролю, розробка класифікації його складових з урахуванням сучасних підходів державного фінансового аудиту та міжнародних орієнтирів.

Для досягнення мети поставлено такі завдання: 1) простежити еволюцію наукових уявлень про об'єкт фінансового контролю; 2) систематизувати доктринальні підходи та визначити їх пояснювальні можливості й обмеження; 3) запропонувати узгоджену дефініцію об'єкта та класифікацію об'єктів контролю за групами.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що сучасна ефективність державного фінансового контролю прямо залежить від нормативного закріплення об'єкта контролю як системної багатокомпонентної категорії, а не лише як переліку підконтрольних суб'єктів чи грошових ресурсів. Перевірка цієї гіпотези здійснюється за таким алгоритмом: по-перше, реконструюються історичні та доктринальні моделі розуміння об'єкта контролю і визначаються їхні "зони охоплення" (ресурси/суб'єкти/процеси/інформація/ризики); по-друге, здійснюється зіставлення цих моделей із фактичними потребами сучасного державного фінансового аудиту (аудит ефективності, аудит відповідності, IT-аудит, ризик-орієнтоване планування); по-третє, формулюється узгоджене визначення та класифікація.

Інформаційну базу дослідження становлять наукові джерела з фінансового права, контролю й аудиту, чинні нормативні акти України у сфері державного фінансового контролю, а також міжнародні підходи *INTOSAI* як орієнтир для гармонізації. Обмеження дослідження полягають у тому, що стаття зосереджується на понятійно-методологічному та нормативному вимірах об'єкта контролю і не охоплює емпіричну оцінку результативності конкретних контрольних заходів на основі статистики чи кейс-аналізу.

Основна частина статті структурована так: у першому підрозділі розкрито еволюцію поняття об'єкта державного фінансового контролю – від фіскально-ревізійної моделі до процесно- та ризик-орієнтованих підходів; у другому – запропоновано узгоджене визначення об'єкта та п'ятигрупову класифікацію (ресурсна, інституційна, процесна, документально-інформаційна, ризикова), що дозволяє системно охопити ключові компоненти фінансової діяльності держави; у третьому підрозділі сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавчого визначення об'єкта контролю й узгодження національної моделі із сучасними стандартами публічного аудиту. У висновках узагальнено результати перевірки гіпотези та визначено напрями подальших досліджень.

1. Еволюція поняття об'єкта державного фінансового контролю

Проблематика визначення об'єкта державного фінансового контролю має тривалу історію наукових дискусій і відображає еволюцію уявлень про сутність фінансової діяльності держави, функції

публічного управління та роль контролю в забезпеченні економічної стабільності. Зміст цієї категорії зазнавав істотних трансформацій залежно від домінуючої моделі державного управління, рівня централізації фінансової системи, характеру економічних відносин і ступеня втручання держави у господарську сферу.

1.1. Фіскально-ревізійна модель

На початкових етапах становлення фінансового контролю як інституту державного управління його об'єкт розглядався переважно крізь призму фіскальних інтересів держави. Контроль мав ревізійну природу і був спрямований на перевірку повноти надходжень до державної скарбниці та законності витрачання бюджетних коштів.

У межах цієї парадигми об'єкт фінансового контролю фактично ототожнювався з державними грошовими ресурсами – бюджетними коштами та фондами. Контролю підлягали фінансові документи, касові операції, бухгалтерська звітність, дотримання правил обліку. Такий підхід був характерний для класичної фінансової науки кінця XIX – початку XX століття, а згодом закріпився і в радянській фінансово-правовій доктрині, де об'єкт контролю визначався як грошові кошти, що формують і використовують державні цільові фонди, або як фінансові операції, що забезпечують планове ведення народного господарства (Крутько, 2021).

1.2. Ресурсна модель

Подальший розвиток суспільного виробництва, ускладнення структури публічного сектору та зростання ролі держави як власника матеріальних ресурсів зумовили необхідність розширення уявлень про об'єкт фінансового контролю. У фінансово-контрольній доктрині поступово формується ресурсний підхід, відповідно до якого об'єктом контролю є не лише грошові кошти, а й матеріальні цінності, що мають вартісне вираження та впливають на фінансовий стан суб'єктів.

У працях з господарського контролю й аудиту зазначається, що об'єктами контролю можуть виступати основні засоби, запаси, готова продукція, матеріальні активи, а також інші ресурси, які формують економічну основу фінансової діяльності. Такий підхід означав відхід від суто монетарного розуміння об'єкта контролю і перехід до ширшої ресурсної концепції, в межах якої контроль охоплює всі активи, що перебувають у державній або комунальній власності та мають вартісну оцінку (Гавкалова & Табацький, 2023).

У сучасних умовах ресурсний підхід доповнюється визнанням значущості нематеріальних активів – об'єктів інтелектуальної власності, програмного забезпечення, інформаційних систем, баз даних, що фінансуються за рахунок бюджету. Отже, еволюція ресурсної концепції демонструє поступове "матеріалізування" об'єкта контролю – від коштів до комплексного майнового комплексу публічного сектору.

1.3. Інституційна модель

Наступним етапом розвитку доктрини стало усвідомлення того, що фінансові ресурси не існують автономно від суб'єктів, які ними управляють. Реальним носієм фінансових порушень, так само як і ефективності, є орган чи організація, що приймає рішення щодо формування, розподілу і використання публічних коштів.

У межах інституційного підходу об'єкт державного фінансового контролю ототожнюється з колом підконтрольних установ – органів державної влади, місцевого самоврядування, державних підприємств, бюджетних установ, а також інших суб'єктів, діяльність яких пов'язана з використанням суспільної власності. Саме цю модель покладено в основу сучасного українського законодавства, яке фактично визначає об'єкт контролю через перелік підконтрольних суб'єктів.

Інституційний підхід має важливе значення для формування юрисдикційних меж контролю, однак його обмеженість полягає в тому, що він не охоплює діяльнісний і процесний виміри фінансової діяльності, зосереджуючись лише на організаційній площині.

1.4. Процесна модель

Подальший розвиток управлінських наук, запровадження програмно-цільового методу бюджетування та орієнтація на результативність державної політики зумовили формування процесного підходу до визначення об'єкта фінансового контролю. У його межах об'єктом контролю визнаються не лише ресурси чи суб'єкти, а передусім фінансово-господарські процеси: формування доходів, розподіл бюджетних асигнувань, виконання бюджетів, публічні закупівлі, управління державними інвестиціями, внутрішній контроль і внутрішній аудит.

Процесна модель відображає перехід від ревізійної моделі, орієнтованої на фіксацію порушень постфактум, до моделі державного фінансового аудиту, яка передбачає аналіз причинно-наслідкових зв'язків і оцінку ефективності управлінських рішень. У цьому контексті об'єкт контролю трактується як сукупність управлінських процедур і фінансових операцій, що формують бюджетний цикл. Саме процесна модель становить методологічну основу сучасного аудиту ефективності, що широко застосовується в країнах Європейського Союзу та в діяльності вищих органів аудиту відповідно до стандартів *INTOSAI*.

1.5. Документально-інформаційна та ризик-орієнтована моделі

Цифровізація публічного управління та впровадження електронних систем обліку й звітності зумовили формування документально-інформаційної моделі, відповідно до якої об'єктом фінансового контролю виступає масив фінансової інформації: первинні документи, бухгалтерські реєстри, фінансова і бюджетна звітність, електронні реєстри транзакцій, інформаційні системи управління публічними фінансами.

У цьому контексті контроль дедалі більше набуває аналітичного характеру, спирається на обробку великих масивів даних і застосування ІТ-аудиту. Документально-інформаційний компонент стає самостійним об'єктом контролю, оскільки саме в інформаційних системах фіксуються фінансові зобов'язання, платежі, договори, закупівлі та результати бюджетних програм.

Паралельно формується ризик-орієнтована модель, згідно з якою об'єкт контролю визначається через зони підвищеного ризику у фінансово-господарській діяльності. Контроль зосереджується на тих сегментах, де ймовірність порушень або неефективності є найвищою: публічні закупівлі, державні інвестиції, соціальні виплати, податкове адміністрування, використання міжнародної допомоги тощо.

1.6. Формування системного підходу до визначення об'єкта фінансового контролю

Еволюція поняття об'єкта державного фінансового контролю демонструє поступовий перехід від вузького фіскально-ресурсного трактування до багатовимірної системної моделі, що інтегрує ресурсний, інституційний, процесний, інформаційний та ризик-орієнтований виміри.

Сучасна фінансова система є складною динамічною системою, у якій взаємодіють ресурси, суб'єкти, процеси, інформація й управлінські рішення. Відповідно, об'єкт державного фінансового контролю не може зводитися до окремого елемента цієї системи, а має відображати її комплексну природу. Саме такий системний підхід становить теоретичну основу для модернізації поняття об'єкта державного фінансового контролю в умовах євроінтеграції України та переходу до моделі публічного аудиту, зорієнтованої на результативність, прозорість і підзвітність використання публічних фінансів.

2. Визначення та класифікація об'єктів державного фінансового контролю

2.1. Узгоджене визначення об'єктів державного фінансового контролю

Спираючись на узагальнення наведених моделей (в тому числі на положення міжнародних стандартів *INTOSAI*), доцільно запропонувати розширене визначення об'єкта державного фінансового контролю.

Об'єкт державного фінансового контролю – це система елементів публічної фінансової діяльності, яка охоплює: публічні фінансові ресурси та державні активи; пов'язані з ними суспільні (фінансові) відносини та управлінські функції; фінансово-господарські й адміністративні процеси їх формування, розподілу, використання та обліку; інформаційно-документальні потоки, що відображають зазначені процеси; суб'єктів (органи і організації), які здійснюють чи супроводжують формування, розподіл, використання і збереження цих ресурсів.

У такому розумінні об'єкт контролю є багатовимірною категорією, яка поєднує матеріально-фінансову основу, організаційну інфраструктуру, динаміку фінансової діяльності та інформаційне середовище її функціонування. Це відповідає сучасній концепції публічного аудиту, де контроль розглядається як елемент системи фінансового управління, а не лише як засіб фіксації порушень.

2.2. Методологічні засади класифікації об'єктів державного фінансового контролю

Для практичного застосування пропонованого підходу необхідною є систематизація об'єктів державного фінансового контролю за однорідними групами. Класифікація дозволяє структурувати сферу контролю, визначити пріоритети перевірок, сформулювати відповідний інструментарій і забезпечити комплексне охоплення фінансової діяльності держави.

Методологічною основою запропонованої класифікації є: принцип системності (об'єкт контролю як сукупність взаємопов'язаних елементів); принцип комплексності (охоплення всіх ключових вимірів фінансової діяльності); принцип ієрархічності (виокремлення рівнів і груп об'єктів); принцип ризик-орієнтованості (надання пріоритету сферам з підвищеними загрозами) (*INTOSAI*).

З урахуванням зазначених принципів варто запропонувати класифікацію об'єктів державного фінансового контролю, яка дозволяє системно охопити всі ключові компоненти фінансової системи та є зручною для практичного застосування. Доцільно виокремити п'ять груп об'єктів державного фінансового контролю: ресурсну, інституційну, процесну, документально-інформаційну та ризикову.

2.3. Ресурсна група об'єктів державного фінансового контролю

До цієї групи належать об'єкти, що становлять безпосередню фінансову основу, з приводу якої здійснюється державний фінансовий контроль. Насамперед це фінансові ресурси публічного сектору. Йдеться про кошти державного бюджету, місцевих бюджетів, державних цільових фондів, кошти загальнообов'язкового державного соціального страхування, а також інші грошові фонди, які перебувають у розпорядженні органів державної влади та місцевого самоврядування. Як зазначається в науковій літературі, грошові фонди становлять первинний і базовий об'єкт контролю, адже вони визначають зміст і межі фінансових операцій та слугують критерієм результативності управління державними ресурсами (Крутько, 2021). Тому контроль за рухом і використанням бюджетних коштів та державних цільових фондів – ключовий напрям забезпечення законності, прозорості й ефективності фінансової діяльності суб'єктів публічного сектору.

Окрім власне грошових коштів, до ресурсної групи входять матеріальні активи держави. Це майно державних підприємств та

установ, об'єкти інфраструктури, обладнання, транспорт, матеріальні запаси, продукція тощо – тобто всі ресурси, що мають вартісний вимір і належать державі або територіальним громадам. Значення таких активів як об'єкта фінансового контролю пояснюється тим, що вони формують матеріальну базу для виконання бюджетів і впливають на фінансові показники (через амортизацію, оцінку майна у балансі, витрати на утримання тощо). У наукових джерелах підкреслюється, що матеріальні активи підлягають контролю тією мірою, якою вони прямо чи опосередковано впливають на структуру та динаміку бюджетних показників, а також формують підґрунтя для фінансових зобов'язань держави (Гавкалова & Табацький, 2023). Отже, перевірка наявності, руху та збереження державного майна є невід'ємним елементом державного фінансового контролю, необхідним для ефективного управління публічними фінансами.

До окремої підгрупи ресурсних об'єктів можна віднести нематеріальні активи, що використовуються органами державної влади та бюджетними установами. Це об'єкти права інтелектуальної власності, програмне забезпечення, бази даних, ліцензії, патенти, технології тощо, набуті за бюджетні кошти або які перебувають у державній власності. В умовах цифровізації управління публічними фінансами економічна та стратегічна значущість нематеріальних активів зростає; відповідно, виникає потреба враховувати їх у сфері фінансового контролю. Контроль за нематеріальними активами охоплює, зокрема, перевірку правомірності їх придбання, обліку, використання за призначенням, а також оцінки ефективності витрачання коштів на такі ресурси. Включення цифрових та інформаційних активів до об'єкта контролю є новітньою тенденцією, продиктованою необхідністю забезпечення належного нагляду за ІТ-рішеннями і технологічними системами, що фінансуються з бюджету.

2.4. Інституційна група об'єктів державного фінансового контролю

Ця група охоплює організації та осіб, діяльність яких пов'язана з формуванням, розподілом і використанням публічних фінансів і які, відповідно, підлягають державному фінансовому контролю. Іншими словами, це група підконтрольних установ. Передусім йдеться про органи публічної влади. Міністерства, центральні відомства, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи місцевих рад – усі вони здійснюють бюджетні та фінансово-господарські повноваження. Саме їхні рішення визначають обсяги й напрями використання публічних коштів, управління державним майном, надання фінансових гарантій тощо. Тому діяльність цих органів перебуває під контролем з точки зору законності й ефективності використання ресурсів. У науковій літературі обґрунтовано зазначається, що державний фінансовий контроль повинен

охоплювати органи управління, які беруть участь у формуванні, використанні та відчуженні активів, адже саме на них лежить відповідальність за прийняття фінансових рішень (Пасічник, 2023).

Важливу категорію підконтрольних суб'єктів становлять державні та комунальні підприємства, установи й організації. Їх фінансово-господарська діяльність безпосередньо впливає на стан публічних фінансів, оскільки успішність чи збитковість таких суб'єктів відображається у надходженнях до бюджетів (через податки, дивіденди) або у видатках (через дотації, субсидії, капітальні вкладення). Оперуючи державним і комунальним майном та публічними коштами, ці суб'єкти підлягають державному фінансовому контролю, який здійснюється у формах державного фінансового аудиту, інспектування (ревізій) та інших контрольних заходів щодо дотримання фінансової дисципліни, правильності бухгалтерського обліку і звітності, ефективності використання майна та законності здійснення видатків.

При цьому коло підконтрольних суб'єктів не обмежується установами публічного сектору. Відповідно до ст. 2 Закону України "Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні" (1993, 26 січня), а також законодавства про відкритість використання публічних коштів і державну допомогу суб'єктам господарювання, державний фінансовий контроль поширюється на всіх суб'єктів, які отримують, використовують або управляють публічними фінансовими ресурсами чи державним (комунальним) майном. До них належать, зокрема, державні та комунальні підприємства, господарські товариства з державною часткою, приватні суб'єкти господарювання – отримувачі бюджетних коштів, грантів, субсидій чи державної допомоги, а також інші юридичні та фізичні особи, діяльність яких пов'язана з використанням публічних ресурсів.

Окремо слід зазначити контроль за фізичними особами у випадках, коли вони виступають отримувачами бюджетних коштів або суб'єктами фінансових правовідносин. Наприклад, фізичні особи – підприємці, що отримують компенсації чи гранти; громадяни – отримувачі соціальних виплат, стипендій, компенсацій за бюджетними програмами. Державний фінансовий аудит у таких випадках може перевіряти правомірність призначення виплат, цільове використання наданих коштів, а також фактичне виконання умов (якщо це гранти чи допомоги на конкретні цілі). Контроль фізичних осіб забезпечує персоніфікацію відповідальності та унеможливорює неправомірне отримання чи використання коштів платників податків.

2.5. Процесна група об'єктів державного фінансового контролю

Зазначена група охоплює динамічні аспекти фінансової діяльності, тобто різноманітні фінансові процеси, операції та управлінські цикли, в межах яких відбувається рух ресурсів, виникають фінансові

зобов'язання та формуються результати. Міжнародні стандарти аудиту (INTOSAI) наголошують, що аналіз процесів є ключовим для виявлення причин порушень і оцінки ефективності управління державними фінансами. Це означає, що об'єктом контролю мають бути не лише кінцеві показники чи факти порушень, а й процеси, які до них призводять.

Основні процеси фінансової діяльності держави можна умовно розділити на кілька стадій, і кожна з них є об'єктом уваги контролюючих органів.

Формування фінансових ресурсів. Сюди належать процеси мобілізації доходів бюджету та державних цільових фондів: справляння податків і зборів, перерахування частини прибутку державних підприємств, залучення державних запозичень, отримання трансфертів тощо. Контроль на цій стадії спрямований на перевірку повноти і своєчасності надходжень, правильності визначення бази оподаткування, законності наданих податкових пільг, адміністрування державного боргу, дотримання процедур розподілу міжбюджетних трансфертів тощо. Метою є запобігання втратам публічних доходів та забезпечення виконання планових показників надходжень.

Розподіл і перерозподіл ресурсів. Цей етап включає бюджетне планування, складання і затвердження бюджетних розписів, розподіл бюджетних асигнувань між розпорядниками, внесення змін до бюджету, перерозподіл коштів між програмами та напрямками. Об'єктом контролю тут є управлінські рішення, що визначають адресатів і розміри отримання бюджетних ресурсів. У межах цього процесу перевіряється обґрунтованість бюджетних призначень, відповідність витрат пріоритетам державної політики, дотримання процедур (наприклад програмно-цільового методу, складання паспортів бюджетних програм), законність переведення коштів чи використання резервних фондів. Контроль дозволяє оцінити, наскільки ефективно здійснюється розподіл публічних фінансових ресурсів і чи не допускаються при цьому порушення бюджетного законодавства.

Використання фінансових ресурсів. Це найбільш об'ємна і ризикова сфера, адже саме під час витрачання коштів виникає найбільше порушень і зловживань. Контроль процесів виконання бюджетів охоплює: публічні закупівлі товарів, робіт і послуг; виплату заробітної плати та соціальних допомог; фінансування капітальних видатків і публічних інвестиційних проєктів; трансферти населенню; обслуговування боргу; розрахунки з підрядниками і постачальниками; витрачання коштів цільових фондів тощо. Завдання контролю – перевірити, чи здійснювалися ці операції законно, цільово та ефективно. Законність означає відповідність витрат вимогам бюджетного та іншого законодавства (чи правомірно проведені платежі, чи в межах повноважень, чи на належні цілі). Цільове використання – це витрачання коштів строго на ті цілі,

на які вони були виділені (недопущення нецільового використання бюджетних асигнувань). Ефективність – аналіз співвідношення витрачених ресурсів і досягнутих результатів: чи отримано запланований ефект від використання бюджетних коштів, чи не було допущено марнотратства або завищення вартості. Наприклад, у сфері публічних закупівель контролюючі органи перевіряють дотримання принципів прозорості, конкуренції та недискримінації учасників, виявляють можливі змови чи корупційні схеми під час тендерів, оцінюють економічність закупівель (співмірність ціни ринковим умовам) (Іванова та ін., 2024). Інший приклад – контроль видатків на соціальні програми, де перевіряється адресність допомоги, відсутність дублювання виплат, відповідність витрачання коштів встановленим нормативам (Подольчук, & Кожухівський, 2025).

Управлінські процеси і внутрішній контроль. Ефективність усіх вищезгаданих процесів значною мірою визначається якістю управління. Тому об'єктом державного фінансового аудиту фактично виступають також внутрішні процеси управління фінансами в розпорядників бюджетних коштів та органах влади. До них належать: система стратегічного й оперативного фінансового планування; процедури прийняття рішень керівництвом; організація внутрішнього контролю і внутрішнього аудиту; управління ризиками у сфері фінансів; система обліку та звітності; кадрові процеси, що впливають на фінансову дисципліну. У наукових джерелах зазначено, що об'єктом контролю є "процеси відтворення та операції, що впливають на фінансовий стан", тобто фактично всі дії суб'єктів, від яких залежить фінансовий результат. Аналіз управлінських процесів дозволяє аудиторам виявити причинно-наслідкові зв'язки: не просто констатувати факт порушення, а з'ясувати, який збій чи недолік у системі управління до нього призвів. Такий системний підхід відповідає сучасним вимогам до аудиту – переходу від пошуку окремих помилок до оцінки ефективності систем контролю та управління.

2.6. Документально-інформаційна група об'єктів державного фінансового контролю

Ця група охоплює весь масив даних та носіїв інформації, що відображають фінансово-господарську діяльність підконтрольних суб'єктів. Сюди належать: первинні бухгалтерські документи (накладні, рахунки, акти тощо); реєстри обліку; фінансова, статистична та бюджетна звітність; кошториси, плани використання бюджетних коштів; банківські виписки; договори та контракти; документи про рух матеріальних цінностей; електронні бази даних і реєстри транзакцій; інформація із систем електронних закупівель (*ProZorro*) і систем управління публічними фінансами (*Є-Data*); внутрішні розпорядчі документи (накази, рішення), що впливають на фінансові операції; тощо.

Документальна інформація виступає об'єктом контролю, оскільки саме в документах відображено сутність, обсяг та правомірність фінансових операцій. Перевіряючи документи, контролери встановлюють юридичну і фактичну сторону операцій: чи були вони належним чином оформлені та санкціоновані; чи відповідають відомості в документах реальному стану справ; чи немає підробок або викривлень інформації. Документи є також доказовою базою при виявленні порушень – результати контрольних заходів органу державного фінансового контролю оформлюються відповідними документами, зокрема звітом за результатами державного фінансового аудиту або актом ревізії. Тому повнота і достовірність документально-інформаційної бази суттєво впливають на якість фінансового контролю. Невипадково одним з обов'язкових повноважень органів контролю є право вимагати в підконтрольних установ усі необхідні документи і пояснення посадових осіб.

У сучасних умовах дедалі більшого значення набуває електронна складова інформаційного середовища: автоматизовані системи обліку (наприклад *SAP*, портал *Є-Data* для публічних коштів), електронні реєстри бюджетних зобов'язань, бази даних Держказначейства, портали відкритих фінансових даних тощо. Доступ контролерів до цих систем та їх аналіз фактично теж є формою контролю. Наприклад, моніторинг закупівель у системі *ProZorro* здійснюється Держаудит-службою шляхом аналізу електронних документів і дій замовника на порталі. Отже, різноманітні цифрові дані (цифрові документи, електронні логи операцій, файли обміну інформацією між відомствами) слід розглядати як повноправний об'єкт державного фінансового контролю. Це відкриває можливості для впровадження аналітичних методів аудиту, обробки значних масивів даних (*Big Data*) з метою виявлення аномалій чи ризикових операцій, автоматизації частини контрольних процедур тощо.

2.7. Ризикова група об'єктів державного фінансового контролю

Група охоплює компоненти фінансової діяльності, в яких сконцентровано підвищені ризики фінансових порушень, втрат або неефективності. На відміну від попередніх груп, ризикові об'єкти не є статичними категоріями – це динамічна сукупність сфер і ситуацій, що потребують посиленої уваги контролю залежно від актуальної економічної ситуації.

До ризикових об'єктів, зокрема, можна віднести: сферу публічних закупівель, де існує значна ймовірність змов, завищення цін, неякісного виконання контрактів, "відкатів" тощо; публічні інвестиційні проєкти (будівництво, інфраструктура), де часто трапляються перевитрати, затягування строків, корупційні ризики; сферу соціальних виплат і субсидій, де можливі зловживання при призначенні допомоги, "мертві душі" в одержувачах, неправомірне отримання виплат; окремі сегменти

податкової системи (наприклад відшкодування ПДВ, акцизне адміністрування), де є ризики ухилення від оподаткування, фіктивного підприємництва; діяльність банків, фондів, державних підприємств у частині операцій із державними коштами (ризики нецільового використання, сумнівних фінансових інструментів тощо); нові для держави напрями, які ще не повністю врегульовані (наприклад обіг криптовалют, використання коштів від міжнародної допомоги), що можуть стати "сірою зоною".

У наукових дослідженнях фінансової безпеки наголошується, що контроль у ризикових секторах націлений на виявлення детермінант фінансових загроз та запобігання їм (Гавкалова & Табацький, 2023). Наприклад, в умовах післякризового відновлення економіки контролюючі органи можуть приділяти більшу увагу ризикам неефективного використання коштів, виділених на стимулювання бізнесу чи відбудову, аби попередити їх розкрадання або нецільове спрямування.

Характерною ознакою ризикової групи є її мінливість. Зміни в економіці, законодавстві, поява нових схем шахрайства – все це здатне переформатовувати перелік пріоритетних ризикових зон. Тому органи державного фінансового контролю постійно здійснюють оцінку ризиків (ризик-менеджмент) і коригують плани перевірок відповідно до найбільш критичних напрямів. Фактично ризикова група – це індикативна категорія, що дає змогу гнучко реагувати на актуальні виклики. Так, у період пандемії *COVID-19* ризиковим об'єктом стала сфера закупівель лікарських засобів і медичного обладнання, витрачання коштів стабілізаційних фондів.

3. Проблеми нормативного визначення об'єкта фінансового контролю

Незважаючи на суттєвий розвиток доктрини державного фінансового контролю та наявність численних наукових підходів до визначення його об'єкта, чинне законодавство України досі не містить цілісної та системної дефініції цього поняття. Базовим актом, який регулює цю сферу, є Закон України "Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні" № 2939-XII (1993, 26 січня), з наступними змінами. У ньому поняття об'єкта контролю прямо не визначене. Ст. 2 Закону визначає головні завдання органу державного фінансового контролю і одночасно окреслює коло підконтрольних установ.

Чинна нормативна модель певною мірою відстає від сучасних підходів до фінансового контролю. Наприклад, закон оперує поняттями "державний фінансовий аудит", "інспектування", "перевірка закупівель", але ніде не зазначає прямо, що об'єктом аудиту можуть бути системи внутрішнього контролю чи управлінські рішення (як це є в стандартах *ISSAI*). Так само закон визначає, що планові виїзні ревізії проводяться

за місцезнаходженням юридичної особи або об'єкта права власності, але не конкретизує, що саме розуміється під "об'єктом права власності" (мається на увазі майно, актив).

Для усунення виявлених суперечностей і наближення національної системи фінансового контролю до сучасних вимог необхідно законодавчо визначити об'єкт державного фінансового контролю в його широкому, системному розумінні. Замість обмеження переліком підконтрольних установ слід у законі подати дефініцію, яка включатиме всі ключові складові: публічні фінансові ресурси (бюджетні кошти, позабюджетні фонди, кредити, субвенції тощо); матеріальні й нематеріальні активи держави; фінансові зобов'язання та вимоги держави; процеси формування, розподілу, використання й обліку цих ресурсів; документи та інформаційні системи, де відображено фінансову діяльність; коло суб'єктів (органи влади, підприємства, організації, отримувачі), залучених до цієї діяльності.

Доцільно у тексті закону (можливо, в окремій статті) виділити основні групи об'єктів фінансового контролю, аналогічно до наведеної класифікації: ресурси (кошти бюджетів, фондів, державне майно); суб'єкти (органи влади, підприємства, установи тощо – фактично підконтрольні установи, але як складова поняття об'єкта); процеси (діяльність з формування та використання фінансових ресурсів, виконання бюджетів, здійснення фінансових операцій тощо); документи та інформація (документація, звітність, дані обліку, електронні системи); ризики (сфери підвищеного ризику порушень чи втрат).

Наразі закон концентрується на фактах (використання коштів, стан обліку) і суб'єктах. Але щоб впровадити повноцінний аудит ефективності й аудит відповідності, необхідно прямо вказати, що об'єктом контролю є процеси і діяльність, пов'язана з публічними фінансами. Пропонується доповнити закон положенням, що об'єктом державного фінансового контролю є, зокрема, процеси планування, виконання та звітування за бюджетами, процеси управління державними активами і пасивами, системи внутрішнього контролю у підконтрольних установах, процедури здійснення публічних закупівель тощо. Особливо це актуально для проведення аудитів ефективності, коли оцінюють не лише цифри, а й управлінські рішення і процеси.

Пропонується чітко зазначити, що державний фінансовий контроль поширюється на документи, записи бухгалтерського обліку, фінансову звітність, електронні інформаційні бази та інші носії інформації про фінансову діяльність. Якщо закон зобов'яже надавати будь-яку фінансову інформацію, незалежно від форми її зберігання (паперової чи електронної), це посилить інструментарій контролю. Окрім того, законодавче визнання електронних систем як об'єкта контролю відкриє шлях до більш широкого застосування ІТ-аудиту, аналізу даних, автоматизованого моніторингу.

Висновки

Об'єкт державного фінансового контролю є однією з базових категорій фінансово-контрольної науки та практики, що відображає фокус і межі контрольно-наглядової діяльності держави у фінансовій сфері. Проведене дослідження дозволяє зробити відповідні узагальнення та висновки.

Зміст об'єкта фінансового контролю істотно змінювався на різних етапах розвитку державних фінансів. Спочатку він обмежувався лише державними грошовими ресурсами (фіскально-ревізійний підхід). Згодом був розширений на матеріальні активи, що мають вартісне вираження (ресурсний підхід). Далі акцент перемістився на суб'єктів, які оперують публічними ресурсами (інституційний підхід). У другій половині XX ст. та особливо нині об'єктом контролю почали вважати процеси фінансової діяльності (процесний підхід), інформацію про фінансові операції (документально-інформаційний підхід) та ризикові зони, що становлять потенційну загрозу фінансовій безпеці (ризик-орієнтований підхід). Отже, сучасне розуміння об'єкта державного фінансового контролю є багатовимірним, інтегруючи економічні, правові, управлінські та інформаційні складові.

На основі синтезу різних наукових підходів запропоновано авторське визначення об'єкта державного фінансового контролю як системи елементів публічної фінансової діяльності (ресурсів, відносин, процесів, інформації та суб'єктів), що перебувають у полі впливу контрольних органів. Це визначення охоплює як традиційні елементи (бюджетні кошти, державні органи, фінансові операції), так і нові компоненти, зумовлені цифровізацією та управлінням ризиками (електронні дані, інформаційні системи, ризикові фактори).

Розроблено п'ятиелементну класифікацію об'єктів державного фінансового контролю: ресурсна, інституційна, процесна, документально-інформаційна та ризикова групи. Ресурсна включає публічні фінансові ресурси (бюджети, фонди) і державні активи; інституційна – органи влади, підприємства, організації, що оперують цими ресурсами; процесна – фінансові та управлінські процеси (від мобілізації доходів до здійснення видатків і внутрішнього контролю); документально-інформаційна – бухгалтерські документи, звітність, дані та ІТ-системи; ризикова – сфери й операції з високою ймовірністю порушень чи неефективності.

Законодавчо об'єкт визначений звужено через перелік підконтрольних установ та сфер перевірки, що не охоплює багатьох аспектів (процесів, систем, ризиків). Для усунення прогалин пропонується включення до закону розгорнутого визначення об'єкта державного фінансового контролю з переліком його складових, що відповідатиме стандартам *INTOSAI*. Необхідно чітко передбачити в законі, що об'єктом контролю є не лише установи і кошти, а й процеси, рішення, інформаційні системи, ризикові операції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

- European Commission. Ukraine Report 2025. (2025). Brussels.
- INTOSAI. (2019). *ISSAI 100: Fundamental principles of public-sector auditing*. <https://www.issai.org/pronouncements/issai-100-fundamental-principles-of-public-sector-auditing/>
- INTOSAI. (2019). *ISSAI 300: Performance audit principles*. <https://www.issai.org/pronouncements/issai-300-performance-audit-principles>
- INTOSAI. (2020). *GUID 5250: Guidance on the audit of public debt*. <https://www.issai.org/pronouncements/guid-5250-guidance-on-the-audit-of-public-debt>
- Ministry of Finance of Ukraine. (2024, October 8). *Chapter 32. Financial control (Public internal financial control)*. <https://mof.gov.ua/storage/files/PIFC.pdf>
- OECD/SIGMA. (2024). *Public administration in Ukraine 2023*. OECD Publishing.
Гавкалова, Н. Л., & Табаський, М. Г. (2023). Роль державного фінансового контролю у забезпеченні економічної безпеки держави. <i>Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління</i> , 2(19), 13–23. https://doi.org/10.52363/2414-5866-2023-2-2	Gavkalova, N. L., & Tabatskyi, M. H. (2023). Role of state financial control in ensuring the economic security of the state. <i>Bulletin of National University of Civil Defense of Ukraine. State Management series</i> , 2(19), 13–23. https://doi.org/10.52363/2414-5866-2023-2-2
Закон України "Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні" № 2939-XII (зі змін. і допов.). (1993, 26 січня). <i>Відомості Верховної Ради України</i> , (13), 110.	Law of Ukraine "On the Basic Principles of State Financial Control in Ukraine" No. 2939-XII (as amended). (1993, January 26). <i>Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy</i> , (13), 110.
Іванова, О. Ю., Сидоренко, О. М., & Скабардін, О. В. (2024). Сучасні тенденції реформування державного фінансового контролю сфери публічних закупівель. <i>Бізнес Інформ</i> , (10), 370–378. https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-10-370-378	Ivanova, O. Yu., Sydorenko, O. M., & Skabardin, O. V. (2024). Current trends in reforming state financial control in the field of public procurement. <i>Business Inform</i> , (10), 370–378. https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-10-370-378
Крутько, М. А. (2021). Особливості правового регулювання фінансового контролю в Україні. <i>Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція</i> , 54(1), 26–30. https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.54.1.6	Krutko, M. A. (2021). Peculiarities of legal regulation of financial control in Ukraine. <i>Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence</i> , 54(1), 26–30. https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.54.1.6
Левицький, Я. Ю. (2025). Механізм адаптації системи державного фінансового контролю України до вимог Європейського Союзу. <i>Економіка, управління та адміністрування</i> , 1(111), 165–174. https://doi.org/10.26642/ema-2025-1(111)-165-174	Levitskyi, Ya. Yu. (2025). Mechanism of adaptation of the system of state financial control of Ukraine to the requirements of the European Union. <i>Economics, Management and Administration</i> , 1(111), 165–174. https://doi.org/10.26642/ema-2025-1(111)-165-174
Пасічник, В. М. (2023). Формування системи державного фінансового контролю України в контексті європейської інтеграції. <i>Публічне адміністрування та національна безпека</i> , (8). https://doi.org/10.25313/2617-572X-2023-8-9354	Pasichnyk, V. M. (2023). Formation of the system of state financial control of Ukraine in the context of European integration. <i>Public Administration and National Security</i> , (8). https://doi.org/10.25313/2617-572X-2023-8-9354
Подоліанчук, О., & Кожухівський, О. (2025). Фінансовий контроль у системі публічних закупівель: сучасний стан та напрями розвитку під час воєнного стану. <i>Економіка та суспільство</i> , (80). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-80-168	Podolanchuk, O., & Kozhukhivskyi, O. (2025). Financial control in the public procurement system: Current state and directions of development during martial law. <i>Economy and Society</i> , (80). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-80-168
Русіна, Ю. О. (2025). Державний фінансовий контроль: основні проблеми в умовах воєнного стану. <i>Актуальні проблеми економіки</i> , 2(284), 148–160. https://doi.org/10.32752/1993-6788-2025-1-284-148-160	Rusina, Yu. O. (2025). State financial control: Main challenges in the conditions of martial law. <i>Actual problems of economics</i> , 2(284), 148–160. https://doi.org/10.32752/1993-6788-2025-1-284-148-160

Штанцель, С. Є. (2024). Аудит ефективності публічного управління у забезпеченні фінансової безпеки держави. <i>Український економічний часопис</i> , (6), 182–189. https://doi.org/10.32782/2786-8273/2024-6-30	Shtantel, S. Ye. (2024). Audit of the effectiveness of public administration in ensuring the financial security of the state. <i>Ukrainian Economic Journal</i> , (6), 182–189. https://doi.org/10.32782/2786-8273/2024-6-30
--	---

Конфлікт інтересів. Автор заявляє, що не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автор навчається в установі, яка структурно пов'язана з видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Стецов, Є. (2026). Правова концептуалізація об'єкта державного контролю. *Ius Modernum*, 1(142), 103–120. [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)08](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)08)

Надійшла до редакції 19.01.2026.
Прийнято до друку 23.02.2026.
Публікація онлайн 12.03.2026.

ПРАВО ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

DOI: [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)09](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)09)
УДК 342.9:004.8

ГАЧКЕВИЧ Андрій

<https://orcid.org/0000-0002-8494-1937>

к. ю. н., доцент,
доцент кафедри міжнародного
та кримінального права
Інституту права, психології
та інноваційної освіти
Національного університету "Львівська
політехніка"

вул. Степана Бандери, 12, м. Львів,
79013, Україна
andrii.o.hachkevych@lpnu.ua

HACHKEVYCH Andrii

<https://orcid.org/0000-0002-8494-1937>

PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of International and Criminal Law
Institute of Law, Psychology, and
Innovation Education
Lviv Polytechnic National University

12, Stepan Bandera St., Lviv,
79013, Ukraine
andrii.o.hachkevych@lpnu.ua

"СІРІ ЗОНИ" ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ШІ ТА ОБРОБКИ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ

У сучасний період штучний інтелект часто застосовують для виконання завдань, які так чи інакше пов'язані з обробкою персональних даних. Відповідно до чинного законодавства будь-які операції з персональними даними повинні здійснюватись відкрито, прозоро, а також пропорційно визначеним цілям. Водночас для систем штучного інтелекту характерний феномен "чорної скриньки", який полягає в тому, що спосіб їхнього функціонування є малозрозумілим та зумовлює ситуації, які можуть не мати чіткого правового вирішення, – вони відбуваються у "сірій зоні". Розглянуто, чому проблема захисту персональних даних набуває особливої гостроти внаслідок розвитку штучного інтелекту та суміжних технологій. В основу дослідження покладено гіпотезу, що відсутність прозорості стосовно неможливості пояснення суб'єктові даних, яку саме інформацію про нього та у який спосіб система штучного інтелекту буде використовувати, є єдиним фактором порушення захисту персональних даних. Для того щоб її перевірити, проаналізовано поширені способи застосування штучного інтелекту: профілювання, біометричну ідентифікацію, генерування контенту, а також процедуру навчання систем штучного інтелекту,

"GREY AREAS" OF LEGAL REGULATION OF AI AND PERSONAL DATA PROCESSING

In the modern period, artificial intelligence is often used to perform tasks that are in one way or another related to the processing of personal data. According to current legislation, any operations with personal data must be carried out openly, transparently, and in proportion to defined purposes. At the same time, AI systems are characterized by the "black box" phenomenon, which consists in the fact that the way they function is poorly understood and causes situations that may not have a clear legal solution – they occur in a "grey area". It is considered why the issue of personal data protection is becoming particularly acute due to the development of artificial intelligence and related technologies. The study is based on the hypothesis that the lack of transparency regarding the impossibility of explaining to the data subject what specific information about him and in what way the AI system will use it is the only factor violating the personal data protection. To test this, common applications of AI were analyzed: profiling, biometric identification, content generation, as well as the procedure of training AI systems, which is associated with web scraping as a method of collecting information from websites. Since the

Copyright © 2026. Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії [Creative Commons Attribution License 4.0 \(CC-BY\) Міжнародна ліцензія](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

що пов'язана з вебскрейпінгом як збором інформації з вебсайтів. Оскільки наведені способи у своїй більшості позначені неологізмами, за допомогою етимологічного методу описано їхню сутність. Вивчено поняття обробки персональних даних у законодавстві держав світу та показано, за якими критеріями щодо об'єкта обробки можна оцінювати способи обробки на предмет потенційної небезпечності. Результати дослідження приводять до висновку, що обробка персональних даних системами штучного інтелекту може становити неприйнятний ризик, порушувати вимогу точності персональних даних, створювати загрози для посиленого захисту "чутливих даних" та інформації про дітей, відбуватись без поінформованості суб'єктів даних, а також породжувати ситуацію, коли персональні дані зберігаються значно довше, ніж потрібно для визначеної цілі, та коли їх неможливо виправити (реалізувати право на виправлення). Фактори, які спричиняють порушення захисту персональних даних, крім відсутності прозорості, включають неможливість забезпечення повного контролю над оперативними процесами штучного інтелекту, активну взаємодію з іншими системами і мережами, а також недостатню захищеність від витоків даних, несанкціонованого доступу та інших загроз.

Ключові слова: штучний інтелект, захист персональних даних, обробка персональних даних, штучний інтелект та персональні дані, профілювання, вебскрейпінг.

mentioned methods are mostly designed by neologisms, their essence is described using the etymological method. The concept of personal data processing in the legislation of countries around the world has been studied, and it has been shown according to which criteria regarding the processing object one can assess processing methods for potential danger. The results of the study lead to the conclusion that the processing of personal data by AI systems may pose an unacceptable risk, violate the requirement for personal data accuracy, create threats to the enhanced protection of "sensitive data" and information about children, occur without the awareness of data subject, and also create a situation where personal data is stored significantly longer than necessary for the defined purpose and when it cannot be corrected (exercise the right to rectification). The factors that cause violations of personal data protection, aside from the lack of transparency, include the inability to ensure full control over the AI operational processes, active interaction with other systems and networks, as well as insufficient protection against data leaks, unauthorized access, and other threats.

Keywords: artificial intelligence; personal data protection; personal data processing; artificial intelligence and personal data; profiling; web scraping.

JEL Classification: K10, K19, K20, K29, K33.

Вступ

Розвиток штучного інтелекту та суміжних технологій має значний вплив на відносини щодо обробки персональних даних – системи штучного інтелекту використовують персональні дані для виконання різного роду завдань: від розпізнавання облич як способу біометричної ідентифікації до демонстрування рекомендацій користувачам соціальних мереж.

При цьому сфера обігу персональних даних підпорядкована строгому правовому регулюванню: будь-які операції з персональними даними повинні здійснюватися відповідно до положень спеціального законодавства, частиною якого є принципи обробки даних. Серед них – прозорість – "обробка персональних даних здійснюється відкрито і прозоро із застосуванням засобів та у спосіб, що відповідають визначеним цілям такої обробки" (Закон України "Про захист персональних даних" № 2297-VI, 2010). Принцип прозорості вимагає забезпечення зрозумілості тих процесів, які відбуваються в системах штучного інтелекту. Щоправда, відсутність прозорості, через яку суб'єкт даних не отримує всієї інформації щодо того, як система штучного інтелекту використовує інформацію про нього, може бути далеко не єдиним фактором порушення захисту персональних даних.

Відповідно, ця стаття присвячена проблемі захисту персональних даних з урахуванням тих серйозних викликів, які породжує штучний інтелект та суміжні технології на сучасному етапі.

У дослідженнях правових аспектів використання штучного інтелекту проблема захисту персональних даних займає важливе місце, що підтверджують праці таких українських вчених, як В. Базалицький, А. Бакуменко, Д. Белов, М. Белова, А. Гачкевич, В. Демчина, Н. Загребельна, В. Некрутенко, Є. Остіян, А. Саміло, М. Суржинський та ін.

Ключова ідея, яка співзвучна зі змістом пропонованої статті, полягає в тому, що і приватність, і конфіденційність як цінності потребують особливої охорони, оскільки перебувають у постійній небезпеці в епоху штучного інтелекту і суміжних технологій.

Водночас необхідність прийняття краще адаптованого до сучасних реалій законодавства за зразком Загального регламенту про захист даних ЄС, забезпечення його ефективного дотримання, насамперед під наглядом спеціально створеної інституції, пошук організаційних і технічних можливостей для того, щоб охорона приватності та конфіденційності, а також захист персональних даних були більш надійними, – це питання, які порушували такі українські автори: І. Бем, М. Блохін, І. Городиський, Н. Головацький, І. Дейкун, О. Легка, І. Машкіна, Я. Овчаренко, С. Рзаєва, П. Складанний та ін.

В іноземній науці взаємозв'язок штучного інтелекту та захисту персональних даних є популярним напрямом дослідження, представленим величезною кількістю публікацій. У центрі уваги часто перебуває складне співвідношення технологічного прогресу і питання персональних даних. Наприклад, *Humerick* (2018) вважає, що у ЄС суворі вимоги Загального регламенту про захист даних аж ніяк не сприяють навчанню систем штучного інтелекту та їхньому вдосконаленню. У комплексному дослідженні впливу Загального регламенту про захист даних на штучний інтелект *Sartor* та *Lagioia* (2020) дійшли висновку, що контролерам слід впроваджувати відповідальний підхід до обробки персональних даних. Необхідною є й співпраця всіх зацікавлених сторін – контролерів даних, урядових інституцій, наглядових органів та організацій громадянського суспільства – для того щоб сприяти законності обробки персональних даних. *Onik et al.* (2019), вважаючи персональні дані "новою нафтою" або "новим полем військових дій" у контексті Четвертої промислової революції, пояснюють, в чому полягають небезпеки сучасних технологій і штучного інтелекту для персональних даних, включно з несанкціонованим доступом та витоками даних.

Фокус уваги цієї статті спрямований на способи застосування штучного інтелекту, які з точки зору охорони приватності та конфіденційності викликають занепокоєння через ситуації, що можуть не мати чіткого правового вирішення, а отже, відбуватись у "сірій зоні".

В основу дослідження покладено гіпотезу щодо визначення відсутності прозорості операцій систем штучного інтелекту – суб'єкти даних не можуть отримати повних пояснень, яка інформація про них та

у який спосіб буде використана, що є єдиним фактором порушення захисту персональних даних. Для її перевірки проведено обраний метою статті розгляд окремих способів застосування штучного інтелекту, а також процедури навчання систем штучного інтелекту, що пов'язана з вебскрейпінгом як збором інформації з вебсайтів.

Зважаючи на те, що предмет цього дослідження – обробка персональних даних системами штучного інтелекту – пов'язаний із поняттям обробки, насамперед потрібно з'ясувати його значення відповідно до законодавства сучасних держав. Далі показано, за якими критеріями стосовно об'єкта способи обробки можуть бути оцінені на предмет потенційної небезпечності. За допомогою етимологічного методу описано окремі способи застосування штучного інтелекту: профілювання, біометричну ідентифікацію, генерування контенту, а також навчально-орієнтовану практику вебскрейпінгу. З використанням системного підходу узагальнено фактори неналежної охорони приватності та конфіденційності, а також порушення захисту персональних даних.

1. Поняття обробки персональних даних у законодавстві сучасних держав та критерії потенційної небезпечності залежно від об'єкта обробки

Понятійно-категоріальний апарат законів світових держав про захист персональних даних містить термін "обробка персональних даних". У *табл. 1* наведено його визначення з метою відображення різних типів національних правових систем.

Таблиця 1

Поняття обробки персональних даних у законодавстві держав світу

Держава або штат (назва закону)	Визначення обробки персональних даних
Алжир (Закон про захист фізичних осіб у сфері обробки персональних даних від 10.06.2018)	Будь-яка операція або сукупність операцій, що здійснюються як з використанням автоматизованих засобів та процесів, так і без нього, щодо персональних даних, зокрема: збір, запис, упорядкування, зберігання, адаптування або зміна, пошук, ознайомлення, використання, розкриття шляхом передачі, поширення або надання іншим способом, зіставлення або поєднання, а також блокування, шифрування, стирання або знищення
Бразилія (Закон про захист персональних даних від 14.08.2018)	Будь-яка операція, що виконується з персональними даними, як-от збір, виробництво, отримання, класифікація, використання, доступ, відтворення, передача, розповсюдження, обробка, подання, зберігання, видалення, оцінка інформації або контроль, модифікація, повідомлення, передача, поширення або пошук
Південна Африка (Закон про захист персональної інформації від 19.11.2013)	Будь-яка операція або діяльність, будь-який набір операцій, що здійснюються з використанням автоматизованих засобів або без них, щодо персональних даних, включно зі: (а) збором, отриманням, записом, організацією, зіставленням, зберіганням, оновленням або модифікацією, пошуком, зміною, консультацією або використанням; (б) поширенням шляхом передачі, розповсюдження або наданням доступу в будь-якій іншій формі; (в) об'єднанням, пов'язуванням, а також обмеженням, погіршенням якості, стиранням або знищенням інформації

Держава або штат (назва закону)	Визначення обробки персональних даних
Каліфорнія (Закон про приватність споживачів від 28.06.2018)	Будь-яка операція або сукупність операцій, що виконуються з персональними даними або наборами персональних даних, незалежно від того, чи виконуються вони автоматизованими засобами чи ні
Сінгапур (Закон про захист персональних даних від 20.11.2012)	Виконання будь-якої операції або сукупності операцій стосовно персональних даних, що включає: запис; збереження; організацію, адаптацію або зміну; пошук; комбінацію; передачу різними способами; стирання або знищення
Україна (Закон про захист персональних даних від 01.06.2010)	Будь-яка дія або сукупність дій, як-от збирання, реєстрація, накопичення, зберігання, адаптування, зміна, поновлення, використання і поширення (розповсюдження, реалізація, передача), знеособлення, знищення персональних даних, у тому числі з використанням інформаційних (автоматизованих) систем

Джерело: складено автором на основі опрацювання понятійно-категоріального апарату законодавства про персональні дані сучасних держав: Алжиру (*Loi relative à la protection des personnes physiques dans le traitement des données à caractère personnel*, 2018), Бразилії (*Brazilian Data Protection Law LGPD*, 2018), Південної Африки (*No. 4 of 2013: Protection of Personal Information Act*, 2013), Каліфорнії (*California Legislative Information*, 2018), Сінгапуру (*Singapore Statutes Online*, 2012), України (Закон України "Про захист персональних даних" № 2297-VI, 2010).

Варто додати, що в Загальному регламенті про захист даних "обробка персональних даних" означає будь-яку операцію або сукупність операцій з персональними даними або наборами персональних даних, незалежно від того, чи вони виконуються автоматизованими засобами чи ні. До таких операцій належать: збір, запис, організація, структурування, зберігання, адаптація або зміна, пошук, консультація, використання, розкриття шляхом передачі, поширення або забезпечення доступності іншим способом, узгодження або поєднання, обмеження, видалення або знищення (*GDPR*, 2013).

На основі вивчення поняття обробки в законодавстві сучасних держав, включно з державами – членами ЄС, закони яких узгоджені з положеннями Загального регламенту про захист даних, можна зауважити, що воно охоплює чотири види операцій із персональними даними:

- збір – коли система штучного інтелекту отримує інформацію про фізичну особу і персональні дані стають доступними для використання;
- використання – за допомогою персональних даних як ресурсу, здатного до змін, сучасні технології виконують ті чи інші завдання, отримують певні результати;
- зміна якості – з одного боку, персональні дані можуть бути виправленими, тим самим ставати більш точними, з іншого – зі

зниженням рівня якості персональні дані втрачають чутливість, наслідком десенсибілізації є й підвищення рівня захищеності;

- видалення – коли інформація перестає існувати в системі штучного інтелекту, а отже, не підлягає подальшому використанню.

Дотримання принципів обробки персональних даних та забезпечення прав суб'єкта даних як гарантій правомірності обробки повинно здійснюватись з того моменту, коли системи штучного інтелекту починають накопичувати інформацію про фізичну особу будь-яким методом (якщо тільки вона вже не стала доступною з інших підстав), та завершуватись з видаленням даних після досягнення визначеної цілі.

Водночас не до кінця зрозуміло, чи можливо видалити інформацію, яка стала доступною для системи штучного інтелекту. Риторичний характер цього питання, як і питання того, чи справді можливо виправити неточні персональні дані, свідчить про те, що технічні можливості на сучасному етапі не відповідають прийнятим стандартам.

Варто зазначити, що в положеннях більшості проаналізованих у межах дослідження законів поряд із персональними даними виокремлена категорія "чутливі персональні дані" (інколи – спеціальні), яка має посилений захист: операції з такими даними вимагають особливих гарантій для суб'єктів даних (ст. 11 Закону Бразилії зводить підстави для обробки порівняно зі звичайними персональними даними), а в деяких випадках обробка може бути взагалі практично забороненою (ст. 22 Загального регламенту про захист даних стосовно автоматизованого прийняття рішень).

Слід додати, що залежно від сфер застосування штучного інтелекту відносини з обробки персональних даних, крім загальних правил, можуть бути підпорядковані спеціальним (наприклад стосовно генетичних даних). Такий підхід проявляється в розробці рекомендацій галузевого характеру, внесенні змін до наявних законодавчих актів або навіть прийнятті нових, як-от Закону Каліфорнії про приватність генетичної інформації (*California Legislative Information*, 2021).

Зауважимо наявність у законодавстві сучасних держав ще однієї категорії персональних даних із посиленим захистом – про дітей (ст. 34–35 Закону Південної Африки).

Для оцінювання потенційної небезпечності обробки персональних даних системами штучного інтелекту доцільно змодельовати своєрідний спектр, від позиції у якому залежить необхідність вжиття заходів зі зменшення ризиків.

Критерії щодо об'єкта обробки, які показують приналежність відповідної операції до того чи іншого кінця спектра, є такими: наявність "чутливих персональних даних" або звичайних; інформація

стосується дітей або не пов'язана з ними; персональні дані представляють один із виокремлених у законодавстві видів чи є загальними (в деяких державах наразі не існує законодавчого розрізнення видів персональних даних). Якщо об'єктом операції є персональні дані, які за кожним із критеріїв є спеціальними, то такі операції ближче до того кінця спектра, який відображає особливу небезпечність.

При застосуванні систем штучного інтелекту три вищенаведені категорії персональних даних як об'єкт обробки здебільшого не виділяються із загалу – повний контроль над оперативними процесами користувачами систем наразі не може бути забезпеченим через специфіку сучасних технологій. Крім того, для фільтрування даних за переліченими критеріями перед основним використанням штучний інтелект поки не запрограмований, хоча він безумовно спроможний на це.

2. Способи застосування штучного інтелекту: профілювання, біометрична ідентифікація, генерування контенту

У переліку операцій, які набули поширення сьогодні та під час яких персональні дані підлягають обробці, варто розглянути профілювання, біометричну ідентифікацію, а також генерування контенту.

Профілювання походить від слова "профіль" – означає сукупність основних типових рис, які характеризують господарство, фах тощо (Дмитрієв, 2019b). Поняття профілювання є дуже розлогим за змістом та може охоплювати як широко застосовуваний персоналізований маркетинг, так і формування психологічних портретів у некомерційних цілях – правопорушника для боротьби зі злочинністю або оцінку ментального стану пацієнта, щоб надати правильне лікування.

Профілювання – це спосіб застосування штучного інтелекту, а також форма обробки персональних даних, коли з окремих характеристик суб'єкта даних система штучного інтелекту робить висновки про його приналежність до певної категорії. При цьому профілювання – це не тільки класифікування, а й метод передбачити поведінку суб'єкта даних – за положеннями Загального регламенту про захист даних – для аналізу або прогнозування аспектів, що стосуються ефективності в роботі, економічного становища, здоров'я, особистих уподобань, інтересів, надійності, поведінки, місцезнаходження або пересувань (GDPR, 2013).

Як уже зазначалося, профілювання є дуже поширеним у цифровому маркетингу – воно полягає у демонструванні особі реклами, яка швидше за все її зацікавить (завдяки попередньо отриманій інформації про цю особу, навіть у малому обсязі, можна передбачити її поведінку як споживача).

До профілювання мав відношення скандал щодо витоку даних користувачів *Facebook* у 2015–2017 рр. за участю компанії *Cambridge*

Analytica. Він показав, наскільки високою є чутливість персональних даних у процесах аналітики даних з використанням штучного інтелекту. Інформація з мільйонів профілів у *Facebook* зазнала витоку даних та незаконної обробки в цілях політичного профілювання (*Kleinman, 2018, March 21*).

Слід зауважити, що з прийняттям Закону ЄС про штучний інтелект профілювання як метод оцінки ризиків у контексті боротьби зі злочинністю виведений із "сірої зони" до заборонених практик: використання систем штучного інтелекту для оцінки ризиків, пов'язаних з фізичними особами, з метою оцінки або прогнозування можливості вчинення кримінального правопорушення, виходячи лише з профілювання фізичної особи або оцінки її особистісних рис і характеристик, є протиправним (*European Union, 2025*).

Зі все більш активним впровадженням біометрична ідентифікація породжує дискусії з приводу того, наскільки вона відповідає "букві та духу" законодавства про захист персональних даних і дотриманню прав людини загалом. Безумовно, як процес, під час якого штучний інтелект може визначити, ким є та чи інша людина, біометрична ідентифікація – біометричний означає такий, що належить до деталізованої інформації про тіло людини, наприклад про особливості кольору її очей, яка може бути використана для підтвердження особи цієї людини (*Cambridge Dictionary, 2025a*) – є необхідною для кількох важливих цілей, при цьому має відбуватися з урахуванням поваги до цінностей приватності та конфіденційності.

Автоматичне розпізнавання особи за її унікальними біологічними характеристиками (відбитками пальців, звучанням голосу, скануванням райдужної оболонки ока, скануванням обличчя, геометрією мочки вуха) сприяє підвищенню ефективності правоохоронної діяльності, а також автоматизації й оптимізації контролю над міграційними та іншими процесами у сфері державного управління. Біометрична ідентифікація порушує питання балансу: на одній шальці терезів – інтереси національної безпеки та боротьби зі злочинністю, на іншій – дотримання прав людини при використанні систем штучного інтелекту.

Водночас із розвитком штучного інтелекту обробка біометричних даних застосовуватиметься все частіше і приватними компаніями (наприклад для контролю за робочим часом працівника). Вже сьогодні такого роду ідентифікація інтегрована в системи розумного будинку та для авторизації цифрових пристроїв, а технології розпізнавання облич, розроблені *Cleaview AI* після збору величезних обсягів фотографій у мережі "Інтернет", викликали не тільки дискусії в наукових колах, на які вплинула закупівля продуктів від *Clearview AI* для діяльності правоохоронних органів, а й пред'явлення правових претензій у різних державах (*Borak, 2025, June 11*).

Відповідно до ст. 5 Закону ЄС про штучний інтелект через неприйнятний ризик біометрична ідентифікація на основі штучного інтелекту в багатьох випадках є забороненою:

- створення або розширення бази даних розпізнавання облич шляхом нецільового збору зображень облич з інтернету або записів із камер відеоспостереження;
- розпізнавання емоцій фізичної особи на робочому місці та в навчальних закладах, за винятком медичних або безпекових підстав;
- визначення приналежності до окремої раси, ймовірної підтримки певних політичних поглядів, релігійних чи філософських переконань, ймовірного членства в профспілці, а також особливостей статевого життя чи сексуальної орієнтації (за винятками систематизації законно отриманих наборів біометричних даних і категоризації для цілей правоохоронної діяльності);
- використання систем дистанційної біометричної ідентифікації в режимі реального часу в загальнодоступних місцях для цілей правоохоронної діяльності, водночас у виключному порядку ця процедура таки може здійснюватись відповідно до визначених у Законі ЄС про штучний інтелект правил (*European Union, 2025*).

"Унікальна ідентифікація людини" підпадає під особливий захист з огляду на дію відповідних положень законодавства у сфері обігу персональних даних, зокрема стосовно автоматизованого прийняття рішень у контексті ст. 9 Загального регламенту про захист даних (*Bulgakova, 2022*).

Під генеруванням контенту маємо на увазі створення штучним інтелектом умовно нової інформації – текстів, включно з комп'ютерним кодом, зображеннями, аудіо та відео. Чому умовно нової? Адже вихідні дані є результатом складних процесів, що відбуваються всередині "чорної скриньки", а не в людській свідомості. Творчість генеративних систем штучного інтелекту важко назвати повноцінною хоча б через відсутність творчого внеску людини, тому, вочевидь, більш доречно вживати поняття "синтетична творчість" (*Hachkevych, 2025a*).

У спрощеному розумінні генерування контенту – слово "контент" означає інформаційне наповнення (Дмитрієв, 2019a) – відбувається завдяки тому, що системи штучного інтелекту, опрацювавши величезні обсяги даних, навчилися за виявленими шаблонами та взявши за основу користувацькі налаштування створювати: фотографії, які показують реальних людей, хоча ніколи не були зроблені насправді; звукові файли, коли відомі виконавці співають пісні інших відомих виконавців, хоч насправді ніколи їх не виконували, або романи, написані в стилі видатних письменників (імітуючи їхню манеру).

Зрештою, найбільш поширеною формою генерування контенту є відповіді розмовних чат-ботів (*ChatGPT, Microsoft Copilot, Gemini* тощо) на питання користувачів.

Серед викликів застосування розмовних чат-ботів – введення або завантаження до систем штучного інтелекту інформації, яка містить персональні дані, а також виведення ними результатів з такою ж особливістю (*Hachkevych, 2025b*).

Відносно нещодавно стало зрозумілим, що обробка персональних даних розмовними чат-ботами, як і іншими системами штучного інтелекту, наприклад для резюмування новинних повідомлень, може призвести до порушення принципу точності: сервіс *Apple Intelligence* повідомив, що начебто корпорація *BBC* оприлюднила новину про самогубство Л. Манджоне, заарештованого після вбивства генерального директора *UnitedHealth*, що не відповідало дійсності (*Fraser, 2024, December 13*); М. Бернклау, німецький журналіст, виявив, що чат-бот *Microsoft Copilot* надавав недостовірну інформацію про нього – як про втікача з психіатричної лікарні, шахрая, наркоторговця та жорстокого злочинця (ймовірно, штучний інтелект взяв до уваги ті справи, про які писав журналіст) (*Kelsey-Sugg & Carrick, 2024, November 3*); Б. Худ, австралійський посадовець, був названий *ChatGPT* співучасником вчинення кримінального правопорушення, тоді як насправді він був одним із викривачів (*Mayers et al., 2023, April 6*).

3. Небезпеки процедури навчання систем штучного інтелекту для персональних даних, а також інші ймовірні ризики, зумовлені обробкою персональних даних

Навчання систем штучного інтелекту має на меті зробити їх спроможними виконувати ті завдання, для яких вони призначені. Процедура навчання полягає в тому, що алгоритми аналізують величезні обсяги інформації, в тому числі й персональні дані, для того щоб виявити наявні закономірності – завдяки їм штучний інтелект буде здатним видавати очікувані результати: приймати рішення, прогнозувати, рекомендувати тощо. Надалі система штучного інтелекту зможе опрацьовувати будь-які вхідні дані, адже вона знайшла потрібний алгоритм.

Вебскрейпінг, також дата-скрейпінг, на комп'ютерному жаргоні означає діяльність, що передбачає отримання інформації з вебсайту або екрану комп'ютера та внесення її до електронної таблиці, тобто електронного документа, в якому інформація міститься у рядках і стовпцях та підлягає використанню для розрахунків (*Cambridge Dictionary, 2025b*). Вебскрейпінг полягає в тому, що спеціальне програмне забезпечення за короткий час витягує різного роду інформацію з вебсайтів, включно з персональними даними. Такі дані потрібні системам штучного інтелекту з низки причин, вони є цінним навчальним ресурсом та формують свого роду експертність у технологій.

В оцінках правомірності вебскрейпінгу єдності поки не існує – з одного боку, інформація, на яку націлений вебскрейпінг, є загальнодоступною, тому вона може бути ресурсом для навчання систем штучного інтелекту. Навіть якщо раніше сталися витік персональних даних та незаконне оприлюднення інформації про фізичну особу в мережі "Інтернет", то причина цього зовсім не в зборі даних системою штучного інтелекту. Крім того, навчання відрізняється від застосування, а отже, шкода від того, що над персональними даними буде проведено автоматизований аналіз для виявлення загальних закономірностей, зовсім не співрозмірна розкриттю конфіденційної інформації для широкого кола осіб або її необмеженому в часі зберіганню.

З іншого боку, навіть за умови загальнодоступності персональні дані не повинні втрачати правового захисту. Певні паралелі можна навести з авторським правом: оприлюднення в інтернеті твору, який підлягає правовій охороні, не дозволяє вільно використовувати його. Для такого використання має бути отримана згода правовласника або, як мінімум, наявні правові підстави щодо вільного використання твору без згоди автора. Відповідно, для того щоб практики вебскрейпінгу не відбувались у "сірій зоні", слід керуватись положеннями законодавства для регулювання відносин у сфері обігу персональних даних. У цьому аспекті найбільш прогресивним є Загальний регламент про захист даних, що визначає принципи обробки, права суб'єктів даних, а також формальні підстави, за яких обробка є законною.

Слід зазначити, що питання правомірності обробки персональних даних при навчанні систем штучного інтелекту було порушеним Європейською радою з захисту даних (*European Data Protection Board*, 2024), а також у судовій практиці, зокрема в рішенні Вищого земельного суду Кельна (*Oberlandesgericht Köln*, 2025). Відповідно, при розробці та вдосконаленні систем штучного інтелекту персональні дані можуть бути використаними за наявності законного інтересу як формальної підстави для обробки даних, що підтверджується за допомогою триетапної перевірки:

- (1) визначення, в чому полягає законний інтерес для контролера даних або третьої сторони;
- (2) проведення аналізу необхідності обробки для забезпечення визначеного законного інтересу (так званий тест на необхідність);
- (3) оцінювання того, чи законний інтерес не переважає інтереси або основні права та свободи суб'єктів даних ("тест на балансування").

Вищий земельний суд Кельна, своєю чергою, постановив, що використання персональних даних користувачів *Facebook* та *Instagram* для навчання систем штучного інтелекту корпорацією *Meta* не є протиправним: навіть за відсутності згоди користувачів на обробку їхніх персональних даних існує формальна підстава для обробки у вигляді законного інтересу.

Обробка персональних даних системами штучного інтелекту пов'язана і з іншими ризиками, які проявляються, зокрема, в таких сферах застосування штучного інтелекту, як електронна комерція, охорона здоров'я, а також інформаційні технології. Наявність наведених далі ризиків у *табл. 2* додатково підкреслює той факт, що обробка персональних даних системами штучного інтелекту належить до "сірої зони" та потребує вдосконалення правового вирішення.

Таблиця 2

Ризики обробки персональних даних
системами штучного інтелекту в різних сферах

Сфера використання штучного інтелекту	Ймовірні ризики, зумовлені обробкою персональних даних
Електронна комерція	Витік даних. Ризики та небезпеки, пов'язані з третіми сторонами (наприклад компанією, яка надає маркетингові послуги). Згода на обробку даних не була отримана належним чином (механізм <i>cookies</i> не налаштований). Зберігання даних про користувачів протягом необмеженого строку, тобто порушення принципу пропорційності визначеній цілі
Медичні послуги	Несанкціонований доступ, зокрема внаслідок "слабких" паролів. Втрата даних та атаки програм-вимагачів. Порушення функціонування порталів для пацієнтів (ризики підвищуються при неправильних налаштуваннях). Людська помилка, яка може бути результатом недостатнього рівня цифрових навичок або необізнаності персоналу
Інформаційні технології	Транскордонна передача даних. Профілювання, за якого аналіз даних здійснюється непрозоро. Ризики та небезпеки на рівні самої компанії, включно з необмеженим доступом працівників до файлів користувачів. Масштабованість процесів, яка випереджає вжиття заходів безпеки

Джерело: адаптовано автором для цілей цього дослідження на основі рекомендацій стосовно управління ризиками (*General Data Protection Regulation, 2025, April 9*).

Висновки

Характерний для штучного інтелекту феномен "чорної скриньки", зумовлений тим, що спосіб його функціонування є малозрозумілим, а отже, прозорість – як передумова пояснюваності будь-яких операцій з персональними даними – не може бути забезпеченою, певною мірою визначає зв'язок обробки персональних даних системами штучного інтелекту з "сірою зоною".

Як наслідок того, що невідомою є інформація про дані, які використовує штучний інтелект, про те, як він ці дані опрацьовує та у який спосіб приймає рішення, необхідні для виконання різного роду

завдань, до сучасних технологій виникає недовіра, яку посилюють інші виявлені та досліджувані у цій статті фактори.

По-перше, використання систем штучного інтелекту може породжувати ризики – від прийнятних, якими інколи можна знехтувати, до неприйнятних, через високу ймовірність яких експлуатація систем взагалі може бути заборонена (наприклад для соціального скорингу або профілювання в цілях притягнення до кримінальної відповідальності).

Водночас і способи обробки персональних даних можуть перебувати в різних кінцях спектра потенційної небезпечності: інформація про дітей, "чутливі персональні дані" або генетичні дані як об'єкти обробки несуть високий ризик, їхня допустимість залежить від запровадження ефективних заходів для мінімізації потенційної шкоди.

По-друге, після того як інформація у будь-який спосіб стала доступною для системи штучного інтелекту, точність як вимога часто не може бути виконаною. Операції, які відбуваються всередині відповідно до свого роду логіки штучного інтелекту, слабо підконтрольні користувачам, особливо тим, які не мають спеціальних знань та навичок. Відповідно, навіть якщо дані в первісному наборі будуть виправленими, це не змінить кінцевого результату, що добре помітно в контексті генерування контенту.

По-третє, обробка даних може відбуватись без поінформованості суб'єктів даних, особливо для навчання систем штучного інтелекту. Без попередження користувачів та отримання їхньої згоди штучний інтелект може зберігати та використовувати введену ними інформацію, в тому числі персональні дані із завантажених документів.

Зауважимо, що дедалі частіше, згідно з прийнятими стандартами захисту персональних даних, загальнодоступні сервіси штучного інтелекту, включно з розмовними чат-ботами, містять опцію надання згоди на те, щоб інформація, яка передається системі, надалі сприяла навчанню штучного інтелекту. Водночас те, що інформація про фізичну особу була оприлюднена в мережі "Інтернет", не дозволяє внаслідок вебскрейпінгу вільно здійснювати її збір та використання.

Однією з найбільших перешкод для того, щоб охорона приватності та конфіденційності, а також захист персональних даних при використанні систем штучного інтелекту були належними, є те, що персональні дані зберігаються значно довше, ніж потрібно для визначеної цілі. Крім того, наявні сприятливі умови для обміну даними, витоків даних та несанкціонованого доступу – програма на базі штучного інтелекту взаємодіє з іншими програмами. Хоча сама по собі система штучного інтелекту є окремим технічним рішенням, розробленим для виконання певного завдання, вона інтегрована в технологічне середовище і може бути під'єднана до інтернету та інших мереж.

У процесі дослідження спростовано гіпотезу про те, що єдиним фактором порушення захисту персональних даних є відсутність прозорості стосовно неможливості пояснення суб'єктові даних, яку саме інформацію про нього та у який спосіб система штучного інтелекту буде використовувати. Отримані результати показують, що при обробці

персональних даних системами штучного інтелекту такі дані можуть втрачати свою якість, водночас виправити це поки неможливо, а також можуть зберігатись значно довше, ніж потрібно для визначеної цілі. Повною мірою не забезпечується посилений захист "чутливих даних", інформації про дітей, генетичних та інших виокремлених у законодавстві видів персональних даних, як і повний контроль людини над процесами, що відбуваються всередині систем штучного інтелекту.

У зв'язку з цим напрями подальших досліджень визначає необхідність вдосконалювати технічні й організаційні аспекти штучного інтелекту, поряд із правовими, щоб персональні дані, які він обробляє, могли бути убезпеченими, а також зміненими в разі необхідності або навіть видаленими цілком після того, як заявлена мета була реалізована.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

- Borak, M. (2025, June 11). *Clearview AI faces more legal uncertainty in UK and US*. Biometric Update. <https://www.biometricupdate.com/202506/clearview-ai-faces-more-legal-uncertainty-in-uk-and-us>
- Brazilian Data Protection Law LGPD*. (2018). ANPD. <https://www.gov.br/anpd/pt-br/centrais-de-contenido/outros-documentos-e-publicacoes-institucionais/lgpd-en-lei-no-13-709-capa.pdf>
- Bulgakova, D. (2022). Unique human identification under the GDPR Article 9(1) (2). *Philosophy of Law and General Theory of Law*, 1, 130–159. <https://doi.org/10.21564/2707-7039.1.275645>
- California Legislative Information. (2018). *California Consumer Privacy Act of 2018*. https://leginfo.ca.gov/faces/codes_displayText.xhtml?division=3.&part=4.&lawCode=CIV&title=1.81.5
- California Legislative Information. (2021). *California Genetic Information Privacy Act of 2021*. https://leginfo.ca.gov/faces/billTextClient.xhtml?bill_id=202120220SB41
- Cambridge Dictionary. (2025a). *Biometric*. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/biometric>
- Cambridge Dictionary. (2025b). *Web-scraping*. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/web-scraping>
- European Data Protection Board. (2024). *Opinion 28/2024 on certain data protection aspects related to the processing of personal data in the context of AI models*. https://www.edpb.europa.eu/system/files/2024-12/edpb_opinion_202428_ai-models_en.pdf
- European Union. (2025). *The EU Artificial Intelligence Act*. The Artificial Intelligence Act. <https://artificialintelligenceact.eu/>
- Fraser, G. (2024, December 13). *BBC complains to Apple over misleading shooting headline*. BBC. <https://www.bbc.com/news/articles/cd0elzk24dno>
- GDPR. (2013). *Art. 4 – Definitions*. In *General Data Protection Regulation (GDPR)*. <https://gdpr-info.eu/art-4-gdpr/>
- General Data Protection Regulation. (2025, April 9). *Best 3 GDPR risk assessment examples*. <https://gdprinfo.eu/best-3-gdpr-risk-assessment-examples>
- Hachkevych, A. (2025a). "Synthetic Creativity" of Generative Artificial Intelligence Poses Challenges for Legal Protection of Copyright and Related Rights. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences*, 12(3), 43–50. <https://doi.org/10.23939/law2025.47.043>
- Hachkevych, A. (2025b). The impact of generative artificial intelligence on the legal systems of contemporary states. *Law and Innovative Society*, 1(24), 37–46. [https://doi.org/10.37772/2309-9275-2025-1\(24\)-3](https://doi.org/10.37772/2309-9275-2025-1(24)-3)
- Humerick, M. (2018). Taking AI Personally: How the E.U. Must Learn to Balance the Interests of Personal Data Privacy & Artificial Intelligence. *Santa Clara High Technology Law Journal*, 34(4), 393–418.
- Kelsey-Sugg, A., & Carrick, D. (2024, November 3). *AI hallucinations caused artificial intelligence to falsely describe these people as criminals*. ABC News. <https://www.abc.net.au/news/2024-11-04/ai-artificial-intelligence-hallucinations-defamation-chatgpt/104518612>

Kleinman, Z. (2018, March 21). *Cambridge Analytica: The story so far*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/technology-43465968>

Loi relative à la protection des personnes physiques dans le traitement des données à caractère personnel. (2018). *Journal Officiel de la République Algérienne Démocratique et Populaire, Conventions et Accords Internationaux*. <https://www.joradp.dz/FTP/JO-FRANCAIS/2018/F2018034.pdf>

Law relating to the protection of natural persons in the processing of personal data. (2018). *Official Journal of the People's Democratic Republic of Algeria, Conventions and International Agreements*. <https://www.joradp.dz/FTP/JO-FRANCAIS/2018/F2018034.pdf>

Mayers, L., Martin, S., & Rybicki, D. (2023, April 6). *Victorian mayor may sue OpenAI after ChatGPT "accuses" him in bribery case*. ABC News. <https://www.abc.net.au/news/2023-04-06/hepburn-mayor-flags-legal-action-over-false-chatgpt-claims/102195610>

No. 4 of 2013: *Protection of Personal Information Act, 2013*. (2013). Republic of South Africa Government Gazette. https://www.gov.za/sites/default/files/gcis_document/201409/3706726-11act4of2013protectionofpersonalinforcorrect.pdf

Oberlandesgericht Köln, 15 UKI 2/25. (2025). Justiz.nrw.de. https://nrwe.justiz.nrw.de/olgs/koeln/j2025/15_UKI_2_25_Urteil_20250523.html

Higher Regional Court of Cologne, 15 UKI 2/25. (2025). Justiz.nrw.de. https://nrwe.justiz.nrw.de/olgs/koeln/j2025/15_UKI_2_25_Urteil_20250523.html

Onik, M. M. H., Kim, C.-S., & Yang, J. (2019). Personal Data Privacy Challenges of the Fourth Industrial Revolution. In *2019 21st International Conference on Advanced Communication Technology (ICACT)* (pp. 635–638). IEEE.

Sartor, G., & Lagioia, F. (2020). *The impact of the General Data Protection Regulation (GDPR) on artificial intelligence*. European Parliament. <https://doi.org/10.2861/293>

Singapore Statutes Online. (2012). *Personal Data Protection Act 2012 – Singapore Statutes Online*. <https://sso.agc.gov.sg/Act/PPDA2012>

Дмитрієв, О. (2019а). *Контент – тлумачення, орфографія, новий правопис онлайн*. <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=контент>

Dmytriiev, O. (2019a). *Content – interpretation, spelling, new online orthography*. <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=контент>

Дмитрієв, О. (2019б). *Профіль – тлумачення, орфографія, новий правопис онлайн*. <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=профіль>

Dmytriiev, O. (2019b). *Profile – interpretation, spelling, new online orthography*. <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=профіль>

Закон України "Про захист персональних даних" № 2297-VI (2010). Офіційний вебпортал парламенту України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>

The Law of Ukraine "On the Protection of Personal Data" No. 2297-VI. (2010). Official Website of the Parliament of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>

Конфлікт інтересів. Автор заявляє, що не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Гачкевич, А. (2026). "Сірі зони" правового регулювання ШІ та обробки персональних даних. *Ius Modernum*, 1(142), 121–135. [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)09](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)09)

Надійшла до редакції 23.09.2025.

Прийнято до друку 29.10.2025.

Публікація онлайн 12.03.2026.

HORIELOVA Veronika <https://orcid.org/0000-0001-6536-2422>

PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of State Legal and Humanitarian Sciences
Educational and Scientific Humanitarian Institute
V. I. Vernadsky Taurida National University
33, John McCain St., Kyiv, 01042, Ukraine
gorielova.veronika@tnu.edu.ua

ГОРЕЛОВА Вероніка <https://orcid.org/0000-0001-6536-2422>

к. ю. н., доцент, доцент кафедри
державно-правових і гуманітарних наук
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Таврійського національного університету
імені В. І. Вернадського
вул. Джона Маккейна, 33, м. Київ,
01042, Україна
gorielova.veronika@tnu.edu.ua

ETHICAL BOUNDARIES OF AI-DRIVEN AUTONOMOUS WEAPONS

The rapid development of artificial intelligence technologies and their active implementation in the military sphere are leading to multidimensional challenges encompassing ethical, legal, technological, and security aspects. Particular attention is drawn to the phenomenon of autonomous weapons, specifically combat systems capable of independently making decisions regarding the use of force without direct human involvement. Such an approach radically changes the understanding of the nature of modern armed conflicts, while at the same time generating risks of losing human control, violating international humanitarian law, and blurring the lines of legal and moral responsibility.

The relevance of this study lies in the need to develop clear mechanisms for the ethical and legal regulation of autonomous combat systems in conditions where international law has not yet established unified standards, and national legislation remains fragmented and unsystematic. The research hypothesis is based on the assumption that the absence of defined frameworks for the use of autonomous weapons creates the risk of uncontrolled use of force, the consequences of which could be catastrophic for both civilian populations and global stability and the international order.

The methodology includes an interdisciplinary approach that combines a comparative analysis of international legal acts, an assessment of ethical concepts of autonomous decision-making, a systematic risk analysis, and a critical discourse on the issue of civil and democratic control over military technologies. Particular attention is paid to the analysis of Ukrainian legislation and its compliance with international standards, taking into account the provisions of the Military Security Strategy of Ukraine.

The results of the study indicate that Ukraine's current regulatory framework only partially governs the field of autonomous weapons, while international

ЕТИЧНІ МЕЖИ ВИКОРИСТАННЯ АВТОНОМНОЇ ЗБРОЇ НА БАЗІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту та їх активне впровадження у військову сферу зумовлюють появу багатовимірних викликів, що охоплюють етичний, правовий, технологічний і безпековий аспекти. Особливу увагу привертає феномен автономної зброї, а саме бойових систем, які здатні самостійно ухвалювати рішення щодо застосування сили без безпосередньої участі людини. Такий підхід радикально змінює уявлення про характер сучасних збройних конфліктів, водночас породжуючи ризики втрати людського контролю, порушення міжнародного гуманітарного права та розмиття меж правової й моральної відповідальності.

Актуальність дослідження полягає в потребі формування чітких механізмів етико-правового регулювання автономних бойових систем в умовах, коли міжнародне право ще не виробило уніфікованих стандартів, а національні законодавства залишаються фрагментарними та несистемними. Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що відсутність визначених рамок використання автономної зброї створює загрозу неконтрольованого застосування сили, наслідки якого можуть бути катастрофічними як для цивільного населення, так і для глобальної стабільності та міжнародного порядку.

Методологія включає міждисциплінарний підхід, що поєднує порівняльний аналіз міжнародних правових актів, оцінку етичних концепцій автономного ухвалення рішень, системний аналіз ризиків і критичний дискурс щодо проблеми цивільного та демократичного контролю над військовими технологіями. Особливу увагу приділено аналізу українського законодавства та його відповідності міжнародним стандартам, з урахуванням положень Стратегії воєнної безпеки України.

Результати дослідження засвідчують, що чинна нормативна база України лише частково регулює сферу автономної зброї, а міжнародні

conventions do not contain sufficiently specific provisions regarding fully autonomous systems. The need to develop ethical codes, ensure transparency of decision-making algorithms, create accountability mechanisms, and harmonise national legislation with modern international approaches is substantiated. It is emphasised that the integration of ethical and legal control mechanisms is a key condition for minimising potential threats, guaranteeing human rights, and ensuring global security in the context of a new military reality.

Keywords: autonomous weapons, artificial intelligence, international humanitarian law, ethical standards, military technologies.

конвенції не містять достатньо конкретних положень щодо повністю автономних систем. Обґрунтовано необхідність розробки етичних кодексів, забезпечення прозорості алгоритмів ухвалення рішень, створення механізмів підзвітності та гармонізації національного законодавства із сучасними міжнародними підходами. Підкреслено, що інтеграція етичних і правових механізмів контролю є ключовою умовою мінімізації потенційних загроз, гарантування прав людини та забезпечення глобальної безпеки в умовах нової воєнної реальності.

Ключові слова: автономна зброя, штучний інтелект, міжнародне гуманітарне право, етичні стандарти, військові технології.

JEL Classification: K33, O33, H56.

Introduction

Over the past decades, artificial intelligence has become a key driver of technological development, influencing the economy, security, international relations, and legal systems. Its application in the military sphere attracts particular attention, as it extends beyond mere technical innovation and raises fundamental ethical and legal questions related to global security and the humanity of armed conflict.

One of the most contentious areas is the use of autonomous weapons – systems capable of operating without direct human intervention. This approach alters the nature of armed operations while simultaneously raising a number of critically important questions: how to ensure oversight of decisions made by machines, who bears responsibility for their actions, and whether it is possible to integrate principles of international humanitarian law into algorithms incapable of moral judgment (Boulain & Verbruggen, 2017).

Recent studies have initiated a debate regarding the legal and ethical boundaries of autonomous use of force. Specifically, human rights aspects of autonomous weapons have been examined (Heyns, 2016), technical ethics and risks of indiscriminate algorithmic actions have been analysed (Sharkey, 2010), the dehumanisation of decisions and moral dilemmas posed by autonomous systems have been explored (Asaro, 2012), and strategic and security risks have been assessed (Scharre, 2018).

Despite the significant contributions of these authors, issues of civilian oversight, allocation of responsibility, and adaptation of national legislation remain insufficiently studied, particularly in the context of armed conflicts.

The aim of this article is to reflect on the ethical boundaries of the use of autonomous weapons, analyse their role in contemporary warfare, and assess the need for international regulation. To achieve this aim, the following objectives have been identified: 1) to analyse international legal instruments concerning autonomous combat systems; 2) to evaluate ethical concepts related to autonomous decision-making; 3) to investigate the risks of losing human control; and 4) to compare national approaches to the regulation of autonomous weapons.

The research hypothesis posits that effective ethical and legal regulation of autonomous weapons is only possible through an integrated approach that combines international norms, national legislation, mechanisms of civilian oversight, algorithmic transparency, and humanitarian standards.

The information base of the study comprised international conventions, national regulatory acts of Ukraine, analytical reports from defence centres, scholarly publications, and materials from human rights organisations. Data processing was conducted through thematic classification, comparative analysis, systematisation of problematic aspects, and critical reflection on ethical models. The limitations of the study relate both to the empirical component (limited access to classified military protocols) and to the normative analysis (incomplete representation of internal state control procedures).

The main body of the article is structured in accordance with the logic of the research and encompasses five thematic sections. The first section analyses the ethical and legal issues of autonomous weapons, including challenges for international humanitarian law, questions of responsibility, and moral dilemmas associated with autonomous decision-making. The second section is devoted to risks to civilian oversight and international security, including the threat of losing human control over algorithms, the danger of misuse, and violations of humanitarian principles. The third section examines national practices for regulating autonomous weapon systems in Ukraine, with an emphasis on the regulatory and legal framework, participation in international initiatives, and dilemmas between defence needs and ethical obligations. The fourth section provides an analysis of global examples and corporate policies in the field of artificial intelligence, particularly the transformation of ethical principles by technology companies and their interaction with state structures. The fifth section proposes the integration of ethical and legal mechanisms in the use of autonomous combat systems, including the development of ethical codes, the implementation of transparency mechanisms, personal accountability, and humanitarian oversight.

This approach allows for a comprehensive exploration of the research problem, highlights its scientific novelty, and outlines practical avenues for its resolution.

1. Problem Statement

The development of next-generation autonomous weapon systems raises a number of complex issues that go far beyond technical efficiency. Whereas attention was previously focused on combat capabilities, there is now increasing debate over their moral and legal permissibility. Autonomous systems capable of operating without human involvement are already being integrated into military strategies, raising concerns about their impact on humanitarian law, ethical norms, and global security.

One of the key challenges concerns the issue of responsibility. If a decision to use force is made by a machine, it is unclear who should be held accountable: the state, the developer, the operator, or no one? Since algorithms are incapable of moral judgment, traditional approaches to legal responsibility lose clarity, creating a significant challenge for international law. Equally important is the issue of algorithmic transparency. Although algorithms give the impression of precision, decision-making mechanisms often remain opaque. In combat conditions, this may lead to erroneous strikes, the consequences of which are difficult to explain or analyse. Consequently, there is a need to establish control mechanisms that allow the actions of autonomous systems to be assessed in terms of legal and humanitarian norms. Particular attention should be given to the humanitarian application of such technologies. In peacekeeping missions, autonomous weapons can act quickly and impartially, yet without the capacity for empathy or moral evaluation of the situation. This calls into question their ability to distinguish between civilians and combatants, as well as to consider context, which is critically important for compliance with humanitarian law. Equally problematic is the determination of the boundary between permissible and impermissible use of force. Proponents of autonomous systems argue that they reduce human error, but critics emphasise that even the most advanced AI cannot take moral categories into account and, therefore, its decisions may conflict with humanitarian principles. The situation is further complicated by the absence of clear international norms regulating the use of fully autonomous weapons. This creates a legal vacuum in which states may experiment without adequate ethical accountability. Such a state of affairs could trigger a new arms race, in which the primary role is played not by human factors, but by the level of automation.

In view of this, the issue of autonomous weapons is not merely technical or military, but also civilizational. It raises the question of whether humanity is prepared to delegate the power over life and death to machines that lack consciousness, moral judgment, or the capacity for empathy. For this very reason, the development of ethical codes, international treaties, and standards is necessary, integrating technological progress with humanistic values and ensuring a balance between security and accountability.

2. Global Ethical Transformations in the Field of Military Applications of AI

At the beginning of 2025, the global technological community received a strong signal regarding the transformation of ethical guidelines in the development of artificial intelligence (AI). Google officially revised its ethical principles for the use of AI, which sparked active debates not only within academic and political circles but also among the wider public.

The very fact that the corporation revised its internal policy – which in 2018 had proclaimed restrictions on the use of artificial intelligence

algorithms in the military sphere and surveillance systems – was significant, as it demonstrated a new stage in the relationship between technological progress, global competition, and the issues of ethical oversight. (The Washington Post, 2025, February 4). Google's decision was explained by the new conditions of geopolitical instability, the increasing importance of national security, and the need to adapt corporate policy to contemporary challenges. Whereas the previous emphasis had been on the risks of human rights violations and the inadmissibility of using AI in armed conflicts, in 2025 the corporation announced its intention to cooperate with state institutions to develop technologies that would align with democratic values and the principles of international law. Thus, Google sought to position itself not as an uncontrolled player in the global market, but as an actor striving to integrate technological progress with a framework of legal and humanistic coordinates. This transformation of Google's policy is merely part of a broader trend observed in the technology industry in recent years. Other digital market giants, notably Microsoft and Amazon, have for a long time maintained close ties with US defence structures, developing tools for data processing, cybersecurity, and the management of complex operations. In this context, Google's position can be interpreted as a compelled move, driven not so much by a change in internal corporate priorities as by the intensification of international competition in the field of military technologies, particularly the active development of autonomous systems in China and several other states seeking leadership in the defence applications of AI.

The internal protest of Google employees against the company's involvement in Project Maven has gained particular significance in the discussion of new ethical guidelines (The New York Times, 2018, April 4). This was an initiative of the US Department of Defense, which envisaged the use of Google's algorithms to analyse military video data and identify targets (Mozur & Wakabayashi, 2018, June 1). Widespread employee dissatisfaction, which led the company to withdraw from the project in 2019, vividly demonstrated the conflict between a corporate culture oriented towards humanistic and democratic values, on the one hand, and state interests aimed at strengthening military capabilities, on the other. Despite the policy change in 2025, the company's leadership emphasised that any cooperation with government institutions would be conducted in compliance with international law and with due consideration of the risks of misuse.

The Google example has served as a kind of indicator of the overall dynamics in the field of AI ethics: major technology corporations cannot remain aloof from military and political processes, yet at the same time must take into account societal demands for transparency, accountability, and oversight. The situation revealed a profound paradox of the modern era: technologies that have the potential to protect democratic values can simultaneously undermine them if applied in an uncontrolled or irresponsible manner.

3. Ukraine's National Interests in the Context of International Regulation of Autonomous Weapons

In the realm of national security and international relations, the issue of using AI in autonomous weapons systems has acquired particular urgency. Such systems are capable of making decisions on the use of force without human involvement, fundamentally altering the nature of contemporary armed conflicts. On the one hand, their integration may enhance state capabilities in defence and create new forms of strategic advantage. On the other hand, autonomous technologies remain beyond traditional ethical and legal standards, as their functioning does not adhere to principles of humanity, accountability, or proportionality. In this context, the study of the ethical boundaries of AI use in warfare and the development of legal mechanisms for its international regulation emerges as one of the most pressing tasks for contemporary science and practice (The Washington Post, 2025, February 4).

Another important aspect is Ukraine's participation in international initiatives aimed at preventing the uncontrolled militarisation of artificial intelligence. In particular, within the framework of UN discussions on the prohibition or limitation of autonomous weapons systems, the Ukrainian side has repeatedly expressed the position that the role of international law and collective oversight mechanisms should be strengthened (United Nations, 2024, October 2). This reflects the state's endeavour to align its national interests with global security, which is particularly significant in the context of the ongoing Russian aggression. However, a key issue remains the absence of a clear international consensus regarding the status of autonomous weapons. Some countries, including the United States and China, oppose a complete ban on such systems, arguing for their strategic importance to national defence. At the same time, a number of European states, as well as international human rights organisations, call for the introduction of preventive restrictions and the establishment of a universal treaty similar to the Convention on Cluster Munitions or the Ottawa Convention on the Prohibition (United Nations, 2008, May 30) of Anti-Personnel Mines (United Nations, 1997, September 18). For Ukraine, this discussion carries a dual significance. On the one hand, integration into the Western security space requires the alignment of legal norms with NATO and EU standards, which increasingly emphasise the humanitarian dimension of the use of military technologies. On the other hand, the country is at war, where any advanced means of defence can be crucial for protecting sovereignty. This creates a complex dilemma: how to ensure state security without exceeding international obligations or violating ethical principles.

In view of the challenges associated with the use of autonomous weapons, there arises a need for not only technical and legal, but also ethical consideration of this issue. To ensure the safe and controlled integration of such technologies into the military sphere, it is important to establish effective oversight mechanisms, harmonise national legislation with

international standards, and participate in global initiatives. In this context, it is appropriate to summarise the key aspects of the issue of civilian oversight of autonomous weapons systems in Ukraine, as presented in *Table 1*.

Table 1

Key Aspects of the Issue of Civilian Oversight of Autonomous
Weapons Systems in Ukraine

Aspect	Problems	Potential Solutions
Legislative Regulation	Absence of clear norms for the control of autonomous systems	Development of specific legislative acts regulating the use of such systems
Constitutional Provisions	General provisions without specific details regarding autonomous weapons	Expansion of the legal framework taking into account the specifics of autonomous combat technologies
Effectiveness of Autonomous Systems	Increased combat effectiveness accompanied by security risks	Establishment of ethical and legal limitations on the use of autonomous systems
International Standards	Lack of a unified legal framework at the global level	Participation in international initiatives and the development of global regulatory standards
Rapid Technological Development	Regulatory framework lags behind the pace of innovation	Updating national and international legislation in accordance with technological changes
Civilian Oversight	Absence of monitoring and accountability mechanisms	Implementation of independent oversight, ethical committees, and audits of system use

Table 1 summarises the key problem areas that hinder effective civilian oversight of autonomous weapons systems in Ukraine.

As evidenced by the data summarised in *Table 1*, the issue of civilian oversight of autonomous weapons systems in Ukraine is multifaceted, encompassing a range of aspects – from the imperfection of national legislation and the absence of specific regulatory provisions to the lack of international standards that would ensure a unified approach to the regulation of emerging combat technologies. This situation requires not only local solutions to individual problems but also a systemic analysis in a broader context, integrating national and global levels of legal, ethical, and political regulation.

4. International Legal Regulation and the Architecture of Accountability in the Field of Autonomous Weapons

In the course of the research, it becomes evident that autonomous weapons systems are not a straightforward phenomenon. They possess both positive aspects, such as the ability to enhance the effectiveness of military operations, reduce risks to personnel, and ensure more precise coordination of actions, and significant negative consequences. Among the latter, particular attention should be given to the risks of losing control over decision-making algorithms, the threat to global security in the event of widespread deployment of such systems without proper regulation (United Nations, 2024, October 2), and the danger of their use in violation of international humanitarian law. The problem is further compounded by the

fact that the existing legal systems of states, including Ukraine, do not always contain clear mechanisms and guidelines regarding the permissible limits of the use of such technologies, thereby creating a space for misuse and uncontrolled application.

In this context, the development of international standards and a national legislative framework that clearly delineates the boundaries for the use of autonomous weapons systems emerges as a necessary step to ensure the legality, humanity, and transparency of their deployment. It is important to emphasise that the legal framework must be dynamic and flexible, as AI technologies develop at an exceptionally rapid pace and continually give rise to new challenges. Therefore, the adaptation of legislative norms should occur within the framework of international legal regulation, which is capable of establishing universal standards for all participating states and minimising the risks of chaotic or selective use of autonomous systems in armed conflicts.

For Ukraine, this task carries particular significance. The establishment of internal regulations that integrate technical, ethical, and legal requirements will enable the implementation of an effective mechanism for civilian oversight (Ministry of Digital Transformation of Ukraine, 2023, October 7). This will promote transparency in the development and deployment of autonomous technologies, prevent their potential misuse, and ensure accountability of all actors, from engineers and scientists to military commanders and political leaders.

The formation of such a comprehensive control system requires the harmonisation of several components: international law, ethical principles, and scientific developments. The mutual integration of these elements can create a distinct architecture of accountability and responsibility, grounded in the principles of humanism, transparency, and collective security. At the same time, international cooperation based on dialogue and trust will play a decisive role in the establishment of global standards that define the permissible limits for the use of autonomous weapons systems. The further development of the international legal framework envisages the conclusion of new agreements and conventions capable of establishing clear requirements regarding the stages of development, testing, and practical deployment of autonomous systems. This will help to avoid dangerous fragmentation and disorder in the field of military innovations, which could otherwise pose a threat both to individual nation-states and to the global community as a whole (United Nations, 2024, September 22).

5. Proposals for the Integration of Ethical and Legal Mechanisms in the Use of Autonomous Weapons Systems

Particular attention should be given to the issue of transparency in the functioning of autonomous algorithms. This refers to the openness of decision-making processes, which enables independent auditing, verification of compliance with international humanitarian standards, and timely responses

to identified risks. The implementation of independent monitoring and auditing mechanisms is crucial for reducing the risk of misuse and strengthening public trust in emerging technologies. Furthermore, it is essential to establish clear legal frameworks that define the boundaries and degree of accountability for the actions of autonomous systems. This entails the allocation of duties and responsibilities among software developers, military organisations operating the technologies, and political institutions making strategic decisions. Responsibility should neither be diffuse nor collectively shared. Legal mechanisms must ensure both personal and institutional accountability at all stages of a technology's lifecycle: from conceptual design and development to practical deployment on the battlefield. The ethical dimension of employing autonomous combat systems should constitute an integral component of their regulation. This includes the development of dedicated ethical codes for engineers, scientists, and military specialists working with such technologies (IEEE, 2019), as well as the establishment of global educational programmes for military personnel (UNESCO, 2021). Such programmes ought to address issues of international humanitarian law, moral responsibility, and the principles of humanity in conditions of armed conflict. It is through these measures that a conscious approach to the use of autonomous systems can be cultivated, one that reconciles technological advancement with fundamental human values.

Within a comprehensive approach to regulating the use of autonomous combat systems, particular importance is attached to the consideration of humanitarian aspects, which directly concern the protection of civilian populations in armed conflict zones. One of the primary objectives of contemporary combat algorithms should be the ability to clearly distinguish between combatants and civilians, thereby minimising risks to non-combatants and preventing violations of international humanitarian law (International Committee of the Red Cross, 1977, June 8). An important component of this process is also the integration of autonomous systems into humanitarian and peacekeeping missions, where their deployment can contribute to reducing levels of violence, safeguarding civilian infrastructure, and ensuring compliance with international humanitarian law.

At the same time, the harmonisation of national legislation with international standards has become a primary task for Ukraine. Integrating the national legal system into the global regulatory architecture for autonomous weapons will allow existing inconsistencies to be resolved and a coherent approach to their use to be established. Such integration is not only a legal imperative but also a political necessity, as it fosters trust between states and contributes to the formation of collective security on a global scale. Equally significant is the expansion of Ukraine's cooperation with international organisations, foremost among them NATO and the United Nations. Joint initiatives have the potential to lay the groundwork for the development of universal strategies aimed at preventing the uncontrolled proliferation of autonomous combat systems, their deployment in contexts posing risks to

civilian populations, and the minimisation of threats to global stability (NATO / ARROWS Law Firm, 2025; Bendett & Kirichenko, 2025).

Thus, effective oversight of emerging military technologies should be based on a multi-layered system combining intergovernmental coordination, national legislative regulation, mechanisms for ethical supervision, and independent technological auditing. Only such an integrated approach can ensure a balance between innovative development in the defence sector and adherence to humanitarian principles, which form the foundation of the international legal order.

To summarise the key directions for addressing the issues outlined, it is appropriate to refer to *Table 2*, which systematises the principal challenges alongside the corresponding strategic measures aimed at establishing an effective and ethically grounded policy in the field of autonomous weapon systems.

Table 2

Solutions to Issues Related to Autonomous Weapon Systems

Problem	Solutions
International Norms and Standards	Development of International Treaties and Agreements Implementation of International Standards for Autonomous Systems
Accountability	Establishment of Accountability for the Actions of Autonomous Systems Creation of Legal Frameworks to Define Responsibility
Transparency and Oversight	Ensuring Algorithmic Transparency Implementation of Oversight and Auditing Mechanisms
Ethical Supervision and Training	Development of Ethical Codes Introduction of Mandatory Training Programmes
Humanitarian Aspects	Ensuring Autonomous Systems' Capability to Identify Civilians Development of Algorithms Considering Humanitarian Consequences
Intergovernmental Cooperation	Strengthening International Cooperation Formation of Intergovernmental Working Groups

Table 2 summarises the key directions that should be considered when formulating policy on autonomous combat systems.

Conclusions

The development of autonomous combat systems presents a complex set of ethical, legal, and technological challenges, requiring an interdisciplinary approach and the integration of knowledge from multiple scientific fields. The absence of harmonised international standards generates significant legal uncertainty in the use of autonomous weapons, thereby creating an urgent need for clear regulation and the establishment of transparent norms. Particular attention should be given to the ethical dimensions of using such systems, as automated decision-making, devoid of moral judgment, may lead to violations of international humanitarian law and undermine the principles of humanity in the conduct of armed conflict.

Simultaneously, autonomous technologies are radically transforming the nature of military operations, bringing to the forefront questions of accountability for the decisions they make. In the context of contemporary armed conflicts, ensuring stringent oversight of the deployment of such systems becomes critically important, as it allows for the minimisation of risks to human rights and the protection of civilian populations. In this regard, the establishment of transparent and effective regulatory mechanisms for the use of autonomous combat technologies assumes a pivotal role in enhancing security, fostering public trust, and maintaining stability within the international system.

Further research should focus on the development and implementation of international standards for the legal regulation of autonomous weaponry, the refinement of national legislative frameworks, and the establishment of ethical principles that ensure a balance between technological advancement and humanistic values. Equally important is the creation of effective mechanisms for civilian oversight, the assurance of transparency in decision-making algorithms, and the delineation of responsibility among developers, military units, and state institutions.

It is precisely the integration of legal, ethical, and technological approaches that forms the foundation for the safe and controlled deployment of autonomous systems in the military domain, contributing to the establishment of a resilient security framework and enhancing public trust in innovative technologies within the defence sector.

REFERENCES / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Asaro, P. (2012). On banning autonomous weapon systems: Human rights, automation, and the dehumanization of lethal decision-making. *International Review of the Red Cross*, 94(886), 687–709.
- Bendett, S., & Kirichenko, D. (2025). *Battlefield Drones and the Accelerating Autonomous Arms Race in Ukraine*. <https://mwi.westpoint.edu/battlefield-drones-and-the-accelerating-autonomous-arms-race-in-ukraine/>
- Boulanin, V., & Verbruggen, M. (2017). *Autonomous weapon systems: Technical, military, legal and humanitarian aspects*. SIPRI.
- Heyns, C. (2016). Human rights and the use of autonomous weapons in warfare. *Human Rights Quarterly*, 38(2), 350–378.
- IEEE. (2019). *Ethically Aligned Design: A Vision for Prioritizing Human Well-being with Artificial Intelligence and Autonomous Systems*. https://standards.ieee.org/wp-content/uploads/import/documents/other/ead_v2.pdf
- International Committee of the Red Cross. (1977, June 8). *Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I)*. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977>
Ministry of Digital Transformation of Ukraine. (2023, October 7). <i>Roadmap for AI Regulation in Ukraine</i> . https://ai.org.ua/a-road-map-of-ai-regulation-in-ukraine/	Міністерство цифрової трансформації України. (2023, 7 жовтня). <i>Дорожня карта регулювання ШІ в Україні</i> . https://ai.org.ua/a-road-map-of-ai-regulation-in-ukraine/
- Mozur, P., & Wakabayashi, D. (2018, June 1). *Google faces internal protest over Pentagon AI project*. The New York Times. <https://www.nytimes.com/2018/06/01/technology/google-pentagon-project-maven.html>
- NATO / ARROWS Law Firm. (2025). *Legal aspects of the development of weapon systems with AI in 2025*. <https://arws.cz/news-at-arrows/legal-aspects-of-the-development-of-weapon-systems-with-artificial-intelligence-in-2025>

-
- Scharre, P. (2018). *Army of none: Autonomous weapons and the future of war*. W. W. Norton & Company.
-
- Sharkey, N. (2010). Saying "No!" to lethal autonomous targeting. *Journal of Military Ethics*, 9(4), 369–383.
-
- The New York Times. (2018, April 4). *"The Business of War": Google Employees Protest Work for the Pentagon*. <https://www.nytimes.com/2018/04/04/technology/google-letter-ceo-pentagon-project.html>
-
- The Washington Post. (2025, February 4). *Google drops pledge not to use AI for weapons or surveillance*. <https://www.washingtonpost.com/technology/2025/02/04/google-ai-policies-weapons-harm>
-
- UNESCO. (2021). *Reimagining our futures together: A new social contract for education*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379707>
-
- United Nations. (1997, September 18). *Convention on the Prohibition of the Use, Stockpiling, Production and Transfer of Anti-Personnel Mines and on their Destruction*. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVI-5&chapter=26&clang=_en
-
- United Nations. (2008, May 30). *Convention on Cluster Munitions*. https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVI-6&chapter=26&clang=_en
-
- United Nations. (2024, October 2). *Chair's summary – Second 2024 session of the GGE on LAWS*. <https://reachingcriticalwill.org/images/documents/Disarmament-fora/ccw/2024/gge/documents/WP11.pdf>
-
- United Nations. (2024, September 22). *Pact for the Future, Global Digital Compact and Declaration on Future Generations*. <https://www.un.org/en/summit-of-the-future/pact-for-the-future-revisions>
-

Conflict of interest. The author declares that he/she has no financial or non-financial conflicts of interest in relation to this publication and has no relationship with any governmental, commercial or non-profit organization that might have an interest in the presentation of this opinion.

The author received no direct funding for this study.

Horielova, V. (2026). Ethical boundaries of AI-Driven Autonomous Weapons. *Ius Modernum*, 1(142), 136–147. [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)10](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)10)

Received by the editorial office 01.10.2025.

Accepted for printing 22.11.2025.

Published online 12.03.2026.

ТЕОРІЯ ПРАВА

DOI: [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)11](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)11)
УДК 342.9(477)

ЧВАЛЮК Андрій

<https://orcid.org/0000-0001-9795-2734>

к. ю. н., доцент,
викладач відділення правознавства
Мукачівського фахового коледжу
Національного університету біоресурсів
і природокористування України
вул. Масарика Томаша, 32, м. Мукачеве,
Закарпатська обл., 89600, Україна
prepod100500@gmail.com

CHVALIUK Andrii

<https://orcid.org/0000-0001-9795-2734>

PhD (Law), Associate Professor,
Lecturer at the Department of Law,
Mukachiv Professional College of the National
University of Life Resources and Environmental
Management of Ukraine
32, Masaryk St., Mukachiv,
Zakarpattia Region, 89600, Ukraine
prepod100500@gmail.com

ДОКТРИНА "ПЛОДІВ ОТРУЙНОГО ДЕРЕВА" В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Досліджено можливість застосування доктрини "плодів отруйного дерева" в адміністративному судочинстві України за умов відсутності її прямого закріплення в Кодексі адміністративного судочинства України. Актуальність теми визначається тим, що в публічно-правових спорах саме дефект первинної владної дії (відсутність компетенції, порушення процедури, незаконна підстава втручання) часто породжує "ланцюг" похідних доказів і рішень, які надалі використовуються органом влади для обґрунтування своєї позиції, а неоднакові підходи судів до оцінки такого ланцюга знижують передбачуваність правозастосування. Гіпотезою дослідження є твердження, що ідея похідної недопустимості може бути інтегрована в адміністративний процес як оціночний принцип судового контролю. У разі визнання первинної дії протиправною суд має критично оцінювати допустимість і доказову силу відомостей, здобутих завдяки цій дії, а також правомірність актів, що на ній ґрунтуються, з урахуванням наявності чи відсутності самостійної законної підстави їх отримання або ухвалення. Для перевірки гіпотези використано нормативно-догматичний аналіз правил Кодексу адміністративного судочинства України щодо доказів, їх допустимості й активної ролі суду, а також зіставлення цих положень із сучасною судовою практикою адміністративних судів і практикою у справах про адміністративні правопорушення, де простежується причинно-наслідкова

THE "FRUIT OF THE POISONOUS TREE" DOCTRINE IN THE ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS

The study examined the possibility of applying the "fruit of the poisonous tree" doctrine in Ukrainian administrative proceedings in the absence of its direct codification in the Code of Administrative Procedure of Ukraine. The relevance of the topic is determined by the fact that in public-law disputes, it is often the defect of the initial administrative action (lack of competence, procedural violations, unlawful basis for intervention) that gives rise to a "chain" of derivative evidence and decisions, which are subsequently used by the authority to justify its position, and inconsistent approaches of courts to assessing such a chain reduce the predictability of law enforcement. The hypothesis of the study is the statement that the idea of derivative inadmissibility can be integrated into the administrative process as an evaluative principle of judicial control. In the event that a primary action is recognized as unlawful, the court must critically assess the admissibility and evidentiary value of the information obtained through this action, as well as the lawfulness of the acts based on it, taking into account the presence or absence of an independent legal basis for their obtaining or adoption. To test the hypothesis, a normative-dogmatic analysis of the rules of the Code of Administrative Procedure of Ukraine regarding evidence, their admissibility, and the active role of the court was used, as well as a comparison of these provisions with modern judicial practice of administrative courts and practice in cases of administrative offences, where the cause-and-effect logic of "derivativeness" can be traced. The research results

Copyright © 2026. Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії [Creative Commons Attribution License 4.0 \(CC-BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) Міжнародна ліцензія

логіка "похідності". Результати дослідження показують, що доктрина фактично реалізується через встановлення первинної протиправності та відмову суду покладатися на похідні матеріали, однак її застосування має бути обмежено вимогами пропорційності, предметом доказування та недопущенням надмірної формалізації. Практичне значення одержаних висновків полягає у формуванні орієнтирів для аргументації сторін і мотивування судових рішень у спорах щодо похідних доказів та адміністративних актів. Обґрунтовано доцільність доповнення ч. 1 ст. 74 Кодексу адміністративного судочинства України правилом, за яким суд не враховує не лише докази, отримані з порушенням закону, а й похідні докази та відомості, здобуті на їх основі.

Ключові слова: адміністративне судочинство, КАС України, доктрина "плодів отруйного дерева", допустимість доказів, похідні докази.

show that the doctrine is effectively implemented through the establishment of primary illegality and the court's refusal to rely on derivative materials; however, its application should be limited by the requirements of proportionality, the subject of proof, and the inadmissibility of excessive formalisation. The practical significance of the obtained conclusions lies in shaping guidelines for the parties' argumentation and for motivating judicial decisions in disputes concerning derivative evidence and administrative acts. The feasibility of supplementing Part 1 of Article 74 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine with a rule according to which the court does not take into account not only evidence obtained in violation of the law but also derivative evidence and information obtained on its basis has been justified.

Keywords: administrative proceedings, Code of Administrative Procedure of Ukraine, the "fruit of the poisonous tree" doctrine, admissibility of evidence, derivative evidence.

JEL Classification: K19, K41.

Вступ

У кримінальному судочинстві доктрина "плодів отруйного дерева" має нормативне закріплення в Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) та усталене застосування, що забезпечує виключення з доказування не лише первинних, а й похідних результатів істотного порушення закону. Натомість Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС України) не містить прямої процесуальної конструкції, яка б визначала правові наслідки "похідності" доказів та індивідуальних адміністративних актів у разі протиправності первинних дій суб'єкта владних повноважень. Це створює практичну проблему: за однакових фактичних обставин суди по-різному оцінюють, чи "заражає" первинна протиправність увесь подальший доказовий масив або ланцюг управлінських рішень, що знижує передбачуваність судового захисту в публічно-правових спорах.

Актуальність дослідження зумовлена потребою виробити доктринально обґрунтовані орієнтири для перевірки допустимості похідних доказів і правомірності похідних адміністративних актів з урахуванням особливостей адміністративного процесу: активної ролі суду, спрямованості на контроль законності публічної адміністрації та відмінного (порівняно з кримінальним процесом) предмета доказування.

У вітчизняній доктрині проблема "похідності" доказів найчастіше аналізується крізь призму кримінального процесу та стандартів Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), що формує теоретичне підґрунтя, але не дає повної відповіді на питання про її межі в адміністративному судочинстві. Так, у працях Байрачної (2024) акцентовано значення практики ЄСПЛ для оцінки справедливості провадження та якості доказової бази. Беспалько та Верещака (2021) розкривають нормативну логіку недопустимості доказів у кримінальному процесі та звертають увагу на причинно-наслідковий зв'язок між первинним

порушенням і похідними відомостями. Брусакова (2023) досліджує доктринальні підходи до "плодів отруйного дерева" та можливості їх застосування в національному праві. Іванець (2025) висвітлює доктрину "плодів отруйного дерева" у контексті захисту прав у порядку цивільного судочинства. Сіренко (2021) аналізує теоретичні підстави виключення недопустимих доказів та процесуальні гарантії сторін. Циганюк (2019) систематизує підходи судової практики до допустимості доказів і досягнення балансу між формальними вимогами процедури та встановленням фактичних обставин. Водночас у наведених дослідженнях відсутній будь-який аналіз застосування доктрини "плодів отруйного дерева" в адміністративному судочинстві України.

Мета статті – з'ясувати правову природу, умови та межі застосування логіки доктрини "плодів отруйного дерева" в адміністративному судочинстві України. Для досягнення мети поставлено такі завдання: визначити, які норми КАС України можуть слугувати процесуальною основою для оцінки "похідності"; узагальнити релевантну судову практику щодо допустимості доказів та похідних адміністративних актів; сформулювати критерії відмежування похідних відомостей, що підлягають виключенню, від відомостей, здобутих на незалежній законній підставі.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що причинно-наслідкова логіка "похідності" може бути інтегрована в адміністративний процес як оціночний принцип судового контролю: первинна протиправність не завжди автоматично нівелює весь масив доказів, однак зобов'язує суд перевіряти, чи існували незалежні законні підстави та законний спосіб отримання похідних відомостей / ухвалення похідних актів.

Інформаційною базою дослідження є: положення КАС України (2005, 6 липня) щодо доказів, їх допустимості та повноважень суду; практика адміністративних судів і проваджень у справах про адміністративні правопорушення, у якій прямо або опосередковано застосовано логіку "похідності"; підходи ЄСПЛ до оцінки "ланцюга доказів" у контексті справедливості провадження. Оброблення інформації здійснювалося шляхом зіставлення нормативних приписів з аргументацією судових рішень, виокремлення типових моделей первинної протиправності (дефект повноваження, процедури чи підстав) та простеження правових наслідків для похідних доказів й актів у межах причинно-наслідкового ланцюга.

1. Походження та зміст доктрини "плодів отруйного дерева"

Доктрина "плодів отруйного дерева" (*Fruit of the Poisonous Tree*) вперше була сформована в судовій практиці США у справі Нардон проти Сполучених Штатів (*Nardone v. United States*, 308 U.S. 338, 1939) суддею Франкфуртером. Пізніше вона знайшла своє втілення у практиці ЄСПЛ, зокрема у справах "*Gäfgen v. Germany*", "*Teixeira de Castro*

v. Portugal", "Шабельник проти України" (№ 2), "Балицький проти України", "Нечипорук і Йонкало проти України", "Яременко проти України" (№ 2). Ця доктрина полягає в тому, що якщо доказове "дерево" є отруйним, то таким самим є і його "плід". Інакше кажучи, якщо первинне джерело доказів є недопустимим, усі відомості, отримані на його основі, також визнаються недопустимими. Доктрина передбачає оцінку не лише кожного доказу окремо, а й усього ланцюга взаємопов'язаних доказів, у якому одні докази впливають з інших та є похідними від них. Віднесення певних доказів до "плодів отруйного дерева" ґрунтується на наявності достатніх підстав вважати, що відповідні відомості не були б отримані без інформації, здобутої незаконним шляхом (Доктрина заборони використання "плодів отруйного дерева" та винятки з неї: судова практика Великої Палати Верховного Суду в кримінальних провадженнях, 2020).

Показовим з погляду імплементації доктрини "плодів отруйного дерева" до вітчизняного судочинства є підхід, викладений у постанові Верховного Суду у справі № 243/2194/18 (2019, 17 вересня). Суд дійшов висновку, що докази, здобуті внаслідок незаконно ініційованої перевірки чи ревізії, є недопустимими відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 87 КПК України, оскільки первинне процесуальне порушення нівелює доказову цінність усіх результатів такої процесуальної дії.

Аналогічна правова логіка простежується і в практиці Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, зокрема у справі № 759/7753/22 (2025, 23 січня), де суд визнав недопустимими похідні докази з огляду на те, що вони отримані на підставі протоколу обшуку, який раніше визнано недопустимим доказом.

Отже, аналіз наведених судових рішень свідчить про усталену практику застосування механізму виключення не лише первинних, а й похідних доказів, отриманих із порушенням вимог кримінального процесуального закону. За своєю суттю така аргументація повністю відповідає доктрині "плодів отруйного дерева", яка у кримінальному судочинстві України має нормативне закріплення в ч. 1 ст. 87 КПК України (2012, 13 квітня), що зумовлює її системне та послідовне використання судами при оцінці допустимості доказів.

Основний масив наукових досліджень учених у галузі кримінального процесу (Циганюк (2019), Беспалько (2021), Сіренко (2021) та ін.) також безпосередньо пов'язує доктрину "плодів отруйного дерева" з ч. 1 ст. 87 КПК України, розглядаючи її як спеціальне правило кримінального процесу. Її теоретичне обґрунтування в цих працях здійснюється переважно через призму презумпції невинуватості, заборони катувань та інших форм жорстокого поводження, а також стандартів ЄСПЛ у кримінальних справах. Водночас у зазначених дослідженнях відсутні будь-які спроби міжпроцесуальної екстраполяції доктрини "плодів отруйного дерева" поза межі кримінального судочинства.

Можна стверджувати, що широке застосування доктрини "плодів отруйного дерева" в кримінальному судочинстві України та її чітке концептуальне окреслення в наукових працях фахівців із кримінального

процесу засновані на нормативній інтеграції цієї доктрини в систему кримінального процесуального доказового права та її органічному зв'язку з базовими засадами кримінального провадження.

По-перше, ключовою є ст. 87 КПК України, яка встановлює недопустимість доказів, отриманих унаслідок істотного порушення прав і свобод людини, а також будь-яких інших доказів, здобутих завдяки інформації, отриманій таким незаконним шляхом. Саме це положення закріплює класичну ідею доктрини "плодів отруйного дерева" на рівні закону, надаючи їй обов'язковий характер для суду, а не лише доктринальне чи судово-прецедентне значення.

По-друге, ст. 86 КПК України пов'язує допустимість доказів виключно зі способом їх одержання, що зміщує фокус судового контролю з оціночної у процедурну площину та стимулює перевірку "ланцюга походження" доказової інформації.

По-третє, дія доктрини узгоджується із засадами кримінального провадження, насамперед принципами законності та верховенства права (ст. 7, 9 КПК України), а також із принципом змагальності сторін (ст. 22 КПК України), оскільки надає стороні захисту ефективний процесуальний інструмент для усунення результатів незаконної діяльності органів досудового розслідування.

В адміністративному процесі (в широкому і вузькому його розумінні) настільки чітких нормативних підстав для застосування доктрини "плодів отруйного дерева" не існує. Водночас відсутність прямої норми не виключає застосування причинно-наслідкової логіки "похідності" через загальні засади адміністративного судочинства та правила допустимості доказів, однак вимагає обережного обґрунтування меж такого підходу.

2. Практика застосування доктрини "плодів отруйного дерева" в провадженнях у справах про адміністративні правопорушення

Місцеві, а також апеляційні суди інколи застосовують логіку, аналогічну доктрині "плодів отруйного дерева", у провадженні у справах про адміністративні правопорушення. Це відбувається, коли суд встановлює, що первинне порушення закону призвело до здобуття доказів, які не можуть бути визнані належними та допустимими. Важливо підкреслити, що Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) не містить прямої нормативної підстави для такого виключення доказів і відповідна практика формується як судова аналогія, що спирається на загальні принципи законності та справедливості провадження (1984, 7 грудня, ст. 19, 251).

У постанові Житомирського апеляційного суду у справі № 287/942/25 (2025, 29 жовтня) доктрина "плодів отруйного дерева" прямо застосована в межах провадження у справі про адміністративне правопорушення, пов'язане з керуванням транспортним засобом у стані сп'яніння. Суд апеляційної інстанції встановив, що факт керування

транспортним засобом особою не був доведений належними та допустимими доказами, а отже, відсутня об'єктивна сторона правопорушення. За таких обставин суд визнав, що всі подальші процесуальні дії працівників поліції (зокрема огляд на стан сп'яніння та оформлення матеріалів) ґрунтувалися на сумнівній або незаконній первинній підставі. Це дало підстави суду кваліфікувати відповідні докази як похідні від неправомірних дій, а отже – недопустимі, що відповідає підходу ЄСПЛ до оцінки "ланцюга доказів".

У рішенні Луцького міськрайонного суду Волинської області у справі № 161/13918/25 (2025, 17 жовтня) суд застосував доктрину "плодів отруйного дерева" в контексті оцінки законності дій поліції при зупинці транспортного засобу. Суд встановив відсутність належно задокументованих і доведених підстав для зупинки автомобіля, що, відповідно до Закону України "Про Національну поліцію", унеможливило законне втручання у права водія. За таких умов суд дійшов висновку, що всі подальші процесуальні дії поліцейських та складені ними документи є похідними від незаконної зупинки, а отже, не можуть визнаватися допустимими доказами вини особи у вчиненні адміністративного правопорушення. Тобто доктрина була застосована для виключення з доказової бази всього масиву матеріалів, отриманих унаслідок первинного порушення.

Наведені приклади демонструють, що у провадженні у справах про адміністративні правопорушення доктрина "плодів отруйного дерева" використовується не як формалізований процесуальний інститут, а як правовий принцип, який дозволяє суду оцінювати походження доказів у межах причинно-наслідкового ланцюга й ефективно захищати права особи, запобігаючи використанню доказів, здобутих із порушенням закону.

Водночас провадження за КУпАП не є тотожним адміністративному судочинству за КАС України: відрізняються предмет доказування, процесуальна модель та роль суду. Тому наведена практика використовується у цій статті як допоміжний ілюстративний матеріал для демонстрації того, як українські суди фактично працюють із категорією "похідності" доказів у публічно-правових конфліктах, а не як прямий аргумент на користь автоматичного перенесення кримінально-процесуальних положень у КАС України.

3. Практика застосування доктрини "плодів отруйного дерева" в адміністративних судах

Звернемося до практики адміністративних судів. Для забезпечення послідовності аналізу обґрунтованим видається виокремити такі елементи: первинну протиправність (дефект повноваження/процедури/підстав); похідний доказ або адміністративний акт; норму КАС України, через яку суд оцінює допустимість/правомірність; висновок суду щодо наслідків "порушення ланцюга".

Окружний адміністративний суд міста Києва (2020, 2 листопада) визнав протиправним і скасував наказ контролюючого органу про

проведення планової документальної перевірки, встановивши відсутність у податкового органу повноважень коригувати затверджений річний план-графік шляхом включення до нього нових платників податків. У зв'язку з цим суд дійшов висновку, що перевірка була проведена без належної правової підстави, а акт перевірки та інші докази, отримані в її межах, є недопустимими відповідно до ч. 1 ст. 74 КАС України. Як наслідок, податкові рішення, ухвалені на підставі таких доказів, були визнані протиправними за логікою доктрини "плодів отруйного дерева".

У рішенні у справі № 160/10581/19 (2020, 7 лютого) Дніпропетровський окружний адміністративний суд встановив, що припис № 4-8223-4-3 від 10.08.2018 Державної екологічної інспекції у Дніпропетровській області не створював правових підстав для проведення позапланової перевірки позивача. Докази, отримані під час такої перевірки та на підставі припису № 4-4322-4-3 від 06.05.2019 й акта № 299/4-10/19 від 24.04.2019, були здобуті з порушенням вимог п. 1 ч. 1 ст. 6 Закону України "Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності". Відповідно до ч. 1 ст. 74 КАС України суд визнав ці докази недопустимими, керуючись доктриною "плодів отруйного дерева".

У справі № 160/18738/25 (2025, 24 листопада) Дніпропетровський окружний адміністративний суд застосував логіку доктрини "плодів отруйного дерева" при оцінці правомірності взаємопов'язаних індивідуальних адміністративних актів. Суд визнав протиправним первинний наказ військової частини про зарахування особи до списків особового складу, встановивши порушення вимог законодавства при його прийнятті. Як наслідок, суд дійшов висновку про незаконність похідного адміністративного акта – наказу про призов і направлення особи для проходження військової служби, оскільки останній був безпосереднім результатом реалізації первинного, протиправного рішення.

Аналіз судової практики (2024, 30 вересня, справа № 260/4585/24; 2025, 25 грудня, справа № 600/5412/25-а) свідчить, що такий підхід не є поодиноким. Адміністративні суди, спираючись на логіку доктрини "плодів отруйного дерева", часто доходять висновку, що визнання мобілізаційного розпорядження протиправним зумовлює незаконність і скасування всіх похідних актів, зокрема наказів командирів військових частин про зарахування осіб до списків особового складу, як таких, що ґрунтуються на первинному протиправному рішенні.

Отже, у сфері адміністративного судочинства доктрина використовується для обґрунтування недійсності похідних владних рішень, що виникли з незаконного управлінського акта.

Доктрина "плодів отруйного дерева" концептуально ґрунтується на ідеї, що протиправність первинної дії суб'єкта владних повноважень зумовлює неправомірність усіх похідних результатів, у тому числі доказів. Вбачається, що така логіка не суперечить, а навпаки – органічно узгоджується з фундаментальними принципами адміністративного судочинства, зокрема верховенства права та законності.

Адміністративне судочинство за своєю природою спрямоване на контроль законності публічної адміністрації, а тому питання допустимості доказів не може бути відірване від оцінки правомірності первинних владних дій. Хоча КАС України не закріплює доктрину "плодів отруйного дерева" текстуально, її ключовий зміст впливає з норм про допустимість доказів, зокрема:

- докази, одержані з порушенням закону, суд не бере до уваги;
- допустимість доказу пов'язується не лише з його формою, а й із законністю способу одержання;
- суд зобов'язаний досліджувати походження доказів та їх зв'язок із предметом доказування (2005, 6 липня).

Таким чином, адміністративний процес уже містить інструменти, які дозволяють виключати докази, отримані внаслідок протиправних дій, а отже, логічно допускає поширення ефекту недопустимості й на похідні докази.

Проаналізована практика адміністративних судів свідчить, що в окремих справах суди:

- встановлюють незаконність первинних дій;
- визнають, що всі подальші матеріали, отримані на підставі таких дій, не можуть бути використані для доведення правомірності рішення суб'єкта владних повноважень;
- виключають докази саме через порушення "ланцюга законності" їх походження.

Частина судів уникає прямого використання терміна "плоди отруйного дерева", водночас застосовуючи аналогічну логіку причинно-наслідкового зв'язку між первинним порушенням і протиправністю похідних індивідуальних актів. Натомість інші прямо посилаються в рішеннях на усталену практику Верховного Суду та Великої Палати Верховного Суду щодо заборони використання "плодів отруйного дерева".

У провадженнях у справах про адміністративні правопорушення держава (в особі уповноважених нею осіб) виступає одночасно стороною обвинувачення і суб'єктом збирання доказів, що істотно підвищує ризик зловживань владними повноваженнями, формального "накопичення доказів" після первинного порушення та легалізації неправомірних дій через їх процесуальне оформлення. У цьому контексті застосування доктрини "плодів отруйного дерева" могло б виконувати компенсаторну та превентивну функцію, стримуючи практику отримання доказів шляхом первинних незаконних дій органів публічної влади та правоохоронних органів.

З урахуванням норм КАС України та наявної судової практики можна зробити висновок, що доктрина "плодів отруйного дерева" не суперечить природі адміністративного судочинства й частково реалізується де-факто через механізм оцінки допустимості доказів. А тому може бути концептуально інтегрована як похідний принцип недопустимості доказів, отриманих унаслідок незаконних дій суб'єкта владних повноважень.

Водночас слід констатувати, що подальше поширення застосування доктрини супроводжується певними перешкодами, першою з яких є відсутність нормативного закріплення та прямих процесуальних механізмів.

На відміну від кримінального процесу, де недопустимість похідних доказів має чітке нормативне закріплення, адміністративне судочинство не містить спеціальної норми, яка б визначала правову долю похідних доказів, не встановлює критеріїв причинного зв'язку між первинним порушенням і подальшими доказами, а також не передбачає автоматичного "ефекту псування" всього доказового масиву. У результаті суди змушені діяти обережно та казуїстично, уникаючи загальних доктринальних формул.

Другою перешкодою виступає специфіка предмета доказування. В адміністративному судочинстві предметом доказування є не вина особи як така, а законність рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, дотримання процедури, відповідність дій меті та повноваженням. Це зумовлює інший баланс інтересів. Навіть якщо окремий доказ отримано з порушенням, суд може дійти висновку про незаконність акта на підставі інших допустимих матеріалів, не вдаючись до жорсткого виключення всіх похідних доказів.

КАС України покладає на суд обов'язок активної ролі у з'ясуванні обставин справи, що знижує значення формальної "чистоти" доказового ланцюга, надає суду право витребувати докази незалежно від процесуальної поведінки сторін та орієнтує адміністративний процес на встановлення об'єктивної істини в публічно-правовому спорі. Водночас доктрина "плодів отруйного дерева" має виразно санкційний характер, оскільки передбачає процесуальне "покарання" суб'єкта владних повноважень за первинне порушення закону шляхом повного виключення з доказової бази не лише незаконно здобутого доказу, а й усіх похідних від нього матеріалів незалежно від їх потенційної доказової цінності, що не повною мірою узгоджується з функціональною моделлю адміністративного процесу.

Не можна також виключати ризик надмірної формалізації адміністративного судочинства. Широке впровадження доктрини може призвести до автоматичного скасування рішень органів влади без оцінки суті спору, підміни контролю законності процесуальними пастками та зловживань з боку сторін, які оскаржують рішення виключно через процедурні дефекти. Саме цей ризик пояснює стриманість Великої Палати Верховного Суду у формулюванні універсальних правил недопустимості похідних доказів.

Отже, обмежене поширення доктрини "плодів отруйного дерева" в адміністративному судочинстві, вочевидь, зумовлене:

- відсутністю прямого нормативного закріплення;
- специфікою предмета та мети адміністративного процесу;
- орієнтацією на контроль публічної влади, а не на репресивне провадження;
- прагненням судів уникати надмірної формалізації доказування.

Навіть у кримінальному процесі доктрина все ще має обмежене застосування. Верховний Суд у справі № 153/109/17 (2019, 7 травня) не погодився з використанням доктрини "плодів отруйного дерева" через те, що сторона захисту, вказуючи на "плоди отруйного дерева", не змогла належним чином обґрунтувати, як недопустимість перелічених нею доказів вплинула чи могла вплинути на недопустимість інших доказів у цьому кримінальному провадженні.

З метою зменшення неоднорідності практики вбачається за доцільне доповнити ч. 1 ст. 74 КАС України правилом, за яким суд не враховує не лише докази, отримані з порушенням закону, а й похідні докази та відомості, здобуті на їх основі. Такі похідні відомості можуть бути враховані лише тоді, коли їх можна було отримати незалежно від первинного порушення, на іншій законній підставі та в законний спосіб.

Висновки

Дослідження показало, що КАС України не містить прямої процесуальної конструкції "похідної недопустимості", однак норми про допустимість доказів, предмет доказування й активну роль суду формують процесуальну основу для перевірки походження доказової інформації та її причинного зв'язку з первинною владною дією (актом/дією/бездіяльністю), яка оскаржується.

Узагальнення релевантної судової практики засвідчує, що адміністративні суди де-факто застосовують причинно-наслідкову логіку "похідності". Після встановлення первинної протиправності вони відмовляються покладатися на похідні матеріали або критично оцінюють їх доказову силу, уникаючи кримінально-процесуального "автоматизму".

Сформульовано критерії відмежування похідних відомостей, які не можуть бути покладені в основу висновків суду, від відомостей, що можуть бути враховані. Ключовими є наявність незалежної законної підстави та законного способу одержання тієї самої інформації (критерій "незалежного джерела"), а також оцінка пропорційності та зв'язку відповідних матеріалів із предметом доказування.

Наукова гіпотеза отримала підтвердження: ідея похідної недопустимості може бути інтегрована в адміністративний процес як оціночний принцип судового контролю. Такий підхід не діє як універсальна санкція автоматичного виключення, однак зобов'язує суд перевіряти, чи могли похідні відомості (акти) бути отримані (ухвалені) незалежно від первинного порушення – на іншій законній підставі та в законний спосіб.

Додатково сформульовано пропозицію законодавчого уточнення ч. 1 ст. 74 КАС України, яку пропонується викласти так: "Суд не бере до уваги докази, які одержані з порушенням порядку, встановленого законом, а також докази та відомості, здобуті завдяки інформації, отриманій унаслідок такого порушення, окрім випадків, якщо такі докази та відомості могли бути отримані на інших законних підставах та в законний спосіб".

Внесок дослідження у вирішення важливої наукової та практичної проблеми полягає у формуванні орієнтирів для уніфікації підходів до оцінки "ланцюга" похідних доказів і похідних адміністративних актів у публічно-правових спорах, що спрямовано на підвищення передбачуваності правозастосування та якості мотивування судових рішень.

Практична цінність одержаних результатів полягає в можливості їх використання сторонами для аргументації щодо допустимості похідних доказів і правомірності похідних адміністративних актів, а судами – для структурованої перевірки причинного зв'язку, критерію "незалежного джерела" та пропорційності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

Nardone v. United States, 308 U.S. 338 (1939). <i>Supreme Court of the United States</i> . https://supreme.justia.com/cases/federal/us/308/338/	
Байрачна, Л. К., & Карпенко, М. В. (2024). Доктрина плодів отруйного дерева: вітчизняна та міжнародна практика застосування. <i>Актуальні проблеми права: теорія і практика</i> , 2(48), 11–22. https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-11-22	Bairachna, L. K., & Karpenko, M. V. (2024). The doctrine of the fruit of the poisonous tree: domestic and international practice of application. <i>Actual problems of Law: theory and practice</i> , 2(48), 11–22. https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-11-22
Беспалько, І. Л., & Верещака, Я. В. (2021). Доктрина "плодів отруйного дерева" як гарантія забезпечення права на справедливий судовий розгляд. <i>Молодий вчений</i> , 12(100), 230–234. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-12-100-47	Bespalko, I. L., & Vereshchaka, Ya. V. (2021). The doctrine of the "fruit of the poisonous tree" as a guarantee for ensuring the right to a fair trial. <i>Young Scientist</i> , 12(100), 230–234. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-12-100-47
Брусакова, О. В. (2023). Дискусійні аспекти впровадження ідей доктрин ЄСПЛ в національну кримінально-процесуальну діяльність в контексті доктрини позитивних зобов'язань держави та доктрини "плодів отруйного дерева". <i>Юридичний науковий електронний журнал</i> , (3), 596–599. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/137	Brusakova, O. V. (2023). Debatable aspects of implementing the ideas of the ECtHR doctrines in national criminal procedural activity in the context of the doctrine of positive obligations of the state and the doctrine of the "fruit of the poisonous tree". <i>Legal Scientific Electronic Journal</i> , (3), 596–599. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/137
Верховний Суд. (2019, 17 вересня). Постанова у справі № 243/2194/18. https://reyestr.court.gov.ua/Review/84449791	Supreme Court. (2019, September 17). Resolution in case No. 243/2194/18. https://reyestr.court.gov.ua/Review/84449791
Верховний Суд. (2019, 7 травня). Постанова у справі № 153/109/17. https://reyestr.court.gov.ua/Review/81722431	Supreme Court. (2019, May 7). Resolution in case No. 153/109/17. https://reyestr.court.gov.ua/Review/81722431
Верховний Суд. (2025, 23 січня). Постанова у справі № 759/7753/22. https://reyestr.court.gov.ua/Review/124718069	Supreme Court. (2025, January 23). Resolution in case No. 759/7753/22. https://reyestr.court.gov.ua/Review/124718069
Дніпропетровський окружний адміністративний суд. (2020, 7 лютого). Рішення у справі № 160/10581/19. https://reyestr.court.gov.ua/Review/87446589	Dnipropetrovsk District Administrative Court. (2020, February 7). Decision in case No. 160/10581/19. https://reyestr.court.gov.ua/Review/87446589
Дніпропетровський окружний адміністративний суд. (2025, 24 листопада). Рішення у справі № 160/18738/25. https://reyestr.court.gov.ua/Review/133247749	Dnipropetrovsk District Administrative Court. (2025, November 24). Decision in case No. 160/18738/25. https://reyestr.court.gov.ua/Review/133247749
Доктрина заборони використання "плодів отруйного дерева" та винятки з неї: судова практика Великої Палати Верховного Суду в кримінальних провадженнях. (2020). https://sud.ua/ru/news/blog/186447-doktrina-zaboroni-vikoristannya-plodiv-otruynogo-dereva-ta-vinyatki-z-neyi-sudova-praktika-velikoyi-palati-verkhovnogo-sudu-v-kriminalnikh-provazhennyakh	Doctrine of the prohibition of using the "fruit of the poisonous tree" and its exceptions: judicial practice of the Grand Chamber of the Supreme Court in criminal proceedings. (2020). https://sud.ua/ru/news/blog/186447-doktrina-zaboroni-vikoristannya-plodiv-otruynogo-dereva-ta-vinyatki-z-neyi-sudova-praktika-velikoyi-palati-verkhovnogo-sudu-v-kriminalnikh-provazhennyakh

Житомирський апеляційний суд. (2025, 29 жовтня). Постанова у справі № 287/942/25. https://reyestr.court.gov.ua/Review/131422887	Zhytomyr Court of Appeal. (2025, October 29). Resolution in case No. 287/942/25. https://reyestr.court.gov.ua/Review/131422887
Закарпатський окружний адміністративний суд. (2024, 30 вересня). Рішення у справі № 260/4585/24. https://reyestr.court.gov.ua/Review/122549990	Zakarpattia District Administrative Court. (2024, September 30). Decision in the case No. 260/4585/24. https://reyestr.court.gov.ua/Review/122549990
Іванець, І. П. (2025, March 7). Доктрина "плодів отруйного дерева" у контексті захисту прав у порядку цивільного судочинства. <i>Theoretical and Empirical Scientific Research: Concept and Trends</i> , 126–129. https://doi.org/10.36074/logos-07.03.2025.025	Ivanets, I. P. (2025, March 7). The doctrine of the "fruit of the poisonous tree" in the context of rights protection in civil proceedings. <i>Theoretical and Empirical Scientific Research: Concept and Trends</i> , 126–129. https://doi.org/10.36074/logos-07.03.2025.025
Кодекс адміністративного судочинства України № 2747-IV. (2005). <i>Відомості Верховної Ради України</i> , (35–36, 37), ст. 446.	Code of Administrative Procedure of Ukraine No. 2747-IV. (2005). <i>Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine</i> , (35–36, 37), Art. 446.
Кодекс України про адміністративні правопорушення. (1984). <i>Відомості Верховної Ради УРСР</i> , (51), ст. 1122.	Code of Ukraine on Administrative Offenses. (1984). <i>Bulletin of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR</i> , (51), Art. 1122.
Кримінальний процесуальний кодекс України № 4651-VI. (2012). <i>Відомості Верховної Ради України</i> , (9–10, 11–12, 13), ст. 88.	Criminal Procedure Code of Ukraine No. 4651-VI. (2012). <i>Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine</i> , (9–10, 11–12, 13), Art. 88.
Луцький міськрайонний суд Волинської області. (2025, 17 жовтня). Рішення у справі № 161/13918/25. https://reyestr.court.gov.ua/Review/131062538	Lutsk City District Court of Volyn Region. (2025, October 17). Decision in case No. 161/13918/25. https://reyestr.court.gov.ua/Review/131062538
Окружний адміністративний суд міста Києва. (2020, 2 листопада). Рішення у справі № 640/2144/19. https://reyestr.court.gov.ua/Review/92595699	Kyiv City District Administrative Court. (2020, November 2). Decision in case No. 640/2144/19. https://reyestr.court.gov.ua/Review/92595699
Сіренко, О. В., Дорошенко, Ю. І., & Барановська, В. В. (2021). Формування недопустимості доказів у контексті доктрини "плодів отруєного дерева". <i>Науковий вісник Ужгородського національного університету</i> . Серія: Право, (63), 261–265.	Sirenko, O. V., Doroshenko, Yu. I., & Baranovska, V. V. (2021). Formation of inadmissibility of evidence in the context of the "fruit of the poisonous tree" doctrine. <i>Scientific Bulletin of Uzhhorod National University</i> . Series: Law, (63), 261–265.
Циганюк, Ю. В. (2019). Доктрина "плодів отруйного дерева" у кримінальному процесуальному законодавстві України. <i>Вісник кримінального судочинства</i> , (2), 54–67.	Tsyhaniuk, Yu. V. (2019). The doctrine of the "fruit of the poisonous tree" in the criminal procedural legislation of Ukraine. <i>Bulletin of Criminal Procedure</i> , (2), 54–67.
Чернівецький окружний адміністративний суд. (2025, 25 грудня). Рішення у справі № 600/5412/25-а. https://reyestr.court.gov.ua/Review/132900973	Chernivtsi District Administrative Court. (2025, December 25). Decision in case No. 600/5412/25-a. https://reyestr.court.gov.ua/Review/132900973

Конфлікт інтересів. Автор заявляє, що не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Чвалюк, А. (2026). Доктрина "плодів отруйного дерева" в адміністративному судочинстві. *Ius Modernum*, 1(142), 148–159. [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)11](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)11)

Надійшла до редакції 02.01.2026.

Прийнято до друку 13.02.2026.

Публікація онлайн 12.03.2026.

DOI: [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)12](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)12)
УДК 341.236

ГРИНИШИН Михайло

<https://orcid.org/0009-0009-3035-3003>

аспірант відділу міжнародного права
та права Європейського Союзу
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
вул. Трохосвятительська, 4, 401601,
м. Київ, Україна
mykhailogrynyshyn@gmail.com

HRYNYSHYN Mykhailo

<https://orcid.org/0009-0009-3035-3003>

Postgraduate Student
at the Department of International Law
and Law of the European Union
Volodymyr Koretsky Institute of State and Law
of National Academy of Sciences of Ukraine
4, Trokhsviatytelska St., 401601, Kyiv, Ukraine
mykhailogrynyshyn@gmail.com

ДО ПИТАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ

Представлено доктринальний розгляд особливостей міжнародно-правової відповідальності держав на основі її сучасної договірної, об'єктивістської та комунітарної парадигм. Актуальність дослідження, з огляду на ухвалення у 2001 р. "Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння", полягає в необхідності логічно відокремити теоретичні засади міжнародно-правової відповідальності держав від її нормативної моделі. Проаналізовано її природу і характер у контексті представницької й функціональної теорій, а також форми міжнародної відповідальності держав, включно з питанням про правовий характер контрзаходів. В основу методологічного інструментарію дослідження покладено структурно-функціональний метод і метод реконструкції, що разом дають змогу представити міжнародно-правову відповідальність держав як цілісний феномен у його дії. Метою дослідження є поєднання здобутків і потенціалу теоретико-філософських моделей природи та характеру міжнародно-правової відповідальності держав із вченням про форми останньої. Гіпотезою дослідження є можливість цілісного і функціонального представлення теоретичних засад міжнародно-правової відповідальності держав. Доведено, що теоретичні засади міжнародно-правової відповідальності держав – недосконалі, але цілком функціональна концептуальна структура, що забезпечує засади відповідної розвинутої міжнародно-правової практики.

Ключові слова: відповідальність держави, відповідальність міжнародно-правова, відповідальність за міжнародно-протиправні діяння, об'єктивна відповідальність, контрзаходи.

JEL Classification: K33.

ON THE ISSUE OF INTERNATIONAL LEGAL RESPONSIBILITY OF STATES

A doctrinal consideration of the features of international legal responsibility of states is presented based on its modern contractual, objectivist, and communitarian paradigm. The relevance of the study, considering the adoption in 2001 of the "Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts", lies in the necessity to logically separate the theoretical foundations of international legal responsibility of states from its normative model. Its nature and character are analysed in the context of representative and functional theories, as well as the forms of international responsibility of states, including the issue of the legal nature of countermeasures. The methodological toolkit of the study is based on the structural-functional method and the reconstruction method, which together make it possible to present the international legal responsibility of states as a holistic phenomenon in its action. The purpose of the study is to combine the achievements and potential of theoretical and philosophical models of the nature and character of international legal responsibility of states with the doctrine of the forms of the latter. The hypothesis of the study is the possibility of a holistic and functional presentation of the theoretical foundations of international legal responsibility of states. It has been proven that the theoretical foundations of the international legal responsibility of states are an imperfect, but fully functional conceptual structure that provides the basis for the corresponding developed international legal practice.

Keywords: state responsibility, international legal responsibility, responsibility for internationally wrongful acts, objective responsibility, countermeasures.

Copyright © 2026. Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії [Creative Commons Attribution License 4.0 \(CC-BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) Міжнародна ліцензія

Вступ

Актуальність переосмислення теоретичних засад міжнародно-правової відповідальності держав зумовлюється динамічним розвитком відповідної доктрини та практики. Ухвалення у 2001 р. Комісією міжнародного права ООН "Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння", а також активне звернення до цього документа в рішеннях міжнародних судових і квазісудових установ як до відображення звичаєвого міжнародного права призвели до змішування теорії міжнародно-правової відповідальності держав та нормативної моделі останньої. Це потребує відповідного переосмислення в наукових дослідженнях.

Серед сучасних наукових джерел з цієї проблематики слід зазначити дві групи праць. Першу присвячено теоретичному і філософському осмисленню природи та характеру міжнародно-правової відповідальності держав. Поміж них можна виокремити фундаментальні монографії: *Fleming* (2020) та *Pasternak* (2021), а також Т. 10 "Енциклопедії публічного міжнародного права", присвячений проблематиці відповідальності держав (*Encyclopedia of public international law*, 1987). Щодо українських досліджень останніх років, виділяється комплексне дисертаційне дослідження Бакумова (2021). До другої групи праць належать ті, що присвячено формам міжнародно-правової діяльності держав. Серед них – монографічне дослідження *Crawford* (2013), а також дисертації українських учених Камишанського (2017) і Блажевича (2006).

Водночас наявна фахова література не вирішує зазначеної проблеми, змішуючи суто теоретичні засади міжнародно-правової відповідальності держав з її нормативними моделями. Запропоновано поєднати потенціал методу реконструкції та структурно-функціонального методу.

Метою дослідження є вирішення зазначених проблем – поєднання здобутків і потенціалу теоретико-філософських моделей природи та характеру міжнародно-правової відповідальності держав із вченням про форми останньої. Гіпотезою дослідження є можливість цілісного і функціонального представлення теоретичних засад міжнародно-правової відповідальності держав. Структурно статтю поділено на два підрозділи. У першому – розглянуто природу і характер міжнародно-правової відповідальності держав, виокремлено дві теорії такої відповідальності. У другому – досліджено форми відповідальності держав, що представлено як цілісний комплекс.

1. Природа і характер міжнародно-правової відповідальності держав

Право міжнародної відповідальності держав, на думку прихильників його суто договірної характеру (що раніше визначався як деліктний), є частиною міжнародного зобов'язального права (*Crawford*, 2013, с. 99).

Воно регулює наслідки порушень міжнародних зобов'язань. Первинними тут є норми щодо зобов'язань держав згідно з міжнародним правом, а вторинними – норми щодо зобов'язань, що випливають з порушення первинних норм, і саме вони входять до права міжнародної відповідальності держав (*Wyler & Castellanos-Jankiewicz*, 2011, с. 386).

Історично підставою міжнародної відповідальності держав було порушення зобов'язання щодо іншої держави (білатеральна модель). Як зазначає *Zemanek* (1987, с. 363), діяння вважається міжнародно-протиправним, "якщо той, хто його здійснив, порушує зобов'язання, яке звичай чи договір встановлює на користь іншої певної держави; у такому випадку порушник міжнародно зобов'язаний щодо жертви і лише щодо неї". Нині, з появою Статуту ООН і пізнішим визнанням наявності імперативних норм міжнародного права, у Віденській конвенції 1969 р. з'явилися зобов'язання перед міжнародним співтовариством загалом (*Zemanek*, 1987, с. 363, 365), що інколи визначають як комунітарну модель міжнародної відповідальності держав.

На думку Блажевича (2006, с. 42), міжнародно-правову відповідальність можна розуміти як "визначений уповноваженими особами обсяг обов'язків, включаючи передбачені міжнародними угодами санкції, які спрямовані на ліквідацію наслідків міжнародно-протиправного діяння", цілісний міжгалузевий інститут міжнародного права. Серед цілей міжнародної відповідальності держав виокремлюють: превентивну (стримуючий приклад для інших держав); забезпечення міжнародного правопорядку (забезпечення державою-порушницею виконання її обов'язків); компенсаційну (відшкодування стороні, що потерпіла від вчиненого правопорушення) (Блажевич, 2006, с. 41).

Особливістю сучасного розуміння відповідальності держав є концепція об'єктивної відповідальності. Згідно з нею відповідальність настає незалежно від визначення міжнародно-протиправного діяння чи вини за його вчинення, на підставі встановленого факту завдання шкоди однією державою іншій (Денисов, 2014, с. 480).

Існує два основні сучасні підходи до розуміння відповідальності держав. У межах одного держава виступає як представник суспільства, колективна людина, що може нести відповідальність майже так само, як людина, і від імені всього суспільства. Інший підхід передбачає розуміння держави як технічної функції від суспільства, доволі автономної, щоб її можна було розглядати як відокремлений суб'єкт відповідальності – умовного пана чи слугу суспільства.

Наприклад, як стверджує *Fleming* (2020, с. 1–2, 16), існує дві основні сучасні теорії відповідальності держави. Перша, представницька теорія, передбачає, що держави можуть нести відповідальність тому, що вони є "моральними представниками", як і люди, зі схожими спроможностями та міжнародними діями. Тому модель відповідальності має бути такою самою, як і щодо людини, включно з кримінальною. Згідно з функціональною теорією держави можуть

нести відповідальність тому, що вони є юридичними особами, що діють опосередковано через своїх чиновників, вони є радше сюзеренами, ніж представниками, і відповідальні опосередковано, як працедавець відповідальний за дії його працівників. У міжнародних відносинах, політичній теорії та філософії домінує представницька теорія, а в міжнародному праві – функціональна. Це "протилежні боки етико-юридичного вододілу, що ставлять однакові питання, але схильні говорити один через іншого, адже використовують різні концепти й словники". Недоліками обох теорій, на думку науковця, є "редукціонізм, розгляд корпоративного утворення як суми людей" та "антропоморфізм, розгляд корпоративного утворення як збільшеної людини".

Водночас функціональну теорію можна розуміти й навпаки, з людиною та суспільством як суверенами держави. Наприклад, Богініч (2021, с. 94) зазначає, що відносини суспільства і держави засновані на підпорядкуванні першим другої, оскільки "держава є функцією суспільства", "суспільство наймає державу для виконання певних функцій, які воно добровільно делегує державі".

Ці та інші підходи покликані пояснити зв'язок між (а) злочинними діями, які скоюють конкретні люди, інколи велика кількість людей, від імені держави, та (б) цією державою як інституцією, що надає колективні ресурси суспільства і може уособлювати колективну підтримку значної частини суспільства щодо скоєння цих діянь. Поза індивідуальною відповідальністю, розгляд якої виходить за межі цього дослідження, слід зрозуміти, як індивідуальні дії визначають відповідальність держави за міжнародно-протиправні дії.

Наприклад, на думку *Zemanek* (1987, с. 366–367), у міжнародному праві, яке має справу насамперед із суверенними державами, слід передбачити подвійний підхід до суб'єкта відповідальності: "З одного боку, ціллю міжнародного права не є визначення внутрішньої організації держав; вона має сприйматися ним як наявний факт. З іншого – принцип ефективності вимагає, щоб всі дії, які насправді вчиняються державою, були атрибутовані саме їй. Відповідно, міжнародне право розглядає поведінку будь-якого органу держави як таку, що може викликати відповідальність держави, окрім випадків, коли цей орган не діє в такій якості".

У доктрині міжнародного права вважається безумовним, що відповідальність держави настає внаслідок протиправних діянь будь-якого з її органів (Бакумов, 2021, с. 399). І також наявність відповідальності держав визначається у зв'язку з відповідальністю за міжнародні злочини осіб (як представників держав). В обох випадках наявність порушення може визначатися за одними первинними нормами, згідно з єдиними критеріями та стандартами доказування (як у випадку з геноцидом). Відповідно, неможливо роз'єднати ці два види відповідальності. Але первинні норми орієнтовані на індивідуальну відповідальність, зокрема через присутність суб'єктивного елемента

злочину. В результаті, як зазначають сучасні дослідники, "це до певної міри підпорядкувало державну відповідальність індивідуальній" (Wylter & Castellanos-Jankiewicz, 2011, с. 395).

Звісно, існує й критика такого підпорядкованого зв'язку. На думку Pasternak (2021, с. 159, 162), на відповідальність держав мають впливати особливості їх політичного розвитку. Матеріальна відповідальність держави (наприклад у випадку з відповідальністю Іраку за агресію проти Кувейту) непропорційно впливає на її громадян, адже не залежить від їх особистої причетності до вчинення державою неправомірних дій, а також не враховує особливостей політичного режиму в державі, який може не відображати волі громадян.

Проте міжнародне право не може визначати внутрішню організацію держави. Воно має сприймати правомірні дії держави і взяття нею на себе різноманітних зобов'язань – як її волю. Очевидно, що так само має сприйматися і відповідальність держави за неправомірні дії, що порушують її зобов'язання щодо однієї держави, групи держав чи всього міжнародного співтовариства.

2. Форми міжнародної відповідальності держав

Серед форм міжнародної відповідальності держав, деліктної за своїм характером, слід насамперед виокремити таку історичну і застарілу форму, як контрибуція, що полягала у свавільному накладенні державою-переможцем на переможену державу зобов'язання виплатити певну суму коштів і проіснувала до 1919 р. (Блажевич, 2006, с. 130–131). У сучасному ж міжнародному праві основні форми відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння охоплюються поняттям "*репарації*", що передусім поділяються на реституцію, компенсацію і сатисфакцію, хоча погляди і класифікації учених у цій сфері дещо різняться.

Як зазначає Wolfrum (1987, с. 352), обов'язок надати репарації є "міжнародним зобов'язанням, що є результатом вчинення міжнародно-протиправного діяння; це нове і окреме зобов'язання, незалежне від первинного зобов'язання, порушення якого становить міжнародно-правовий акт". При цьому зобов'язання суб'єкта-порушника щодо здійснення репарацій передбачає право суб'єкта – жертви порушення на отримання цих репарацій.

У доктрині міжнародного права виокремлюють два види *реституції*: реституція в натурі ("*restitutio in integrum*") і ресторация ("*restitutio in pristinum*"). Реституція в натурі передбачає відновлення матеріального становища, яким воно було до вчинення правопорушення (Грабович, 2020, с. 32–34).

У вузькому сенсі це *restoration in natura*, у широкому розумінні реституція використовується також як синонім репарацій. Це може стосуватися повернення потерпілій державі матеріальних об'єктів,

насамперед території, затриманих чи викрадених людей, викраденого чи конфіскованого майна тощо (Thomsen, 1987, с. 375–376).

До реституції належить також *субституція* – надання державою-порушницею постраждалій державі матеріальних об'єктів, аналогічних тим, які мало бути повернуто (наприклад у випадку їх втрати).

Юридичну реституцію найчастіше називають *ресторацією*. Вона передбачає зміну правової ситуації. Наприклад, держава-відповідач має скасувати певні норми законодавства, що порушують міжнародне право, чи рішення щодо постраждалої держави (Crawford, 2013, с. 511–512).

Отже, ресторацію можна визначити як форму нематеріальної міжнародно-правової відповідальності, що передбачає "відновлення державою-правопорушницею юридичного статусу, який існував до моменту здійснення міжнародно-протиправного діяння", зокрема анулювання протиправних рішень та нормативно-правових актів, звільнення затриманих осіб (Блажевич, 2006, с. 127, 140).

Здійснити реституцію з багатьох причин не завжди можливо, або вона може виступити як непропорційне покарання. Крім того, у багатьох випадках вона не може покрити всю шкоду, спричинену міжнародно-протиправним діянням. У такому разі має використовуватися інша форма репарацій – *компенсація*.

Це найбільш поширена форма ліквідації наслідків міжнародного правопорушення, що має відповідати фінансово обрахованій шкоді й тому не має характеру покарання. Компенсація може бути як самостійною формою репарації, так і доповнювати реституцію. Загальноприйнятих норм або підходів до визначення розміру компенсації не існує, а тому він визначається у кожному випадку індивідуально (Камишанський, 2017, с. 3, 10, 14). Компенсація може здійснюватися не лише у грошовій формі, але й товарами, послугами тощо.

Доволі складним питанням є компенсація доходу і втраченої вигоди. Зокрема, компенсація доходу, який заявник мав отримати у випадку, якби його право власності не було порушено, є правомірною, якщо може бути доведено тривалий або постійний дохід від власності до порушення, а також встановлено причинно-наслідковий зв'язок між міжнародно-протиправним діянням та втратою доходу (Crawford, 2013, с. 522, 525).

Хоча відсотки є аспектом компенсації, на практиці вони розглядаються як окремий елемент відшкодування шкоди. Серед підстав їх призначення: необхідність компенсації заявнику можливості отримувати користь від використання основної суми компенсації, захист від зменшення цінності основної суми через інфляцію, компенсація втраченого прибутку. Компенсація нематеріальної шкоди також можлива – за умови, якщо таку шкоду може бути обраховано у фінансовому вираженні (Crawford, 2013, с. 486–487, 531–533).

Основною формою нематеріальної відповідальності є *сатисфакція*. Цей концепт пов'язаний передусім з моральною та іншою нематеріальною шкодою державі. Моральна шкода державі означає шкоду,

яку не можна обрахувати фінансово, але яка становить образу держави, наприклад її суверенітету чи територіальної цілісності (*Crawford*, 2013, с. 486–487).

Отже, сатисфакція є формою міжнародно-правової відповідальності, вона застосовується у випадку завдання нематеріальної шкоди честі й гідності потерпілої держави і здійснюється на вимогу останньої. Ця шкода може полягати в демонстрації неповаги, приниженні честі та гідності держави, завданні непрямой шкоди громадянам держави (*Riedel*, 1987, с. 383).

Нині сатисфакція найчастіше передбачає вибачення за спричинену шкоду, інколи також – зобов'язання притягнути порушників до відповідальності та вжити заходів, щоб протиправні дії не повторилися у майбутньому (*Riedel*, 1987, с. 384).

Одним із наслідків (на думку *Crawford*, юридичних) вчинення міжнародно-протиправного діяння (поряд із припиненням діяння, реституцією, компенсацією, сатисфакцією) у випадку відмови держави виконати вторинні зобов'язання, що випливають із вчинення цього діяння, є *контрзаходи* (*Crawford*, 2013, с. 110). Це один із заходів самодопомоги, акт невиконання державою свого міжнародного зобов'язання щодо іншої держави у відповідь на попереднє порушення останньою міжнародного права. Здебільшого вчені не вважають контрзаходи формою відповідальності (*Crawford*, 2013, с. 110, 675).

Контрзаходи слід вважати тимчасовим засобом примусу держави, яка підозрюється у вчиненні міжнародно-протиправного діяння або яку вже визнано винною у його вчиненні, до міжнародного співробітництва з метою встановлення відповідальності або прийняття на себе відповідальності за таке діяння. Але інколи застосування такого засобу може тривати довгий час і мати відчутні наслідки для держави-порушниці, а інші засоби реалізації відповідальності можуть бути недоступні або ніколи не реалізуватися. Цей засіб застосовується, зокрема, Радою Безпеки ООН – тим самим органом, який може ухвалювати квазісудові рішення щодо відповідальності держав.

Тому Василенко (2005), вказуючи на принципи відмінності між санкціями (контрзаходами) та відповідальністю, називав міжнародні санкції "примусовими процесуальними засобами реалізації міжнародно-правової відповідальності", "особливим інститутом правоохорони і правозастосування".

Висновки

Теоретичною засадою відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння є необхідність ліквідації наслідків порушення зобов'язання держави щодо іншої держави, кількох держав, усього міжнародного співтовариства, фізичних і юридичних осіб, міжнародних організацій. При цьому відповідальність держави формує нові зобов'язання у відносинах між цими суб'єктами, що регулюються

вторинними нормами права відповідальності держав, предметом яких є не лише власне відновлення наслідків порушення, а й превенція можливих подальших порушень і забезпечення належного функціонування міжнародного правового порядку.

Міжнародно-протиправні діяння держав нерозривно пов'язані з діяннями індивідів та їхніх груп, які діють від імені держави та спираються на її організаційну структуру і ресурси. Цей зв'язок може бути концептуалізований або як реалізація уповноваженими індивідами волі суспільства, організованого у державу, або як діяння представників органів держави, певною мірою автономні від волі суспільства та засновані на окремих інтересах і волі. Право відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння, по суті, засноване на іншій моделі. Але логіка останньої небездоганна, адже, зокрема, вчинення міжнародно-протиправних діянь без колективних ресурсів суспільства неможливе тощо.

Основоположна ідея права відповідальності держав щодо ліквідації наслідків порушення висуває на головне місце таку форму відповідальності, як реституція, тобто відновлення матеріального становища і юридичного статусу, якими вони були до порушення. В умовах недостатності чи неможливості реституції застосовується компенсація заподіяної шкоди тією мірою, якою її можна обрахувати фінансово.

Зрештою, сатисфакція ліквідує ті наслідки протиправного діяння, які так обрахувати неможливо, а саме нематеріальну шкоду, насамперед шкоду честі й гідності держави. Сатисфакція може розглядатися і широко, охоплюючи заходи щодо обмеження військового потенціалу та навіть безпосередньо суверенітету держави з метою недопущення повторення міжнародно-протиправного діяння (надзвичайна сатисфакція).

Складною доктринальною проблемою є зв'язок відповідальності держав і контрзаходів як засобів впливу на державу-порушницю. Вчені переважно не вважають контрзаходи формою відповідальності держав (адже засіб не є метою), але на практиці перші часто виступають заміником другої.

Отже, в результаті здійсненого дослідження досягнуто його мети і доведено його гіпотезу: теоретичні засади міжнародно-правової відповідальності держав можуть вважатися достатньо цілісним і несуперечливим ідейно-концептуальним комплексом, сучасний характер якого визначають взаємодоповнюючі представницька і функціональна теорія, а також договірна, об'єктивістська і комунітарна парадигми, що разом створюють основу для розвитку відповідної міжнародно-правової практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

-
- Crawford, J. (2013). *State Responsibility. The General Part*. Cambridge University Press.
-
- Encyclopedia of public international law* (Vol. 10). (1987). Elsevier Science Publishers B.V.
-
- Fleming, S. (2020). *Leviathan on a leash: A theory of state responsibility*. Princeton University Press.
-

Pasternak, A. (2021). <i>Responsible citizens, irresponsible states: Should citizens pay for their state's wrongdoings?</i> Oxford University Press.	
Riedel, E. (1987). Satisfaction. In <i>Encyclopedia of public international law</i> (Vol. 10). Elsevier Science Publishers B.V.	
Thomsen, S. D. (1987). Restitution. In <i>Encyclopedia of public international law</i> (Vol. 10). Elsevier Science Publishers B.V.	
Wolfrum, R. (1987). Reparation for internationally wrongful acts. In <i>Encyclopedia of public international law</i> (Vol. 10). Elsevier Science Publishers B.V.	
Wyler, E., & Castellanos-Jankiewicz, L. A. (2011). State responsibility and international crimes. In W. A. Schabas & N. Bernaz (Eds.), <i>Routledge handbook of international criminal law</i> . Routledge.	
Zemanek, K. (1987). Responsibility of states: General principles. In <i>Encyclopedia of public international law</i> (Vol. 10). Elsevier Science Publishers B.V.	
Бакумов, О. С. (2021). <i>Інституціоналізація відповідальності держави: теоретичні та конституційно-правові аспекти</i> [Дис. д-ра юрид. наук].	Bakumov, O. S. (2021). <i>The institutionalization of state responsibility: theoretical and constitutional-legal aspects</i> [Doctoral dissertation].
Блажевич, Ю. Ю. (2006). <i>Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння</i> [Дис. д-ра юрид. наук].	Blazhevych, Yu. Yu. (2006). <i>The responsibility of states for internationally wrongful acts</i> [Doctoral dissertation].
Богініч, О. Л. (2021). Концепт юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством. <i>Theoretical and empirical scientific research: concept and trends</i> , (1).	Bohinich, O. L. (2021). The concept of legal responsibility of state to civil society. <i>Theoretical and empirical scientific research: concept and trends</i> , (1).
Василенко, В. А. (2005). Відповідальність і санкції у сучасному міжнародному праві. В <i>Антологія української юридичної думки</i> (Т. 10).	Vasylenko, V. A. (2005). Responsibility and sanctions in modern international law. In <i>Anthology of Ukrainian legal thought</i> (Vol. 10).
Грабович, Т. А. (2020). Restitutio in integrum та "restitutio in pristinum" у доктрині та практиці права міжнародно-правової відповідальності. <i>Право та державне управління</i> , (4).	Hrabovych, T. A. (2020). Restitutio in integrum and "restitutio in pristinum" in the doctrine and practice of the law of international legal responsibility. <i>Law and public administration</i> , (4).
Денисов, В. Н. (2014). Відповідальність держав. В <i>Енциклопедія міжнародного права</i> (Т. 1).	Denysov, V. N. (2014). Responsibility of states. In <i>Encyclopaedia of international law</i> (Vol. 1).
Камишанський, М. М. (2017). <i>Міжнародно-правове регулювання використання компенсації як форми відшкодування шкоди держав і міжнародних міжурядових організацій за міжнародно-протиправні діяння</i> [Автореф. дис. канд. юрид. наук].	Kamyshansky, M. M. (2017) <i>International legal regulation of the use of compensation as a form of reparation for damage to states and international intergovernmental organizations for internationally wrongful acts</i> [Abstract of thesis for the Ph.D. degree in Law].

Конфлікт інтересів. Автор заявляє, що не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Гринишин, М. (2026). До питання міжнародно-правової відповідальності держав. *Ius Modernum*, 1(142), 160–168. [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)12](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)12)

Надійшла до редакції 29.07.2025.
Прийнято до друку 01.09.2025.
Публікація онлайн 12.03.2026.